

NICOLAE ALBU

Istoria școlilor
românești
din
Transilvania
între
1800-1867

Editura didactică și pedagogică

2167

Bibl. Universitara Sibiu

R450391160

Nicolae Albu

Istoria școlilor
românești
din
Transilvania
între
1800 · 1867

Editura didactică și pedagogică
București — 1971

UNIVERSITATEA „LUCIAN BLAGA”
— SIBIU —
INVENTARIAT 1998

Bibl. Instit. de inv. superior Sibiu
INV. Nr. 10499 1977

74 FEB 1980

2167

371(491.7)7800/1867(03)

Redactor : M. CATULESCU

Tehnoredactor : O. NECȘOIU

Coperta de : N. SIRBU

Cuprins

Prefață	5
Cap. I Situația generală a învățămîntului românesc din Transilvania între 1800 și 1867	7
Cap. II. Școlile din centrele confesionale Blaj și Sibiu între 1800 și 1867	20
A. Școlile Blajului — — — — —	20
a. Organizarea și controlul învățămîntului pînă la revoluția din 1848	20
b. Învățămîntul din Blaj după revoluția de la 1848	48
c. Fundații. Burse	66
d. Aspirații și preocupări ale elevilor. Cum s-a menținut spiritul național în școlile Blajului	71
B. Școlile Sibiului — — — — —	74
a. Organizarea și controlul învățămîntului pînă la revoluția de la 1848	74
b. Școala după 1848	86
Cap. III. Situația învățămîntului sătesc între 1800 și 1867 pe județe	95
a. Școlile din orașul și județul Alba	95
b. Școlile din orașul și județul Brașov	101
c. Școlile din orașul și județul Cluj	122
d. Școlile din județul Hunedoara	129
e. Școlile din județul Mureș	136
f. Școlile din Țara Năsăudului	147
g. Școlile din Țara Oltului	159

h. Școlile din orașul și județul Sibiu	164
i. Școlile someșene	178
j. Școlile sălăjene	184
k. Școlile românești din fostele județe : Odorhei, Ciuc și Trei Scaune	192
l. Școlile de pe Tîrnave :	197
Tîrnava Mare	197
Tîrnava Mică	202
m. Școlile din vechiul Scaun al Arieșului și din Munții Apuseni	207
Scurte concluzii	216
Anexa I	217
Anexa II	218
Anexa III	234

Prefață

Lucrarea de față e o continuare a Istoriei învățămîntului românesc din Transilvania pînă la 1800, apărută în 1944. Ea totuși se diferențiază mult de prima. În aceea s-a urmărit dezvoltarea învățămîntului românesc din toate provinciile geografice de dincoace de munți (Transilvania, Banatul, Crișana și Maramureșul), pe cînd de data aceasta ne limităm numai la Transilvania istorică, întrucît în secolul al XIX-lea — mai ales după 1850 — învățămîntul a pătruns adînc în mase și, desigur, urmărirea lui în toate provinciile ar fi dus la un material imposibil de cuprins în unul sau chiar două volume. O altă deosebire esențială constă în aceea că în Istoria învățămîntului ne-am ocupat și de conținutul învățămîntului (programe, manuale etc.), pe cînd în Istoria școlilor urmărim în mod deosebit școala ca instituție sau diferitele ei forme de funcționare.

Ca izvoare, în afară de materialul depistat din lucrări și periodice, ne-au servit : arhivele statului din Blaj — bogatul fond provenit de la fosta mitropolie unită —, arhivele statului din Brașov, arhiva Institutului teologic din Sibiu și arhiva personală a regretatului profesor Traian Gherman.

Materialul l-am grupat în două părți : în partea întâi prezentăm dezvoltarea învățămîntului în cele două episcopii : a Blajului și a Sibiului, iar în partea a doua, începuturile modeste și viața zbuciumată a școlilor populare din toată Transilvania, grupate —

pentru mai ușoară urmărire — pe așa-zisele „regiuni” și județe.

E locul să facem o remarcă: materialul documentar ne-a obligat să rectificăm o serie de opinii curente sau moștenite asupra unor probleme privind istoria culturii românești transilvane, cât și asupra unor personalități care erau prezentate de istoriografia noastră prea aureolat (Sterca Șuluțiu, Andrei Șaguna), iar altele prea puțin apreciate (I. Bob, V. Moga, I. Lemeni, Moise Fulea ș.a.).

Rezultat al unei îndelungate osteneți, lucrarea va contribui, sperăm, la o mai bună cunoaștere a procesului de dezvoltare a școlilor românești din Transilvania într-un interval de timp în care s-au produs puternice frământări și mari transformări sociale.

Situația generală a învățămîntului românesc din Transilvania între 1800 și 1867

Sfîrșitul secolului al XVIII-lea și începutul celui următor se caracterizează, în Transilvania, printr-o sensibilă dezvoltare a forțelor de producție, ceea ce va atrage după sine apariția relațiilor capitaliste în diferite sectoare ale vieții economice. Producția de mărfuri, mai ales cerealiere, se bucură de o conjunctură favorabilă. Constituind singurul ei izvor de venituri financiare, nobilimea feudală va intensifica exploatarea țărănimii iobage la maximum, iar pe de altă parte va căuta să-și extindă alodiile (moșiile), răpind țăranilor pămînturile cele mai bune. Cît privește celelalte : robota, dijmele și taxele de tot felul, ele erau aceleași ca în secolul precedent.

La pauperizarea și căderea în servitute a puținilor țărani liberi a mai contribuit și divizarea prin urmași a sesiilor (loturilor de pămînt) recunoscute prin *Urbariul* Mariei Tereza, numit și *Certa puncta*, din 1769.

Deși privat de drepturi politice și apăsător de sarcini extrem de grele, poporul român, impulsivat de activitatea agitatorică din epoca anterioară, a luminismului, se afirmă ca o forță din ce în ce mai puternică. În numele acestei numeroase și viguroase populații valahe își lua episcopul Ion Bob îndrăzneala, în 1810, de a prezenta guvernului și apoi Curții din Viena un impunător plan de ridicare culturală a românilor (*gentis valachicae*), argumentînd necesitatea înmulțirii gimnaziilor și școlilor „normale”, precum și o mai atentă sollicitudine pentru cele populare ¹.

Pe o cale sau alta, economică, socială sau culturală, mai lent, ce-i drept, procesul de eliberare socială și națională face pași înainte. Crește mereu baza social-economică, se dezvoltă cultura, se adîncesc legăturile dintre cele trei țări românești, crește conștiința unității naționale, premisă a unității statale viitoare ². În același timp se produc puternice breșe în sistemul de dominație feudală. Numai de teama unei noi „Horiade” nobilimea transilvană fu nevoită să renunțe la aplicarea conscripției urbariale, numită *Czyráki*, din 1819—1820, care, prin inducerea în eroare a iobagilor, urma să-i despoaie de jumătate din suprafețele lor de pămînt și pe care intenționase să le alipească apoi la alodiile ei senioriale. Avantajînd numai

¹ *Istoria României*, III, București, 1964, p. 846.

² *Din istoria Transilvaniei*, ed. III, vol. I, București, 1963, p. 298.

nobilimea, aceeași conscripție urbană va fi luată ca bază în redactarea urbanului din toamna lui 1874, despre care G. Barițiu scria că, dacă s-ar fi aplicat, „n-ar mai fi rămas nici piatră pe piatră din curțile nobililor“.

Cîrdășia dintre marea nobilime maghiară și Curtea din Viena da mină liberă primei la cele mai arbitrare măsuri în detrimentul maselor. Egoismul și lipsa de umanitate a nobililor proprietari față de țărănimea iobagă obijduită fu remarcată de unele capete luminate ale națiunii maghiare însăși, ca marele om de știință Ioan Bolyai¹, istoricul Iakob Elek², luptătorul democrat Tancsics ș.a.

Situația aceasta este agravată și de unele măsuri represive de ordin național prin care se încerca deznaționalizarea elementului românesc, ca, de pildă, legea propusă în dieta din 1842 în virtutea căreia „în toate școlile Principatului — exceptînd pe cele săsești — limba de predare să fie cea maghiară“. Chiar și în școlile Blajului, înființate, dezvoltate și susținute prin jertfele românilor, în termen de zece ani trebuia să se treacă la limba de învățămînt maghiară³. Evident că nici protestul vehement al Blajului — la care s-a asociat și Sibiul — nu s-a lăsat mult așteptat⁴.

Trebuie să remarcăm, totuși, că jugul de fier al feudalismului transilvan n-a fost uniform; în alte condiții — ceva mai favorabile — s-a dezvoltat țărănimea de pe pămîntul așa-zis „crăiesc“ din sud-estul Transilvaniei sau cea de pe teritoriul celor două regimente de graniță; viața de robi, de adevărați robi ai secolului al XIX-lea⁵ o ducea iobăgimea din comitatele din interiorul Transilvaniei.

Situația nu s-a îmbunătățit nici după revoluție, îndreptățind pe K. Marx și Fr. Engels să scrie în 1853: „Valahii sau daco-romanii, care constituie principala masă a populației, se află și astăzi sub apăsarea jugului feudal al marilor proprietari funciari maghiari, care, potrivit sistemului austriac, au fost transformați și într-un instrument de spoliere guvernamentală“⁶.

Abia patentele de împrumut din 1853 și 1854, și mai ales *legea egalei îndreptățiri* din 1864 au reușit să amelioreze oarecum, sub raport economic și național, situația poporului român.

În cadrul acestor realități sociale, economice și politice vom urmări dezvoltarea învățămîntului românesc transilvan.

¹ Bolyai János élete és műve (Viața și opera lui Ion Bolyai), București, 1953, p. 361.

² Szabadságharcunk történetéhez (Cu privire la luptele noastre pentru independență), Budapest, 1886, p. 73.

³ Din istoria Transilvaniei, I, p. 342.

⁴ G. Barițiu, Părți alese din istoria Transilvaniei, I, Sibiu, 1889, p. 754.

⁵ Arató Endre, A nemzetiségi kérdés története Magyarországon, 1840—1848, Budapest, 1860 p. 165.

⁶ K. Marx și Fr. Engels, Opere, vol. 9, București, Editura politică, 1959, p. 9.

Trecutul învățămîntului românesc din Transilvania, limitat în cercetarea noastră între anii 1800 și 1867, prezintă multiple aspecte, asupra cărora s-au emis diferite opinii, din care nu e tocmai ușor să distingi adevărul. De pildă, opinia unor cercetători români care au prezentat epoca anterioară vijeliosului an 1848/49 ca una de amortire a spiritelor, de beznă, de totală apatie intelectuală este complet infirmată de documente, de fapte.

Oare nu acum, în această perioadă, mustește duhul conștiinței naționale în școlile Blajului? Oare nu acum apar primele publicații românești în Transilvania? Oare nu acum se tipăresc cele mai multe cărți românești în tipografia din Buda? Și nu tocmai acum intenționa Al. Gavra să-i tipărească pe Șincai și Clain, despre care lucru Al. Papiu-Ilarian scria: „De cîndu-s românii, atîția nu s-au prenumerat (abonat) la o carte și cu atîta nerăbdare cîți și cu cît s-au prenumerat la renumitele opere Șincai-Clainiene“¹? Să mai amintim de monumentală — pe atunci — operă științifică și generatoare de patriotism *Icoana pămîntului* a lui Ioan Rusu², „una dintre cele mai frumoase scrieri geografice din literatura română“³. Și dacă am aminti de minunata organizare a școlilor bănățene cu nimic inferioare acelorale ale celorlalte naționalități? E adevărat însă că învățămîntul românesc propriu-zis nu înregistrează în această perioadă progrese deosebite. Cauzele sînt multiple. În primul rînd, regimul politic feudal; nobilimea nu s-a gîndit niciodată să-i ajute pe iobagi să iasă la lumină. Conte Nicolae Wesselény, deși cu oarecare vederi democratice, scrisese în ziarul clujean „Kólosváry Hiradó“: „Aceia care cer școli pentru poporul român de la sate, voiesc nefericirea lui, căci deșteaptă într-însul dorințe și aspirațiuni necunoscute pînă acum lui“⁴. Această atitudine a avut-o nobilimea nu numai față de iobagii români, ci și față de cei maghiari. Funcționarii din comitate aruncau adeseori la coș chiar și ordinele venite de sus privind educația și instrucția poporului, a celui român, mai ales. Dar nu numai nobilimea și cu aserviții ei se opuneau ridicării culturale a maselor, ci și pătura conducătoare a sașilor. Prin anul 1836, românii brașoveni avuseseră un proces în legătură cu admiterea tinerimii în școlile acestora. Ajungînd cauza la Magistratură, prefectul Iosif Wenzel a pus pe recurs următoarea rezoluție: „În puterea înaltelor orînduiri, vouă neuniților nu vi se dă voie să faceți școli mai mari decît numai în care să învățați a citi, a scrie și cele 4 operațiuni“⁵. Și ca Wenzel au judecat toți conducătorii sașilor. Căci, pe cînd în institutele de învățămînt ungurești ale romano-catolicilor, de bine de rău, se mai strecurau și români, în cele săsești intrarea le era, de regulă, barată. Apoi mai apărea ici, colo și cîte un funcționar dînd preoților sfatul de a nu îndemna pe țărani spre școli, pentru că fiii acestora miîne-poimiîne o să le ia piinea fiilor lor (popia sau dăscălia); de-acîi rînduiala, devenită obicei, că aceste

¹ *Istoria Românilor din Dacia Superioară*, I, Viena, 1851—1852, p. 239—240.

² Tipărită la Blaj, tom. I—II, 1842, tom. III, 1843.

³ N. Iorga, *Floarea Darurilor*, II, p. 80.

⁴ G. Barițiu, în: „Observatorul“, nr. 92, 1877.

⁵ *Ibidem*.

modeste funcțiuni s-au transmis din tată în fiu. De aceea, cu autoritatea pe care i-o dădeau gazetele sale, Gheorghe Barițiu îndrăznește să apostrofaze preoțimea pentru păcatele ei : „Preoții odinioară își puneau sufletul pentru turma lor ; dar astăzi cei mai mulți numai o tund și o mulg, fără grija pășunii“.

Școala era socotită fiica bisericii : „biserica fără școală e ca o moară fără roate“, le spunea la 1804 Radu Tempea — grămaticul și directorul școlilor naționale ortodoxe din Transilvania — brașovenilor. Dar istoria ni-e martoră că cele două instituții n-au fost surori tocmai bune : „sfânta“ a privit-o, totdeauna, de sus pe „sora“ sa laică.

Și de ce am acuza numai preoțimea de aceste metehne, când înșiși capii bisericilor românești, episcopii, n-au întreprins în cele mai multe cazuri alte măsuri pentru îmbunătățirea situației învățămîntului sătesc în afară de transmiterea circularelor venite de sus. Un exemplu concludent în această privință este Blajul. La 1843 încă n-avea o școală națională, adică populară, pe măsura timpului, ci una în care badea Gheorghe Gruia, cantorul catedralei, predă atît băieților cît și fetițelor puțin scris, citit și aritmetică. Indignat de acest fapt se exprima Al. Papiu-Ilarian atît de puțin măgulitor la adresa Blajului : „Oare este apa Tîrnavelor destulă pentru a șterge această rușine ?¹ Noi credem totuși că Blajul și-a îndreptat atenția spre institutele lui : școala de normă, liceul și seminarul. Dar ce a făcut pentru școlile sătești episcopul Vasile Moga din Sibiu ? Nici în Sebeșul-Săsesc al său n-a găsit de cuviință să construiască o școală, aceasta funcționînd sub păstoria lui într-o casă țărănească.

Marea grijă a episcopilor a fost să obțină de la nobili cît mai multă iclejie (teren) pentru preoți, idealul lor fiind a nu avea preoți săraci sau parohii vacante cu anii.

Pentru epoca anterioară anului 1848, s-ar putea spune cu Barițiu : „prea mulți preoți și prea puține școli“². Nu vreun sentiment de cucernicie îi împingea pe tineri la treapta preoției, ci faptul că prin ea scăpau de iobăgie și de alte obligații. Apoi chiar absolvenți ai liceului fiind, neavînd acces în aparatul de stat, n-aveau să aleagă alt drum decît preoția sau dascălia. În paginile lucrării de față am reținut pentru începutul secolului al XIX-lea numele multor dascăli, prin aceasta deducînd existența unei școli în satul respectiv. „Gazeta de Transilvania“ și „Foaie pentru minte“ cereau un învățămînt pe măsura nevoilor (timpului) : „Mai zic o dată ; apoi oricîte școale ar putea avea acest episcopat (al Făgărașului — n.n.), socotesc că de vom lua afară parohiile din reglementurile de graniță nici 20 organizate batăr de mijloc ; căci adunarea pruncilor spre a învăța numai să facă cruce și rugăciunile, nu o voi numi școală. La popoarele culte numărul școalelor e de rînd mai mare ca al bisericilor, și al învățătorilor mai mare ca al preoților. Și foarte drept, căci școala creștinească mai mult poate face fără biserică decît biserica fără școală“³. Punea, cu alte cuvinte, problema calității învățămîntului, ceea ce aducea cu sine

¹ *Istoria Rom. din Dacia Superioară*, I, Viena, 1851—1852, p. 235.

² „Foaie pentru minte, inimă și literatură“, 1842, p. 203.

³ „Foaie pentru minte, inimă și literatură“, nr. 26, 1842, semnat *Abc*, inițiale sub care, după părerea noastră, se ascunde numele lui Simion Bărnuțiu.

problema învățătorului, a pregătirii și a retribuirii lui. Într-adevăr, erau puține școli bune în sensul real al cuvântului; căci școala bună o face dascălul bun. Dar de unde putea să-i recruteze pe acești învățători buni? Cu niște biete cursuri de șase săptămîni? Și apoi chiar de s-ar fi găsit ici, colo și tineri capabili, n-avea ce-i ispiti spre învățămînt. Retribuția era foarte slabă, cu toate că încă prin decretele 5002 și 5003 din 1759 și 1773, precum și cele din 1816, 1823, 1824, 1840 și 1841 se căutase a se reglementa problema învățămîntului sătesc, și deci și a drepturilor materiale ale învățătorilor. În menționatele decrete se ordona ca „în toate comunele în care se simte nevoia, să se dea gratis loc de școală românească și material pentru construirea localului; iar pentru întreținerea dascălului, să se taie din proprietatea Domnului (proprietarului), de care ține satul, pămînt arabil de 10 cîbre și finaț de 7,1/2 care de fin sau să li se stabilească un salariu fix”¹. Executarea acestor dispozițiuni a căzut în sarcina episcopilor, care n-au putut sau nu și-au făcut datoria, nedepunînd suficiente eforturi pentru realizarea lor. Ele s-au degrevat de organizarea și controlul școlilor (cu excepția lui Ion Bob), sarcina aceasta punîndu-o în seama unor *directori*, propuși tot de ele și întăriți de guvernul transilvan.

Situația învățămîntului reflectă bineînțeles și capacitatea și destoinicia acestor *directori*. Atîta vreme cît în fruntea școlilor unite a fost Gh. Șincai și în a celor ortodoxe un Eustatievici sau Haines, s-a putut vorbi de o organizare a acestora, de controlul lor, de pregătirea învățătorilor etc. Urmașii acestora? Niște clerici prea puțin însuflețiți pentru misiunea lor.

Cît despre pregătirea și prestigiul dascălilor, poate nici o profesiune nu era mai disprețuită ca dascălia; și nu numai la noi, ci și la alte neamuri; a se numi cineva dascăl, ungurește *Iskólamester* (mai tîrziu *tanító*), nemțește *Schulmeister* (mai apoi *Lehrer*), provoca, dacă nu dispreț, sigur compătimire. Chiar și la sași, condițiile de viață ale celor mai mulți dascăli nu difereau prea mult de ale servitorilor; căci erau retribuiți ca și aceștia: aceeași simbrie și prebendă în piine și alte produse².

Pentru românii ortodocși exista măcar un curs de șase săptămîni ținut de Moise Fulea — directorul. La uniți nu era — pînă la 1840 — nici această brumă de pregătire; căci Blajul presupunea că dacă un tînăr a ieșit dintr-o școală de normă (școală primară superioară orășenească, în ea predîndu-se limbile: latină, germană și maghiară) sau chiar dintr-o școală trivială (sătească), putea să fie bun dascăl dacă avea glas și știa să se descurce în *Tipic*, adică în cîntările bisericești, servind în primul rînd strana bisericii. Aceste criterii au prezidat, în general, la alegerea dascălilor la sate pînă la 1918. Ele reamintesc de vremea lui Ludovic al XIV-lea cînd lucrurile se petreceau aidoma: „Cînd juriul, alcătuit din preot și fruntașii satului, șovăia să se pronunțe între două sau mai multe nume,

¹ În original: „Ut in omnibus parochiis... fundus communibus provisus locus pro domo scholarum, item necessaria ad erectionem ejusdem; in intertentionem autem Ludimagistrorum terrena pro aratura decem cubulorum, pro foena autem currum aut certum didactrum e communi adsignatur” (Protoc. episcopallum pro anno 1773). Arhivele Statului — Filiala Blaj.

² G. Barițiu, *Părți alese din istoria Transilvaniei*, vol. II, Sibiu, 1890, p. 635.

proba eliminatorie se făcea în strana bisericii. Diferiții candidați cântau în fața întregii parohii, adunată la biserică, fie un „Agnus Dei“, fie „Kyrie eleison“, fie „Tantum ergo“, și acela al cărui glas izbutea să se ridice deasupra celorlalte era sigur că va fi ales (1698)¹.

Dascăli ca aceia pe care îi presupunea Blajul, adică trecuți prin vreo școală orășenească (școală de normă sau gimnaziu), nu întâlnim decât începînd cu deceniul al patrulea al veacului trecut. Pînă atunci și chiar după aceea, prin multe părți ale Ardealului, dascălul era, în general, un țaran simplu, cunoscător de carte, învățată numai el știa pe unde și cum, fără a se deosebi prea mult de ceilalți săteni; umbla desculț și uneori îndeplinea și slujba de crîșnic (clopotar) și servitor al popii. Așa a fost *epoca dascălilor cantori sau dieci*. În vremea lor (1800—1840), școala era o casă țărănească îngrădită cu nuiiele și lipită cu lut, pe jos fără poditură, în mijloc aflîndu-se o masă ceva mai lungă, bătută pe pociumbi, și în jurul ei, lavițe pentru copii, iar în capul ei ședea dascălul. Alături, în colț, fume-gînd, încărcată cu lemne, aduse la subsoară de-acasă în fiecare zi de către elevi, era vatra cu hornoi.

O imagine aproximativă a învățămîntului transilvan de la începutul secolului trecut ne-o oferă cartea *Ansichten von Siebenbürgen*² („Aspecte din Ardeal“), apărută la Sibiu în 1816, în care citim: „Nu putem avea cel puțin speranța că se vor deschide școli bune la sate, fiindcă *nu există nici un institut, nici o școală, unde să se formeze învățători și nici un fond din care să se poată plăti*. Chiar și învățătorii care sînt, din cauza mizerului salariu, trebuie să facă pe curierul (poștașul), servitorul și vizitiul preotului. Cu toate că satele săsești ar fi în stare să țină învățători mai buni, totuși, fiindcă ei trebuie să cînte și în biserică, *comunele se interesează și prețuiesc mai mult gîtul decît capul dascălului*.”

Școlile medii sînt slab organizate. Alegerea profesorilor, metoda de învățămînt și sîrguința lor cît și cărțile și principiile didactice în uz ar trebui supuse unui control mai sever. Liceul din Cluj (liceul academic — n.n.) are ca director totdeauna pe prefectul județului, adică pe un om politic de suprafață. Metoda de învățămînt în toate școlile este cea scolastică.

În ce privește pe *valahii uniți*, ei au o bună școală (gimnaziu) la Blaj. Și la Năsăud este o școală bine organizată pentru fiii grănicerilor din regimentul al 2-lea valah. Însă valahii neuniți au școli numai la Brașov și Sibiu — primare, evident“.

Tabloul este desigur prea sumar: chiar și aprecierile din corpul lucrării sînt numai parțial valabile. Să ne oprim puțin asupra pregătirii învățătorilor. Școli speciale, preparandii, pentru pregătirea luminătorilor satelor, nu existau pentru românii ortodocși decît cea de la Arad (înființată în 1812) și cea catolică de la Oradea pentru românii uniți, iar în Transilvania, cursul de șase săptămîni de pe lîngă episcopia din Sibiu, desființat și acesta după 1830. De aceea, fiecare diac sau învățător proceda la predarea scris-cititului — căci mai în sus nu se putea ridica — cum îl tăia capul sau cum fusese și el inițiat de vreun alt diac mai bătrîn. O programă analitică

¹ Funk-Brentano, *L'ancien régime*, Paris, Didot, 1936, p. 409—410.

² Autorul acestei broșuri este groful Alexis Bethlen (v. A. Veress, „Bibl. rom. ung.“, București, 1931, p. 218).

nu exista ; nici manuale peste tot, mai ales în școlile de pe așa-zisa Cîmpie a Transilvaniei — comitatele : Someș, Cluj, Turda și o parte din Mureș. (Aprecieri cu caracter general totuși nu se pot face, căci situația școlilor diferea chiar și în cadrul aceluiași comitat.) Cursurile începeau cînd și cum se putea, deși dispoziția oficială era să înceapă la 15 noiembrie și să țină pînă la 15 martie.

Timpul de școală scurt, descălii slab pregătiți și *metoda* defectuoasă de predare, mai ales aceasta, făceau extrem de greoi învățămîntul, astfel încît un elev nici după 6—8 ani de școală nu știa să citească și să scrie cum trebuie.

Chinuitoare, în special, a fost epoca *Bucoavelor* sau a *școlii az-buche* din primele decenii ale secolului al XIX-lea.

Ca să ne dăm seama de greutatea însușirii cititului și a scrisului de către bieții elevi, facem loc „cheii” prin care se putea ajunge la citit. Mai întîi, alfabetul sau literele lui nu se citeau prescurtat ca astăzi, ci prin cuvîntul („bucnea”) sau echivalentul lor, adică, de exemplu pentru :

a	= az	o	= on
b	= buche	p	= pocoi
g	= glagole	r	= rîță
d	= dobre	s	= slovo
e	= iest	t	= tverdu
z	= zalu	ț	= ți
j	= zemle	u	= uc
i	= ije	f	= fita
k (c)	= kako	h	= her
l	= liude	ce	= cervu
m	= mislete	ș	= șa
n	= naș	ă	= ier

Spre exemplu, pentru „Tatăl nostru” : „Tverdu — az — tverdu — ier — liude — naș — on — slovo — tverdu — rîță — uc” ; după ce le citeau în acest chip, le spuneau adunat T.a.t.ă.l n.o.s.t.r.u.

La scris se pronunța cuvîntul buche de buche ; însă elevii scriau numai semnul sunetului respectiv, adică litera sau slova ; de aici denumirea de slovenire sau „vorbirea pe slovă”.

Acestei chinuitoare metode i se poate atribui lipsa de atracție a copiilor față de școală.

La 1841 s-a întocmit o statistică a școlilor din Transilvania, reprodusă mai tîrziu în ziarul clujean „Erdélyi Hiradó”. În acel an (1841), în cele 2 840 de sate din Ardeal funcționau 1 628 de școli, dintre care numai 298 erau românești. Revista „Társalkodó” cit și ziarul „Nemzeti” (nr. 6 din 1842), inspirate de acea statistică, afirmă că „românii ortodocși nu au școli și nici puțința de a-și trimite copiii în institute de învățămînt străine”. Cu toate acestea, la data respectivă ortodocșii aveau 285 de școli, unele chiar foarte bune (Săliște, Rășinari, Sadu, Avrig ș.a.), pe cînd românii uniți aveau înjghebate *abia 14 școli satești* („Erdélyi Hiradó”). Ziarul exclude, bineînțeles, pe cele grănicerești — tot unite —, „iar celelalte nu prea pot răspunde scopului”. Are cuvinte bune numai pentru școlile din Orlat, Năsăud și din alte cîteva sate ; „altundeva nu sînt școale, ci iacă așa, pe o vreme, după cum slujește rîvna cutărei obștii, paroh sau protopop”. Cît de

deformată este realitatea și cât de micșorați eram în ochii administrației și ai presei se poate vedea și din paginile lucrării de față.

Impresionată de cifrele menționatei statistici, „Gazeta de Transilvania” din 20 mai 1843 se constituie într-un sever judecător, apostrofînd cele două episcopii : „Să învățăm pe de rost acești numeri muți (962 școli ungurești ; 353 nemțești ; 298 românești ; 13 mixte), căci ei cuprind pentru noi învățatură adîncă și totodată prea tristă și rușinatoare. Românii, un milion și 120 de mii au cele mai puține și mai ticăloase școli ! (ortodocșii 285, uniții 193)¹. Mergeți acum voi toți care ziceți să nu se învețe mai mulți din sat, ca să nu ia popia sau dascălia din mîna fiilor mei, căroră ne-am făcut-o cu monopol ; mergeți aceia în a căror parohii (am văzut !) nici un poporan nu știe cele zece porunci, cât te miri cum totuși le păzește, cum nu zace tot satul în temniță ; mergeți aceia din a căror negrijă de ani treizeci, patruzeci s-au furat și s-au prădat veniturile bisericilor și a școlilor strecurîndu-se din mînă în mînă ; mergeți aceia care ați răpit și jefuit veniturile episcopilor, a mitropoliilor și a mănăstirilor² ce era mare parte menite a se întemeia școli dintr-însele ; mergeți aceia care tratați pe învățătorii fiilor voștri ca pe niște țigani, ciurari și lingurari, văzîndu-i flămînzi, goi și amărîți”. Concluzia : vinovate erau și episcopiile, în mod deosebit cea a Blajului, care producea — prin școlile lui — numai preoți, profesori și diferiți funcționari mărunți (notari). Acest lucru îl sublinia „Gazeta” și cu trei ani mai tîrziu³ : „Atîția școlari în Blaj, atîția pe la alte școli și cînd cauți învățători, dai parte mare numai peste de-aceia pierde-vară, carii, în loc să dreagă, strică și moralitatea poporului prin atîtea obiceiuri rele învățate pe la orașe. De cîte ori gîndesc la această greutate, totdeauna suspin pentru ce nu este și la Blaj o preparandie de învățători carii totdeodată să fie și cantori ?”.

Importanța învățămîntului pentru țărănimea română din Transilvania avea să o susțină în același an, în „Erdélyi Hiradó”, un oarecare Székelyi⁴, care cerea ca, la Blaj, să se ridice sau să se înființeze o școală normală (preparandie) sub supravegherea celor doi episcopi, adică pentru amîndouă confesiunile, din care ar ieși învățători buni, nu cum sînt cei actuali, despre care Székelyi scrie : „judecînd după starea dascălilor noștri de astăzi, care se trimit pe la sate, aceia nu de învățători, ci nici de clopotari sau parolisieri nu sînt destoinici”.

Strigătul disperat al „Gazetei” nu trebuie interpretat în sensul că situația învățămîntului românesc — chiar și unit — ar fi fost dezastruoasă. Datele pe care le aducem în corpul lucrării de față nu confirmă această situație. Gazetarul și istoricul Barițiu, în articolul : *Școalele noastre în 1841*⁵, susținea că „învățătorii sînt foarte slab plătiți, cu toată truda celor cîțiva directori provinciali de a le ridica salariile la o stare mai cuviincioasă, măcar pentru învățătorii mai cernuți. Aici Banatul stă mai bine. Blajul ?

¹ G. Bogdan-Duică, *Viața și ideile lui Simion Bărnuțiu*, București, 1924, p. 23.

² Bunurile acestor mănăstiri le-au înghițit preoții și protopopii locului. Și n-au fost puține asemenea moșii sau „funduri” mănăstirești.

³ În 1848, nr. 46.

⁴ V. articolul reprodus — în traducere — „Gazeta de Transilvania”, 1846, 23 sept., p. 305.

⁵ „Gazeta de Transilvania”, 1841, din 30 martie.

El face înaintări așa line pe cât curg de lin cele două riuri între care este așezat ; însă pașii lui în *instituții* sînt siguri. Cu 9 ani în urmă, Blajul avea numai un profesor de filosofie¹ ; de atunci încoace el are pentru filosofice, matematice, istorice și fizice, patru profesori ; de curînd *filosofia* (chiar și părțile cele mai abstracte ale ei) *se predă* nu în latinește, ci în românește, lucru ce nu știu cu câți ani înainte n-ar fi fost de crezut“. Și trage concluzia : „Școala românească înaintează încet, dar nu stă pe loc“.

Imediat după revoluția din 1848/49, poporul român, prin reprezentanții săi firești — acea pătură de intelectuali, încă destul de subțire, trecută prin focul luptelor, cerea dreptul la cultură : să se deschidă pretutindeni școli, cît mai multe școli !

În epoca absolutismului se pusese oarecare rînduială în domeniul instrucțiunii. Veniră dispozițiuni severe pentru deschiderea de școli în fiecare sat. Sub amenințare, ba pe alocurea se aplicară și pedepse, comunitățile au fost obligate a satisface „oricum“ ordinele guvernului. Se deschid numeroase școli. De aici și urgenta nevoie de învățători și ca atare situația că învățămîntul fusese invadat și de elemente nechemate : caporali întorși din armată (din cele două regimente românești de graniță desființate), diurniști aruncați afară din slujbe din diferite cauze și alții. Evident, ei înșiși fiind slab pregătiți și necunoscînd nici o metodă de predare, activitatea lor lăsa mult de dorit. Împotriva acestor dascăli improvizați se ridica oficiosul episcopiei ortodoxe din Sibiu scriînd : „Ni se rupe inima cînd vedem că cei mai mulți dintre învățătorii școalelor comunale, necunoscînd nici o metodă de a învăța și a crește tinerimea, aduc în stare și pe copii și pe părinți ca să privească școala ca o temniță, și învățătura de pedeapsă și, pentru a nu pierde mica leafă ce li se dă, adună copiii în școală spre a face larmă și gălăgie ca să se pară trecătorilor că ei sînt de față și că copiii învață“².

Între timp s-au deschis, susținute de stat, cele două preparandii : la Orlat și Năsăud³, s-a prelungit cursul de pregătire a învățătorilor din Sibiu la un an, s-au organizat cursuri de perfecționare în diferite centre, care, toate, au adus o vizibilă prosperare a învățămîntului sătesc.

Din păcate, întregul învățămînt era dominat de concepții retrograde moral-religioase. Conținutul acestui învățămînt, neștiințific și nebulos, va fi atacat de însuși Simion Bărnuțiu, care cerea „deschiderea a cît mai multe școli naționale“, dar în care „să se introducă științele cele folositoare“, adică cele cu aplicabilitate la realitățile vieții, „ca să se poată apăra poporul de *pauperism* într-un mod mai sigur“, fiindcă „nu se poate justifica importanța cea mare a școalelor în fața poporului numai cu propunerea moralului și a religiei“. După el, „școala e datoare a-l învăța pe om și cum să trăiască mai fericit decît pînă acum : de unde apoi iară de sine urmează cît mai puțin a se bucura poporul cînd își vede școalele (pe unde sînt) sub direcțiunea unor obscuranți ambițioși, carii îi tot cîntă de pedepsele iadului“⁴.

¹ Adică la cursul de filozofie (clasele a VI-a și a VII-a) care deosebeau liceul de gimnaziu, oprit la „suprema humanitas“ (cl. a V-a).

² „Telegraful Român“, an. I, nr. 8, 1853.

³ Directorii acestor preparandii au fost doi buni pedagogi. Fiind însă interconfesionale, nu s-au bucurat de sprijinul și simpatia capilor celor două episcopii (G. Barițiu, *Părți alese din istoria Transilvaniei*, II, Sibiu, 1890, p. 636).

⁴ G. Bogdan-Duică, *op. cit.*, Anexe, p. 203.

*

Organizarea învățămîntului în imperiul austriac, pînă la Entwurf-ul lui L. Thunn din octombrie 1849, s-a bazat pe *Nova Ratio Educationis publicae* din 1806, prin care s-au fixat următoarele tipuri de școli : a) școala primară (*schola vernaculae* seu *nationales*) ; b) școala gramaticală (*grammatices*), cu 3 clase — pînă la „retorică“ ; c) gimnaziul (*humanioarele*) (cu 5 clase) ; d) liceul (cu 7 clase) ; e) academia (cu 2 ani) ; f) universitatea (cu 5 ani) ¹.

Învățămîntul primar primi însă între timp o organizare proprie prin *Systema Scholarum* din 1845, care dăinui în linii generale pînă la Legea XXXVIII a lui Ötvös din 1868.

Din conspectul de mai sus lipsește tipul de școală intermediară între cea primară și gimnaziul inferior sau „sintaxa“, așa-zisa „școală normală“ sau, oficial, „norma“. Numirea a indus în eroare pe mulți cercetători ai învățămîntului. Unii au văzut în ea mama „preparandiei“ sau liceul pedagogic de astăzi. La Diaconovici ² citim „*Norma*, nume dat cursurilor de învățămînt de 6 săptămîni ținute pe la începutul veacului XIX cu învățătorii școalelor populare sub conducerea inspectorilor districtuali școlari, în care li se propunea : Doctrina religiunii, Interpretarea Sf. Scripturi, Istoria biblică, Aritmetica și Metodica. La sfîrșitul acestor cursuri li se repartizau posturile“. Logic — și pe alocuri așa s-au și numit — trebuiau să fie botezate „cursuri de normă“, căci *norma* (sau „școalele de normă“) era o instituție permanentă, o școală orășenească, și cuprindea, încă din secolul al XVIII-lea, un învățămînt amplu, predîndu-se, pe lîngă limba maternă, limba latină, limba germană, geografia, istoria, geometria, economia și agronomia. Trecerea prin ea nu conferea nici un titlu și nu dădea drept la nici o funcție. Din ea se intra însă mai ușor în gimnaziu. Funcționa cu trei clase. Elevii ei erau recrutați dintre absolvenții școlilor naționale (*schola vernaculae*).

În cursul vremii s-au înființat și alte tipuri de școli, aproape egale în grad și pregătire cu cea de normă : școala *trivială*, numită la români *capitală* și, prin abuz, *centrală*, spre deosebire de școlile *centrale*, înființate din nevoie de concentrare a elevilor din mai multe sate mărunte la o singură școală, după 1850. Pînă la 1855 avea trei clase ; atunci i s-a adăugat încă una (a IV-a).

În afară de aceste școli, se mai țineau așa-numitele „școli de la vecernie“, sau școli de duminică, în care tineretul era obligat să învețe rugăciunile. Cei care nu știau obișnuitele rugăciuni de toate zilele, nu se puteau cununa. Cu prilejul logodnei, viitorii miri dădeau un adevărat examen, la care asistau bătrînii mai de seamă ai satului.

*

După 1850, răspunderea pentru bunul mers al învățămîntului a angajat direct consistoriile și pe șefii celor două confesiuni, ca urmare a pretențiilor formulate de înaltul cler catolic față de Curtea și Parlamentul vienez

¹ *Enciclopedia Română*, tom. III, Sibiu, 1904, p. 730.

² *Ibidem*, p. 415.

de a i se încredința bisericii supravegherea și controlul învățămîntului ; „iar dascălii să fie subordonați de-a dreptul preoților“¹. De-aci înainte, învățămîntul va cunoaște o adevărată teocrație. Descori se pot citi prin publicațiile timpului „știri“ ca acestea : „D. D. protopopi și preoți încep a depune (înlătura — n.n.) după plăcerea dumnealor pe dascăli de prin posturi și a-i înlocui cu de accia care le place sf. lor și joacă după cum le fluera². De aceea, într-un lung articol de fond, intitulat „Școalele noastre — școale naționale“³, apărut fără semnătură, ceea ce dă și mai mult de bănuît că era scris de directorul și redactorul revistei, Visarion Roman, se opinează pentru smulgerea școlilor de sub controlul clerului „care nu numai că nu se interesează de mersul școlilor, dar pune și piedici prin persecutarea învățătorilor“. Mulți intelectuali români au împărtășit acest punct de vedere. El totuși nu se va realiza.

*

O statistică oficială⁴ din 1851 indica, prin cifre, următoarea situație a învățămîntului din imperiul austriac : 10 universități, 5 academii de drept, 9 școli de chirurgie, 11 școli de moașe, 4 institute montanistice, 1 înalt institut agronomic, 3 înalte institute tehnice, 38 școli reale și 262 gimnazii (so-cotite aici și liceele). În total 74 613 studenți⁵, dintre care, după naționalitate : 16 385 nemți, 20 054 slavi, 11 052 unguri, 21 732 italieni, 3 196 evrei, 1 108 români și 85 din țări străine. „Sîntem cei din urmă ! exclama Barițiu ; apoi să nu-și dea nația tot, numai școale să-și poată face ?“ Și totuși, cifrele nu exprimau întocmai adevărul. Cîți dintre tinerii români frecventînd școlile străinilor nu le-a mărit numărul elevilor acestora ! Căci, deși tratați aspru în ele, dorul de cultură i-a îndemnat să le caute cum caută cerbul însetat apa de izvor. Viața vitregă, tratamentul dur, ba de multe ori chiar brutal la care erau supuși elevii români în aceste școli e relatat de unul dintre cei trecuți prin ele : Gh. Barițiu⁶.

*

În școlile de felul celor amintite mai sus, limba de predare a fost latina, care era și limba oficială în cancelarii. Dar la 1836, aristocrația maghiară se crezuse destul de puternică spre a aduce în dieta țării nedreptul proiect de lege care prevedea ca în toate școlile și institutele de învățămînt să se introducă limba maghiară ca singura limbă de predare. Tendințele păturii conducătoare maghiare de a asimila cît mai repede — impunîndu-le deocamdată limba — celelalte naționalități s-au izbit de rezistența celorlalte grupuri etnice, care au introdus, ca pe o necesitate, limbile naționale în școlile în care se predase pînă atunci latina.

¹ G. Barițiu, *Părți alese*, II, p. 751.

² „Amicul Școalei“, 1861, p. 29.

³ *Ibidem*, nr. 30—32.

⁴ Reprod. în „Gazeta Transilvaniei“, nr. 3, 1853.

⁵ Între „studenți“ erau considerați toți elevii de la școlile secundare.

⁶ „Observatorul“, nr. 42, 1882.

În epoca absolutismului (1850—1861) se impune limba germană ca limbă de predare, cu toate că limba română fusese și ea recunoscută¹. Ordonanța guvernului transilvan din 1 ianuarie 1855, bazată pe rescriptul împărațesc din decembrie 1854, decreta :

a) limba germană studiu obligatoriu pentru toate clasele gimnaziale și liceelor ; b) acolo unde limba germană nu e o limbă maternă a elevilor, îndată ce aceștia au învățat-o încît o înțeleg fără greutate, se vor propune studiile după cărți didactice germane ; numărul acestora cît și importanța limbii germane în gimnazii să crească din an în an, în așa fel ca în anii ultimi propunerea ei să fie precumpănitoare ; c) acolo unde majoritatea elevilor vorbesc altă limbă, aceea limbă alături de germană împreună cu literatura vor forma obiect de studiu absolut obligatoriu pentru toți elevii și la toate clasele ; d) pentru această limbă cît și pentru cea germană se vor afecta 5 ore la săptămînă ; e) limba maternă a majorității elevilor rămîne limba de propunere, dar numai pînă cînd nu-și vor putea exprima gîndurile și numirea lucrurilor în limba germană ; f) mai mult de două limbi vii nu se admit a fi predate în gimnazii ; nici un elev nu va fi declarat absolvent dacă nu va cunoaște ambele limbi în măsură în care să le poată vorbi și scrie după regulile stabilite de gramatică ; g) la învățarea limbilor, peste tot, se va aplica metoda comparativă, iar paralelismul nu se va face numai între aceste limbi, ci și cu cele clasice, spre care scop, în cel mai scurt timp posibil, se va propune latina sau greaca, însă pe temeiul unei gramatici germane ; h) Ministerul Cultelor și al Învățămîntului își rezervă dreptul de a decide cum să se aplice aceste principii la fiecare gimnaziu în parte, ținînd cont de împrejurările actuale ; i) caracterul de gimnazii publice și dreptul de a elibera certificate, egale în putere cu cele ale institutelor de stat, nu se acordă și nu i se va acorda nici unui gimnaziu (liceu — n.n.) care nu se va organiza conform principiilor de mai sus ; k) pe viitor nu va mai fi numit nimeni profesor la un gimnaziu pînă nu va face dovadă că are atîtea cunoștințe de limba și literatura germană cîte se cer pentru specialitățile pe care și le-a ales².

*

În perioada Constituționalismului (1861—1865), românii, deși aleși pentru prima dată, se afirmară ca elemente capabile în viața parlamentară a țării. Dar noul regim a avut o prea scurtă durată. Curtea din Viena găsi justă votarea celor două legi prin care se acordă formal poporului român transilvan drepturi pentru care luptase aproape două secole : 1) egala îndreptățire a națiunii române și a confesiunilor ei cu celelalte din țară și 2) egala îndreptățire a celor trei limbi vorbite în Transilvania : româna, germana și ungara. Legile au fost votate în ședința dietei din Sibiu la 26 octombrie 1864. Dar în acel timp, în care urma să se pună în aplicare cele două legi, monarhia, găsindu-se într-un greu impas, amenințată fiind la sud de Italia, iar la nord de Prusia lui Bismarck, căută un sprijin intern în nobilimea și marea burghezie maghiară. Așa se face că Francisc Iosif I se împacă cu aceștia, sacrificînd independența Transilvaniei, care urma să fie alipită la Ungaria.

La 1 septembrie 1865, împăratul pronunță dizolvarea dietei transilvane din Sibiu și convocarea alteia pentru 19 noiembrie la Cluj, aleasă prin reactivarea sistemului dietal din 1791. Clasele suprapuse maghiare cîștigară

¹ În 1852, prin decretul nr. 1070 al guvernului, se comunica tuturor autorităților bisericești (Blaj și Sibiu) că pot fi introduse în școlile din diecezele respective cărți pentru diferite materii, scrise în limba română (Documentul, în limba germană, în Arhivele Statului — Filiala Blaj).

² T. V. Păcățeanu, *Cartea de aur*, ed. II, vol. II, Sibiu, 1904, p. 741—742.

cauza, căci în ea intrau 130 de deputați unguri și secui, 34 români și 25 sași. Hotărârile care urmau să se ia întruneau deci sigur majoritatea.

Înfrângerea austrieșilor la Königgrätz și Sadova îl determină pe Fr. Ioșif I ca, la 7 martie 1867, să procedeze la constituirea cabinetului Andráșy, iar la 8 iunie același an să primească chiar coroana de rege al Ungariei. După 12 zile abrogă toate legile votate prin dieta din Sibiu¹, act prin care Transilvania își pierde complet independența. Românii au fost din nou crunt înșelați de Curtea din Viena.

Ca urmare se instaură o grea perioadă pentru ținuturile românești. Consecințele s-au făcut simțite și în domeniul învățămîntului. Un ecou al lor e reflectat în *Cuvîntul* rostit de Gh. Barițiu la închiderea adunării generale a *Astreii*, ținută la Șomcuta-Mare în 12 octombrie 1869, în al cărui sfîrșit ghicim starea sufletească generală a românilor din Austro-Ungaria: „Recomand onorabilei adunări generale de la Șomcuta-Mare luarea în cea mai de aproape considerațiune *spăimîntătoarea nepăsare ce se manifestă în unele ținuturi către școalele românești, către literatura română, către istoria patriei și națiunii, mai scurt, către tot ce e românesc*”².

Intrucît pînă la 1918 învățămîntul românesc din Transilvania a fost confesional, adică în subordinele celor două biserici unită și ortodoxă, ne vom ocupa în capitole separate de organizarea și îndrumarea învățămîntului celor două confesiuni: una cu sediul la Blaj, cealaltă la Sibiu.

Fiind mai vechi sub aspectul urmărit de noi și avînd și o contribuție mai importantă în istoria culturii, prin institutele sale de învățămînt, ne vom opri în primul rînd asupra *Blajului*. Apoi, după Blaj și Sibiu, vom prezenta, pe „regiuni” sau județe (cu nomenclatura de după Unire), școlile populare de pe întreg cuprinsul Transilvaniei.

¹ I. Moga, *Luttes des Roumains de Transylvanie pour l'émancipation nationale*, București, 1938, p. 37.

² Asupra dualismului și a efectelor lui, a se vedea: Al. Lapedatu, *Istoriografia ardeleană*, București, 1923, p. 21; I. Lupaș, *Istoria unirii românilor*, București 1938, p. 275—276; Șt. Pascu, *Istoria Transilvaniei*, Blaj, p. 220—233; *Istoria României*, vol. IV, cap. XV, *Din istoria Transilvaniei*, II, cap. II.

Școlile din centrele confesionale Blaj și Sibiu între 1800 și 1867

A. Școlile Blajului

a. Organizarea și controlul învățămîntului pînă la revoluția din 1848

*Peteluță-n colopaș
Drăguțul mi-i dus la Blaj;
Nu s-o dus să nu mai vie,
Ci s-o dus să-nvețe-a scrie.*
(Cîntec popular de pe Valea Mureșului de sus)

De cîte ori s-a scris despre Blaj și școlile sale, cititorii s-au împărțit în două, unora părîndu-li-se că s-a spus prea puțin, altora că se exagerează aportul acestui centru cultural, care, totuși, a fost și a rămas o creație românească. Nici de astă dată — sintem convinși — nu se va vorbi altfel.

Dacă o istorie completă a trecutului școlilor din Blaj nu se poate scrie, de vină sînt și cei care au avut și timp, și material suficient la îndemînă și totuși au realizat puțin. Fiecare dintre aceștia¹, în loc să dea o lucrare omogenă, urmărind fie viața liceului, fie a seminarului sau a preparandiei, s-au mulțumit a prezenta doar aspecte schițate² sau fragmente și documente³. Nu și-a asumat nimeni osteneala de a răscoli arhivele Blajului, ale Vienei și ale Budapestei în care se află documentele (corespondența) referitoare la institutele de cultură ale orașului de la confluența Tirnavelor. E adevărat că a lipsit indemnul și sprijinul de sus. Biserica unită n-a avut, nici în această epocă și nici mai tîrziu, în fruntea ei, un arhiereu pasionat pentru probleme istorice sau literare, care să fi stimulat la lucru o echipă de profesori pricepuți, de care n-a dus niciodată lipsă.

Puținele date — cîte s-au mai păstrat —, culese din arhiva fostei mitropolii, nu vor putea suplini decît în mică măsură documentele „împrumutate” și pierdute — de-a lungul anilor — din arhivele vechilor instituții de învățămînt blăjene.

¹ S-au ocupat de trecutul școlilor Blajului: P. Pop, I. Antonelli, N. Brînzeu, iar prin 1900, Aron Deac, Alexiu Viciu, Ion Gherman, care lucrau tustrei la istoricul liceului, însă fără a fi publicat nimic. Au mai scris prezentări sumare: Ion Georgescu, Teodor Megieșan și Coriolan Suciu.

² N. Brînzeu, *Școalele din Blaj*, 1898, Sibiu; I. Antonelli, *Breviaru istoricu al școlilor dein Blasiu*, Blasiu, 1872.

³ Cum a făcut Zenovie Piclișanu, Ion Rațiu, Ioan Georgescu ș.a.

Acest „Sion al culturii românești și al învățăturilor mai înalte“, cum îl numea un intelectual brașovean cu prilejul unei comemorări¹, se rezema pe mari latifundii, iar episcopul se socotea pe sine un prinț — despot, autocrat — domnind peste marea turmă fără cuvânt a credincioșilor, dată în grija unor protopopi cu tot atita grijă pentru ea ca și a căpeteniei lor...

Elajul n-a însemnat numai școlile adăpostite între zidurile ridicate odinioară de episcopul Petru Pavel Aron; el reprezenta, prin episcopul său, puterea politică cea mai înaltă a românilor uniți. Adevărul este că acest Blaj putea să facă, chiar și pentru cultură, mult mai mult decât ceea ce a făcut. Dar deși dispuneau de o mulțime de moșii și fundații bănești, nici episcopii și nici canonicii din consistor nu s-au gândit de-a lungul a o sută și treizeci de ani să-l imite pe episcopul ctitor (P. P. Aron) măcar în mic, clădind un internat, un adăpost pentru sutele de elevi veniți an de an la aceste „fintini ale darului“. Abia la 1880, mitropolitul Vancea a construit modestul internat în care își găsiră găzduire o mică parte din elevii Blajului.

Pentru o mai ușoară orientare, vom prezenta istoria școlilor Blajului și a celor din arhidieceză, prezentând și rolul lui Bob, al lui Ion Lemeni și al lui Alexandru Sterca Șuluțiu, în această operă.

*

Temut de mulți, admirat de puțini, dar suportat de toți, cel care ținuse în mână cîrja episcopescă 48 de ani și umbrise pămîntul aproape un veac, episcopul Bob trece prin plaiul istoriei culturii românești ca o sinistră și urgisitoare figură de ierarh. Aceasta este imaginea, binișor deformată, pe care a creionat-o și ne-a transmis-o Petru Maior după amarul celor 24 de ani de protopopie la Reghin, în care timp suportase prea multe de la Bob ca să i le poată ierta²; se ciocniseră două inteligențe inegale, sprijinite pe două voințe puternice. Căci așa a fost Bob: un caracter inflexibil atît în bine cît și în rău; și tot așa și subalternul său, protopopul de la Reghin.

Să nu-l urmărim însă întru totul pe autorul *Istoriei pentru începutul românilor în Dachia* cînd e vorba de a-l judeca pe fostul său superior. Cine vede în parcimonia lui Bob o simplă pasiune frizînd vulgaritatea, nu-l intuiește just. Bob a înțeles și a trăit spiritul epocii: trebuia să facă totul — și omul fusese de o mare ambiție — ca să reprezinte *ceva*, să fie *cineva*. În calitate de șef al bisericii unite, era membru al dietei transilvane, dar ca „regalist“, și nu ales. Și aceasta nu însemna mare lucru; nu-i creștea considerația politică, cum ar fi dorit; fiindcă, în spiritul vremii, puterea politică nu se sprijinea decît pe o putere corespunzătoare economică; și fără o putere economică nu se putea ajunge la puterea politică³.

Luînd ca bază a vieții *economicul*, pe care-și va rezema prestigiul ca să devină un om influent, mai ales de cînd începu să susțină pe speze proprii

¹ Voicu Nițescu, *Iacob Mureșeanu*, discurs comemorativ, în „Gazeta Transilvaniei“, nr. 269, 1912.

² v. Petru Maior, *Scrisori, documente inedite*, ediție îngrijită și cu un studiu introductiv de Nicolae Albu, București, Editura pentru literatură, 1968.

³ David Prodan, *Supplex Libellus Valachorum*, Cluj, 1948, p. 229.

un escadron de cavalerie (husari) în războaiele cu Napoleon, Bob n-a risipit, ci a adunat ; a adunat însă și de unde era cazul să jertfească. A adunat ban cu ban, creițar cu creițar, contabilizînd personal orice sumă bagatelă. Așa-l arată însemnările : mină strîmtă.

O îmbunătățire sensibilă a situației materiale, la care rîvnea, îi adusesese contractul încheiat în 10 octombrie 1799, prin care averile mănăstirii „Sf. Treimi“, fondul bazilitan, și ale seminarului au fost luate de el în arendă cu suma de 6 000 de florini. Aceste bogate fundații cuprindeau domeniul Blajului și cel de la Cut. Arenda era foarte mică raportată la calitatea și suprafața terenurilor arendate. Administrator bun, episcopul a ajuns în mai puțin de 15 ani un nabab. Grînarele pline, bani peste închipuire, îi dădeau cîteodată și indemnuri bune. Atunci purcedea la fapte puțin obișnuite. Iar faptele lui au fost „auzite“ și la Curtea din Viena. Așa, în 1802 întemeie o fundație pentru 4 tineri în convictul (internatul — n.n.) liceului rom. cat. din Tg. Mureș, pentru 6 la cel din Alba-Iulia și pentru 16 în convictul liceului rom. cat. din Cluj. Reprezentau bani mulți aceste burse. Numai cea din Cluj era de 4 000 de florini la 1802¹. Creează „Fundațiunea capitulară“, din care se plăteau noii canonici, și alta pentru profesorii de la seminar.

Cine trebuia și spre auzul cui s-au tras clopotele, găsi binevenit priлеjul pentru a-i măguli orgoliul și a răsplăti un devotament, mai ales că nu-l angaja la altceva. Astfel, împăratul Leopold II binevoia a-i aprecia gestul, ridicîndu-l la rangul de consilier intim împărațesc².

Vom recunoaște deci că numai bogăția, banii, l-au impus pretutindeni. Prin împrumuturi și-a obligat o mare parte din aristocrația maghiară (Grof Eszterházy îi era debitor cu 8 000 Rf !).

Este incontestabil că așa cum a fost, spirit mediocru și inteligență practică, Bob s-a bucurat totuși de stîmă contemporanilor.

Prestigiul său a determinat într-un fel și consolidarea bisericii unite. Am întîlnit în documente zeci de cazuri în care proprietarii de pămînt (nobilii) și în unele locuri (Cisnădie) inclusiv cei sași voiau să pună stăpînire în mod abuziv pe pămînturile bisericii și ale țăranilor români, ba chiar să-i izgonească din sat (Cisnădie 1791). Intervenția lui Bob la guvernul transilvan (mai ales sub G. Bánffy) s-a făcut imediat simțită în aceste situații.

Fără să se fi preocupat în mod deosebit de școala sătească, episcopul Bob s-a interesat însă în aceeași măsură ca și înaintașul său, Grigore Maior, de aceasta. Chiar conflictul dintre el și Șincai a avut ca obiect tot școala sătească. Cîndinele severe date protopopilor și preoților spre a veghea și împlini „porunca împărațască : „de deschidere“ a unei case de școală în tot satul cu o sută de fumuri (familii)“ fac dovada înțelegerii de către el a măsurilor luate în spirit iluminist pentru ridicarea culturală a țăranimii.

Școlile populare unite. Gheorghe Șincai afirmă în *Elegia* sa că în timpul cît a fost director al acestora (și al celei de normă din Blaj), adică

¹ Cato Censoriu (Al. Roman), în : „Federațiunea“, nr. 32, 1872.

² Scrișoarea lui Aron Pop de Săcel, în : *Arhivele Statului* — Blaj, dosar an 1803, nr. 16, datată din Viena, 24 febr. 1803.

de la 1782 pînă la 1794, a deschis 300 de școli naționale (sătești — n.n.). Încă nu s-a găsit o evidență generală a lor. Cele identificate pînă acum, cititorul le poate cunoaște dintr-o lucrare dedicată special acestei probleme¹. Greutatea — pentru cercetător — de a afla numele lor se explică prin faptul că atît Șincai cît și ceilalți *directori* — uniți și ortodocși — înaintau rapoartele asupra situației școlilor direct guvernului transilvan, ei fiind plătiți din fondul de instrucție al acestuia, iar arhiva guvernului transilvan a fost transferată din Cluj la Budapesta în 1884.

Al. Papiu-Ilarian scria acum o sută și ceva de ani : „După Șincai urmă ca director al școalelor, pînă la 1807, protopopul Basiliu Nemeș. După el au încetat toate școalele și în faptă și în directură, căci cu nume director, Benedict (Fogarași — n.n.), da numai patente la dascăli cari, scutiți de greutate, nu învățau nimic”².

Papiu a vrut să rezume o stare de fapt. Însă n-o prezenta obiectiv. În primul rînd, lui Șincai i-a urmat în directorat nu Basile Nemeș, ci George Tatu, apoi el — Nemeș — a fost urmat de Benedict Fogarași, Basiliu Filipan³, preotul și protopopul Uicarei, Ilie Vlăsa de la Țicud, Leonțiu Leontean și Ioan Pop Maior din Rădești. Apoi, nu toate școlile înființate de Șincai au încetat după Nemeș ; multe din ele se mențin și în veacul următor ; altele au dispărut pentru un timp, pentru ca pe urmă să apară altele în locul lor. Directorii e adevărat că erau prea puțin însuflețiți de misiunea lor.

De vină au fost și consistoriile — atît cel unit cît și cel ortodox —, care au recomandat guvernului ca directori persoane care aveau și alte funcții (profesori sau preoți), cărora, apoi, nu li s-a mai plătit salariul primit odinicară de Șincai⁴, și „nici cheltuielile de drum“, cum menționa într-un raport protopopul Ilie Vlăsa din Țicud.

Nu se mai poate vorbi nici de învățători anume pregătiți ca pe vremea lui Șincai. La „școala de normă“ din Blaj, în care se predau în clasa a III-a chiar latina și germana, nu mai veneau dascăli „să se desăvîrșească în metoda normal“, cum numea Șincai metoda și didactica sau practica pedagogică. Ea era acum o școală orășenească („Bürgerschule“) la dispoziția celor care voiau să intre în gimnaziu sau pentru funcționarii mărunți din provincie. Însă mulți dintre absolvenții ei, deși fără o pregătire specială, se dedicau și învățămîntului.

Nevoia de cadre didactice a determinat satele să angajeze ca învățători pe diecii bisericilor, simpli țărani, care se străduiau să-i învețe pe elevi doar „ocinașele“ sau rugăciunile și cîntările bisericești.

Aceasta a fost epoca lui Bob și a lui Lemeni. Evident, erau pe alocurea și școli bune. Și nu pe acestea nu le îndrăgeau elevii, ci pe cele slabe, pe cele conduse de dascăli-dieci care n-aveau nici ei înșiși suficientă știință de carte, de unde și slabele rezultate și oroarea tineretului față de

¹ Nicolae Albu, *Istoria învățămîntului românesc din Transilvania pînă la 1800*, Blaj, 1944, p. 174—175.

² *Istoria Românilor din Dacia Superioară*, I, Viena, 1851, p. 221.

³ Dr. Aug. Bunea, *Discursuri: Autonomia bisericii; Diverse*, Blaj, 1903, p. 114. E un alt Filipan decît profesorul și marele latinist de la Blaj.

⁴ 400 fl. pe an, ceea ce reprezenta destul de mult.

asemenea școli și foarte slabă frecvență a acestora, după cum rezultă din următoarea adresă a guvernului transilvan (nr. 5398/1808) către episcopul Bob : „Deși în multe părți din teritoriul acestui Principat există școli triviale¹ conduse de cantori-învățători, deși poporul de jos are cunoștință de scopul și importanța acestor școli, totuși împiedică funcționarea lor. De aceea, ne vedem nevoiți, prin circulară adresată întregului Principat, să impunem autorităților respective ca pe locuitorii aparținând oricărei religii să-i îndemne, să-i înduplece pe părinții ai căror copii nu pot fi folosiți la lucrul cîmpului, să nu întîrzie să-i trimită la școala propriei lor confesiuni, la învățătorii respectivi. Excelența Voastră este rugată a da instrucțiunile necesare în acest scop“. (Semnează : guvernator : br. Gh. Bánfy)².

Aceeași autoritate supremă, cu ord. nr. 2698, din 14 august 1821, invită consistoriul blăjean să organizeze învățămîntul sătesc în așa chip încît să se împărtășească din știința de carte cît mai mulți fii ai țării ; să se îngrijească de ludimagistri bine pregătiți, reamintind, în acest sens, o altă dispoziție mai veche, din 21 octombrie 1820³.

Spre sfîrșitul vieții sale, episcopul Bob se vede a fi fost pătruns pe deplin de importanța învățămîntului de masă, căci manifestă o deosebită grijă pentru ridicarea culturală a țărănimii. Ordinul său circular dat la 27 octombrie 1826 și reînnoit în anul următor conținea un serios avertisment dat protopopilor săi, și prin ei preoților, „care nu vor deschide case de școală în eparhia sa“⁴.

Grație acestor dispozițiuni, învățămîntul sătesc, și în mod deosebit construirea de localuri de școală, devine o preocupare serioasă pentru fiecare comunitate bisericească (le vom urmări în cadrul județelor respective).

Școlile Blajului în primele decenii ale secolului al XIX-lea. Pentru a arăta situația acestora plecăm iarăși de la o afirmație a lui Al. Papiu-Illarian : „Cu începutul episcopiei lui Bob se face noapte în sfera culturii românilor și blăjenii au dormit în 48 de ani cît a ținut episcopia lui Ioan Bob“⁵. După părerea noastră, și aci ca și în observația că „era un om care nu putea suferi pe bărbații cei învățați“ e multă exagerare. Operele tipărite de el și prin el (*Biblia* lui Clain, spre exemplu), oamenii și prietenii pe care le-a cultivat, precum și frumoasele fundații pe care le-a lăsat nu confirmă acest punct de vedere. Oare nu tocmai în acest timp (1782—1830) a dat Blajul tot ce a avut mai bun în perioada iluminismului transilvan ? Activitatea cărțurilor blăjeni care a constituit așa-numita Școală arde-

¹ În multe acte, școlile naționale sau satești erau numite și *triviale*, deși acestea erau profilate pe o altă programă de învățămînt, mult deosebită de cele dintîi.

² Originalul latin, în Arhivele Statului — Filiala Blaj, dosar an 1808, nr. 23.

Asemenea neîntemeiate acuzații se vor întîlni și în alte documente ale timpului, din care vom cita mai încolo. E limpede pentru cititori că autorii unor asemenea documente ignorează — voit sau nevoit — greaua situație materială a țărănimii române transilvănene din vremea respectivă. Ei comit astfel un act de evidentă nedreptate față de populația satească învinovățind-o de lipsă de interes față de școlarizarea copiilor. Așa cum sperăm că rezultă și din lucrarea noastră, năzuința spre cultură a acestei populații a fost în toate timpurile printre cele mai de seamă aspirații ale ei.

³ *Protocolul episcopal* din 1821, Arhivele Statului — Filiala Blaj.

⁴ *Protocolul episcopal* din 1826, Arhivele Statului — Filiala Blaj.

⁵ *Istoria Românilor din Dacia Superioară*, I, p. 220.

leană s-a desfășurat tocmai în acest timp. Evident că i se pot reproșa multe : n-a fost un om nici măcar la înălțimea timpului său, deoarece n-a știut să profite de conjunctura iosefinistă pentru a-și ajuta neamul să se ridice pe o altă treaptă, cum sigur ar fi făcut-o un Inochentie Micu Clain : de asemenea, cu banii și posibilitățile materiale pe care le-a avut, ar fi putut da altă strălucire — sub raportul cultural — Blajului .

Conflictul dintre el și cei trei „luceferi“ ai Școlii ardelenе (I. Budai-Deleanu s-a valorificat mult mai târziu), amplificat și prezentat unilateral de istoriografia literară, a făcut din el un monstru de răutate. Se uită prea ușor că la aceste neînțelegeri i-au împins pe toți deopotrivă patimile lor omenești : orgoliu și vanitate la vlădică, orgoliu și vanitate la cei trei cărturari, care-l sfidau pe superiorul lor în văzul și în auzul lumii.

Tot așa de riscantă e și afirmația cu „întunericul“ care a domnit la Blaj : *dacă* într-adevăr ar fi fost o asemenea *noapte*, oricum viața unui om nu a putut determina un fenomen de asemenea proporții. Apoi să nu se uite că Bob și Blajul n-a însemnat toată Transilvania românească. Explicarea acelei așa-zise „nopti“ care, cum vor dovedi-o paginile acestei lucrări, a fost de fapt o scădere a avântului pe care-l luase cultura românească în epoca iosefină, trebuie căutată altundeva : în schimbarea climatului politic.

Școala primară (națională) și școala de normă. La deschiderea școlilor Blajului în 1754, un loc de frunte ocupă școala de obște, transformată în 1782 în *școală de normă*, în care se predau cunoștințe la un nivel mult mai ridicat decît în cele de jos, numite îndeobște naționale. Ceea ce înseamnă că de la această dată Blajul nu mai are o școală primară la nivelul celor satești. Aceasta o confirmă și o circulară a lui Bob din 12 noiembrie 1785, în care zice : „vestind și aceasta cum că cine ar voi a-ș da pruncii la *școala rumânească*, *aci la scaun încă se va rădica școală rumânească cît mai curînd, unde se vor învăța a scrie, a ceti cîntările, orînduiala bisericii și alte învățături trebuincioasă*, și cari vor spori întru învățatură și să vor sili, *premîndu de toate zilele vor avea*“¹. Deși pînă acum nu s-au găsit documente care să ateste existența ei, presupunem că a funcționat, deoarece numai la o asemenea școală au putut urma practica pedagogică diecii chemați la cursurile de șase săptămîni ținute de directorul celeilalte școli de normă, Gh. Șincai.

Se mai afirmă² că la 1816 cantorul de la mănăstire, Simion Streza, ar fi deschis o școală în care învățau fetele meseriașilor și negustorilor din Blaj „buchile“ și „scrisoarea“. Cel care a inserat acest fapt a fost un bun cunoscător al trecutului cultural al Blajului și deci nu i s-ar putea pune la îndoială afirmația. Iar dacă în 1816 exista o școală primară *de fete*, cu atît mai mult trebuie să credem că a existat și una pentru băieți. Or aceasta nu putea fi alta decît cea proiectată de Bob la 1785. Bunăslabă, cum o fi fost, ea funcționa și în 1843, avînd ca dascăl pe Gheorghe Gruia, cantorul catedralei (mănăstirea Sf. Treime).

Cît despre școala de normă, aceasta ajunsese vestită și cercetată de mulți elevi, căci fără o pregătire prealabilă în școala de normă se intra

¹ *Protoc. episcopal pe 1785* în Arhivele Statului — Filiala Blaj.

² Al. Lupeanu-Melin, *Evocări din viața Blajului*, Blaj, 1937, p. 303.

extrem de greu în gimnaziu, unde se dădea examenul de admitere în limba latină. Însuși Gh. Barițiu povestește cum, venind de la școala normală ungurească din Trăscău la Blaj, cu intenția de a intra în gimnaziu, fu nevoit să mai facă un an, adică să repete clasa a III-a, la școala de normă din Blaj, unde, o spune tot el, „se învăța binișor latina și germana“¹.

Ca dascăli la această școală găsim, în pragul veacului al XIX-lea și pînă la 1820, pe : Samuil Coltor, „șulmaistăr“, un învățător foarte inteligent și cult, Dănilă Moise, și I. Manfi, iar cateheți și directori pe Basiliu Nemeș și Ioan Pop. În anul morții lui Bob (1830) funcționau : Const. Păpălu, și ca „substitut de director“, Ioan Popovici și Vasile Manfi ; ultimul, pînă la 1848².

Directorul predă limba germană, pe care o cunoștea la perfecție ; latina o predă Iosif Manfi, cu temeinică pregătire, trecut prin școlile catolice din Tg. Mureș înainte de a intra în seminarul teologic din Blaj ; el răspunde la apelul lui Gh. Asachi, mergînd o dată cu Vasile Fabian Bob, Ioan Costea și dr. Vasile Pop, ca profesor la seminarul de la Socola.

Salariile le erau plătite din fondul de instrucție al guvernului transilvan ; directorul primea 200 Rf. anual, iar învățătorii, 100 Rf. anual, la care episcopia era obligată să le mai dea „naturalii“, adică cereale și lemne pe un an întreg.

Cu această schemă va funcționa pînă la 1865, cînd se va reprofila, transformîndu-se într-o simplă școală primară, locul ei luîndu-l de acum înainte preparandia, care va dura, sub diferite numiri, pînă în zilele noastre.

Gimnaziul. Într-un studiu publicat pe vremuri intitulat : *Școalele din Blaj la 1799*³, vrînd să „tempereze“ mîndria uniților cu gloria școlilor Blajului, G. Bogdan-Duică afirma, în concluzie, că „școalele aveau o bază de acțiune numai în apropiere ; erau deci locale, regionale, că, adică, erau frecventate de elevi numai din comitatele : Alba de Sus, Alba de Jos, Tîrnavele, Turda, Cojocna, Scaunul Arieșului, Dobîca și districtul Ghioarului“. G. Bogdan-Duică analizase un „Catastif“ (evidență) al elevilor școlilor din Blaj la acea dată (1799). Aici, însă, trebuie s-o spunem că nu avea dreptate. Ne-au trecut prin mîini toate matricolele, începînd cu 1802 și pînă în 1867 (din cîte se mai aflau în arhiva vechiului liceu blăjean, căci multe dintre ele au fost distruse la 1848 o dată cu ocuparea Blajului de către armatele lui Kossuth) și, din cele văzute, constatăm că adevărul e cu totul altul. Din contră, afirmăm că nu a fost comitat (județ) locuit de români din care să nu întîlnim nume de tineri trecuți prin aceste școli. Chiar și Brașovul, care avea vechi școli și cu o populație românească ostilă

¹ *Părți alese din istoria Transilvaniei pe ultimele 200 de ani*, vol. I, Sibiu, 1889, p. 613.

² Asupra lor v. N. Comșa, *Dascălii Blajului*, Blaj, 1940, și I. Rațiu, *Dascălii noștri*, Blaj, 1911.

³ „*Revista fundațiilor*“ I, nr. 1, ian., 1934.

uniației și Blajului¹, își trimite timpuriu² copiii spre leagănul de cultură de la îmbinarea Tîrnavelor. La 1803 era înscris în „principia” (cl. I. gimnazială) — și va urma pînă la „poetică” (cl. a IV-a) — Nicolae Baiul din Zărnești. Prin 1804 erau din Brașov: Rudolffus Jippa în „sintaxă” (cl. a III-a); la 1805: Rudolffus Tempian în „principia”, fiul lui Radu Tempea, directorul școlilor naționale ortodoxe din Transilvania și autorul *Gramaticii românești* de la 1797.

În același an se găseau în „gramatică” (cl. a II-a) un Gh. Vijoli din j. Ciuc, un Eremia Francovici din Timișoara, un Nicolae Apoldi din Miercurea Sibiului, un Joannes Roth din Șeica Mare. Și tot în 1804 întîlnim — e drept, mai puține — nume de elevi din: Sătmăr, Baia Mare, Bihor, Odorhei și Crasna: cei mai mulți însă erau din comitatele: Alba, Turda, Scaunul Mureșului, Făgăraș, Hunedoara, Tîrnavele, Cluj, din cele două Solnocuri și din Chioar.

Programa de învățămînt era aceeași ca a tuturor gimnaziilor din țară.

La Blaj mai funcționa încă din secolul al XVIII-lea (1779) un *curs filozofic* sau *schola altiores*, în care se predau elemente de logică și psihologie. La acest curs va fi numit în 1828 Timotei Cipariu, care va introduce, primul la Blaj, filozofia germană, predîndu-le pe W. T. Krug, pe care-l va și tipări mai tîrziu.

A. D. Xenopol scria că „în 1829, T. Cipariu începu a predă în limba română filosofia germană, deschizînd astfel românilor și alte orizonturi decît cele cuprinse în clasicii latini”³.

După cum se poate vedea din planul de învățămînt, pregătirea elevilor pretindea serioase eforturi, mai ales de memorie. Învățămîntul era greoi și obositor. Cunoștințele îmbrăcînd veșmintele limbii latine, creația spontană era exclusă, la fel interpretarea științifică, defecte inerente scolasticismului dominant al epocii.

Între 1802 și 1811, gimnaziul a fost frecventat de 960 de elevi; ca origine socială, contingentul cel mai mare l-au dat fiii de preoți, apoi cei de cantori sau dieci, ai nobililor și, mai puțini, „colonii” (iobagii), „libertinii” (țărani liberi) și meseriașii sau negustorii; funcționarii, foarte puțin. Cu cei de la seminar, numărul tinerilor de la școlile Blajului se ridica uneori anual la 300.

Prin 1808, guvernatorul Transilvaniei, baronul Gh. Bánffy, aflînd că la Blaj ar fi peste 200 de elevi la învățătură, s-a speriat și l-a întrebat imediat pe Bob ce are de gînd să facă cu „ațiția indivizi ținuți prin școli, care pot deveni periculoși pentru țară”⁴.

Întreținerea multora dintre elevi era asigurată prin ajutorul de pîine, așa-zisii „țipăi”, care li se distribuiau din 5 în 5 zile. Profesorii nu erau repartizați pe materii, ci pe clase; clasa avea un singur profesor, care

¹ Școlile lui socotindu-le „papistășești” (dr. N. Brînzeu, *Școalele din Blaj*, Sibiu, 1898, p. 68).

² Nu cu Oprea Circa din Cernat (1825) se sparge „peretele” despărțitor între Blaj și Brașov, cum crede N. Brînzeu (l. c.), ci mult mai de vreme (1803).

³ *Istoria Românilor din Dacia Traiană*, ed. III, vol. XII, București, 1930, p. 263.

⁴ Gh. Barițiu, *Părți alese*, I, p. 557.

preda toate materiile, fiind recrutat dintre clericii întorși de la studii din Apus sau dintre cei mai buni absolvenți ai seminarului teologic.

Dintre profesorii de la normă și de la gimnaziu din această perioadă vom menționa aici numai pe : Mihail Munteanu — trecut în 1811 în dieceza Oradiei, fiind chemat de Samuil Vulcan —, Ioan Mari, strălucitul — mai târziu — organizator al școlilor născădane, Nicolae Maniu Montan, fost învățător la școala de normă, pentru care a scris și tipărit la Sibiu în 1826 o frumoasă *Orthoepia latino-valachica*, și Benjamin Teodor, misionar mai târziu în Țara Românească.

Alte amănunte din viața gimnaziului blăjan din acea vreme : serbarea elevilor de la „Trei sfinți” (30 ianuarie), pentru care crease un fond anume fostul episcop Grigore Maior și cu care prilej trei elevi dintre cei mai buni recitau în românește, latinește și grecește fragmente din operele celor trei sfinți : Vasile cel Mare, Grigorie din Nazians și Ioan Gură-de-Aur. Acestor elevi li se distribuiau apoi fie bani, fie cărți sau rechizite școlare. Din aceeași fundație și tot cu acel prilej se acordau ajutoare în bani elevilor săraci merituoși.

O inovație, care pe urmă a prins, a fost „teatrul de elevi”. Despre el povestește George Barițiu că la 1825, pe cînd era în gimnaziu, se reprezintă, în sala de mese a seminarului, *Aulularia* lui Plautus, în limba latină. „Cei care pricepeam bine latina, rîdeam și aplaudam fără frenezie, chiar și fără entuziasm, însă cu multă plăcere”¹. După locul unde s-a jucat piesa, se poate presupune că actorii n-au fost elevi, ci tineri clerici din seminarul teologic.

Cît privește procesul de învățămînt și calitatea învățămîntului în școlile Blajului din acea epocă, am citat și am mai putea cita părerile unor publiciști străini și români : se învăța multă și serioasă carte ; însă învățămîntul era prea desprins de viață și extrem de greoi, bazîndu-se numai pe limba latină. „Nu învățătura, ci spiritul lipsea din școlile Blajului înainte de profesorii : Cipariu, Bărnăuțiu și Rusu”, scria Papiu-Ilarian cu douăzeci și ceva de ani mai târziu², însă fără a se explica. Dar trebuie precizat că nu Bob și nici Lemeni au fost aceia care au împiedicat predarea cunoștințelor în limba maternă, ci sistemul care era astfel aplicat în tot imperiul austriac. Dovada : faptul că îndată ce școlile maghiare au reușit să se abată de la tradiție, introducînd tot mai mult limba maternă, și dascălii Blajului — în frunte cu Cipariu și Bărnăuțiu — au orientat corabia învățămîntului de aici (din Blaj) spre curentul viu al limbii naționale, după cum se va vedea mai departe.

Școlile din Blaj și din dieceza Făgărașului după 1830. Ioan Lemeni, născut în Desmir lîngă Cluj, terminînd în 1805 teologia la catolici în Oradea, în toamna aceluiași an fu numit profesor la catedra de filozofie de la gimnaziu și la cea de istoria bisericească la seminar, pînă în 1807, iar de atunci și pînă la 1819 a funcționat ca preot, apoi ca protopop al Clujului. Lui îi încredințează guvernul transilvan spre „revizie” manuscrisele opere-

¹ G. Barițiu, *Pagini autobiografice*, publicate de Axente Banciu în : revista „Țara Bîrsei”, nr. 6, 1933.

² *Op. cit.*, p. 228.

lor lui Gh. Lazăr (1814). În 1820 e ales canonic la Blaj. Tot în același an, în octombrie, e invitat — prin Gh. Asachi — de mitropolitul Veniamin Costache ca profesor la seminarul de la Socola, ofertă pe care o refuză, fiind oprit de Bob să plece ¹.

În anul morții protectorului său, era „canonic scolastic, secretar episcopesc și a Istoriei bisericii profesor” ².

De pregătirea și caracterul său, dacă e să-l credem pe Barițiu ³, însuși Simion Bărnăuțiu, ireductibilul său dușman de mai târziu, era extrem de încântat. Și să nu uităm că autorul celebrului discurs ținut la catedrala din Blaj la 1848 era atunci prefect de studii la seminar și profesor de filozofie la liceu; prin urmare, coleg cu viitorul episcop. Că era apreciat și chiar simpatizat în lumea cărturarilor blăjeni și a clerului unit, o dovedește și faptul că a obținut 179 voturi din 212.

Se așteptase mult de la noul ales. Și n-a deziluzionat pe nimeni în privința grijii pentru școlile Blajului. Însă nu același interes a arătat învățămîntului popular (sătesc). Moștenise, bune-rele, un număr mărișor de școli naționale, deschise sub înaintașul său. O atenție deosebită, prin exercitarea unui control serios, n-a manifestat însă pentru ele. Grija lor, conform hotărîrilor sinodului episcopesc din 1833, e lăsată în seama preoților și protopopilor, cum se poate vedea din punctele : 8, 9 și 10 :

— „În fieștecă parohie, de nu e dascăl, prin c. protopop împreună cu înțelegerea poporenilor, bărbat harnic să se rinduiască dascăl, carele de toamna pînă primăvara pruncii și pruncuțele satului să-i adune în casa cea de școală, sau de nu e școală, și cu ceva greutate în casa sa să-i învețe : 1) rugăciunile, 2) poruncile, 3) tainele în folosul lor și cele ce sînt a religiei, 4) pe cei mai deștepți să-i deprindă în cunoștința literelor și a aritmeticii, iară unde nu este dascăl, deregătoria aceasta să o îndeplinească cantorul” (pct. 8).

— „Primăvara, sau în ființa de față a protopopului sau a notarului tractului, pruncii să facă examen și informațiile să se trimeată la scaun” (pct. 9).

— „Unde nu e casă de școală, protopopii să ceară (cerce) pe posesorii locului a da loc și ajutoriu, și să silească pe poporeni ca să o facă, precum și ceva ajutoriu spre încălzirea școalei și a dascălului să dea, precum le vor fi stările împrejur” ⁴.

În problema inspectorului suprem al școlilor naționale române, întrucît Curtea din Viena — la intervenția episcopului primat al Strigoniului — dăduse această putere episcopului rom. cat. din Alba Iulia, în același sinod (1833) s-a constituit o comisie pentru redactarea unui memoriu prin care urma să se ceară aceleiași Curți ca „singur episcopul (diecezei) Făgărașului să le fie asupra director” (inspector — n.n.). Din comisie au făcut parte : Ion Nemeș (vicarul Rodnei), ca președinte, Teodor Sereni, secretar, iar ca membri : Const. Alutan, Isidor Alpini, Iosif Șandor, Ioan Simonetti, Nic. Soancioli, Antonie Coroian, Alexandru Șuluțiu, Grigore Pop Dorolțanul,

¹ *Șematismul jubiliar al mitropoliei de Alba-Iulia și Făgăraș pe anul 1900*, Blaj, 1900, p. 2.

² În *Introducere la Tristă predică la îngropăciunea episcopului Bob*, de T. Pop de Uifalău, Sibiu, 1830.

³ „*Observatorul*”, nr. 20, 1880.

⁴ I. M. Moldovanu, *Acte sinodale ale bescarecei române de Alba Iulia și Făgărașiu*, tom. II, Blasiu, 1872, p. 65.

Const. Molnariu, Ioan Barna, Teodor Baldi, Arseniu Popovici și Timotei Cipariu¹. Dar ceea ce hotărîse Curtea rămăsese stabilit definitiv.

Problema școlarizării tineretului din lumea satelor preocupă de acum și oficialitatea laică. Guvernul transilvan se arată chiar îngrijorat de gradul neștiinței de carte printre țărani. Avea bune intenții, care însă se izbeau de rezistența sau nepăsarea nobilimii, fără a cărei înțelegere nu se putea face nimic, căci degeaba hotăra guvernul — cum se va vedea mai jos — drepturi și beneficii pentru învățători prin dotarea cu pământ din care să-și asigure existența, dacă proprietarul respectiv nu consimțea la crearea acestui fapt sau mijloc de trai. Pământul era al nobilului, iar țăranul numai uzufructuar; numărul celor liberi și cu drept de proprietate era foarte mic. Nu-i vorbă că s-ar fi putut rupe o fișie de pământ din icleja bisericii pentru a se clădi pe ea școala satului și a-i da din ea și dascălului o mică parcelă. Aici însă se opunea preotul, protopopul...

Lucrurile, totuși, n-au stat pe loc; situația învățămîntului și a slujitorilor acestuia va lua un alt curs după apariția *Decretului guvernului transilvan nr. 7255/1840 referitor la angajarea învățătorilor*, prin care se prevedea:

„A. Obștiile sătenești, obligate a susține școli din fond propriu și din casele adiale, vor prevedea în aplicarea acestei dispozițiuni și salariul învățătorului. Cît privește comunitățile supuse dreptului domenal, în satele mai mari, unde există dieci sau cantori, aceștia să fie numiți ca învățători (ludimagistri) și să li se dea locuință și plată de la părinții copiilor; apoi, unde nu există teren pentru construirea localului de școală, să se ia din al obștei, iar dacă nici ea n-are, școala să se facă în tinda bisericii sau, dacă e neîncăpătoare, într-o casă potrivită.

B. Să se dea lemnele necesare pentru construirea localurilor de școală din pădurile obștiilor, iar unde nu sînt asemenea păduri, proprietarul (nobilul) de care aparține satul să vîndă din pădurea sa aceste lemne sătenilor, ca, în acest mod, să contribuie la ridicarea școlilor, sătenii fiind obligați a ajuta la ridicarea lor atît cu carul cît și cu brațele.

C. Unde încă nu există dotație învățătorească, se va rupe din terenul comunal o suprafață pentru 10 cîble arătură și pentru 7 care de fîn.

Învățătorul va primi de fiecare elev 1/2 felderă de cereale. Iar în cazul cînd satul nu-i va putea da teren agricol și fînăț, sarcina întreținerii va fi acoperită cu un salariu care se va încasa de la săteni și va fi proporțional cu averea fiecăruia.

— Pentru viitor, potrivit cesaro-regescului ordin, conducerea și controlul școlilor sătenești este în sarcina preoților locului, iar suprainspecția, organelor administrative. Cărțile elevilor vor fi cumpărate din fondul bisericesc prin curator.

În satele românești mixte, atît copiii uniților cît și ai neuniților, să se adune la una și aceeași școală, fără să se șicaneze unii pe alții; dar cu foarte mare grijă, ca nu cumva prin această unire a lor să se ajungă la stricarea religiei, mai ales de către neuniți.

D. Părinții să nu silească copiii a merge la școală, nici să-i rețină însă.

Copiii să învețe în școală, pe lîngă limba română, și limba maghiară.

E. Dascălii și cantorii să fie scutiți de sarcinile publice, pentru a avea timp să-i învețe pe copii, dîșigur obligîndu-i să-și facă în mod conștiincios datoria².

Prin dispozițiunile acestui decret cît și în urma concluziilor sinodului diecezan amintit mai sus, satele au început, pe întrecutele, a încheia con-

¹ *Ibidem*, p. 66.

² Comunicat episcopiei unite a Blajului și semnat de Al. Rédey, L. Lazar și Samuel de Bruckental — secretar — Arhivele Statului — Filiala Blaj, dosar an 1841, nr. 27.

tracte cu diecii (cantorii) stranelor, cărora le încredințară educația și instrucția copiilor. În atribuțiile lor, nefiind stăpîni nici măcar pe un rudiment de cultură, intrau mai mult predarea religiei și a moralei. Iar aici nu mai putea fi vorba de o instruire pentru viață.

Școala de normă din Blaj ajunsese foarte frecventată după 1830.

Cum se explică această afluență de tineret spre școala normală? Cel puțin pentru acel timp explicația o dă un cercetător sas de pe acea vreme:

„Școala normală din Blaj avea menirea de a pregăti elemente care, *cele mai multe*, nu mai continuau studiile în gimnaziu, ci se reîntorceau la țară îndeplinind, majoritatea dintre ei, funcții diecești, dascălești sau altele mai mărunte, ca: administratori de moșii ori scribi prin cancelariile administrației rurale”¹. Ne-o indică aceasta și vîrsta elevilor: cei mai mulți erau de 18—20 de ani, ba unii și mai vîrstnici.

N-am găsit încă date, dar trebuie să se fi ținut pe lingă episcopie între anii 1833—1835 sau poate chiar în cadrul școlii de normă, măcar periodic, un curs pentru cei care voiau să devină învățători (preparanți). Presupunerea aceasta o confirmă și titulatura unui funcționar episcopesc: Ștefan Menfi, „archivario consistorialis et praeparandorum professor”². Cursul nu putea fi mai mult decît ceea ce fusese cel ținut pînă la 1830 de Moise Fulea pentru dascălii neuniți la Sibiu. Dar candidații de aici aveau o altă pregătire, căci la școala de normă din Blaj erau angajați ca profesori cei mai buni absolvenți ai seminarului, iar cînd o cerea nevoia, bunăoară pentru limba germană, se angajau și laici, cum a fost Ioan Costea, absolvent al Academiei juridice din Cluj, pe vremea lui Bob.

După 1830, la început, au funcționat ca învățători (docenți) Const. Papfalvi (și ca director), Ciril Dunca (din Gledin), Ioan Popovici, ultimii doi cu studii făcute la Viena, iar la 1836 funcționa, ca „învățător la norme” și „profesor de limba germană la gimnaziu”, Grigore Moldovan (din Pintie, județul Mureș), care, mai tîrziu, în procesul lemenian, fiind de partea tinerimii și a lui Bărnăuțiu, fu izgonit de la școlile Blajului. Își găsi însă azil la școala națională a românilor din Scheii Brașovului, unde și muri. De asemenea, trebuie amintit Ion V. Rusu, autorul unui frumos *Compendiu de istoria Transilvaniei*, la 1849.

Școala avea caracter național. Cînd Ludovic Reinisch (sas din Sibiu), inspectorul suprem al școlilor normale din Transilvania, vru să impună, în locul rămas vacant prin plecarea lui Ioan Costea, pe un străin, Andrei Barabás din Sibiu, consistorul se opuse și numi imediat la catedra vacantă pe Ioan Maioreanu din Bucerdea (un văr al lui Ion Maiorescu), deși comunicarea lui Reinisch venea, ca să aibă autoritate, prin episcopul rom. cat. Nicolae Kovács³, care avea dreptul de inspecție — cu toate protestele sinodului de la Blaj din 1833 — asupra tuturor școlilor din Transilvania.

¹ J. H. Benigni, *Handbuch der Statistik und Geographie in Siebenbürgen*, Hermanstadt, 1837, p. 28.

² *Schematismus ven. cleri gr. cat. dioces Fagarasiensis in Transilv. pro anno 1835*, Blaj, 1835, p. 56.

³ Originalul, în latină și rezumat, în „Protoc. consistorial” pe 1835, sub nr. 991, Arhivele Statului — Filiala Blaj.

Școli triviale (școli primare superioare), în toată dieceza, susținute din fondul de instrucție, erau în : *Blaj* (mixtă) cu 3 profesori și 115 elevi ; *Băsești* (j. Sălaj) cu 1 învățător și 27 elevi ; *Nicula* (m-rea, j. Cluj) 1 dascăl și 30 elevi ; *Vadu* (de lângă Făgăraș) 1/30 elevi ; *Ocna Sibiului* 1/19 elevi ; *Mărgău* (j. Cluj) 1/42 elevi ; *Bistra* (j. Alba) 1/46 elevi ; *Cătina* (j. Cluj) 1/23 elevi ; *Sas-Reghin* 1/26 elevi ; *Hunedoara* 1/19 elevi ; *Făgăraș* 1/25 elevi ; *Mediaș* 1/91 elevi ; *Șomcuta Mare* (j. Sălaj) 1/17 elevi ; *Strimba-Fizeș* (m-rea, j. Cluj) 1/49 elevi ; *Urca* (j. Cluj) 1/11 elevi ; *Riciu* (j. Mureș) 1/15 elevi ; *Lupșa* (j. Alba) 1/23 elevi și *Măgina* (m-rea, j. Alba) 1/15 elevi.

În toate aceste școli primare superioare se învățau, în 1835—38, pe lângă limba română, germana și maghiara.

*

În anul 1831, guvernul transilvan, pe baza decretului împărătesc nr. 3387 din 11 septembrie, recunoscă ridicarea gimnaziului din Blaj la rangul de liceu, prin adăugirea la cele cinci clase existente (principia, gramatica, sintaxa, retorica și poetica) a unui *curs filozofic* de doi ani (clasele a VI-a și a VII-a), asemenea celorlalte din principat. La același liceu se înființară acum catedre de : *istorie generală*, la care fu numit Simion Bărnuțiu, deși ocupa și pe cea de *filozofie*, de *algebră* și *geometrie*. Liceul era împărțit în două facultăți : de *Filozofie* și de *Șt. juridice* (drept). Cursul anului I de la *Filozofie* păstra acest nume, iar anul II se numea *Fizica*. În primul se învăța : *Doctrina religionis*, *Philosophia* și *Mathesis* ; în anul II : *Religia*, *Fizica* și *Historia universalis*. Sub această formă sau profil a funcționat pînă la revoluția din 1848/49.

În clasele gramaticale se predau : *Doctrina religionis*, *Institutiones et auctores* ; *Aritmetica* și *Geographia* ; excepție făcea *Poetica*, în care se predă și limba germană¹.

Noul episcop veni oarecum în ajutorul profesorilor, plătiți pînă la el cu salarii de mizerie, mărindu-le de la 180 Rf. anual la 200 Rf, adăugind și „naturalii“ : „8 gălete de grîu și 8 de porumb, precum și lemne de foc ; 300 Rf. luau numai cei de la filozofie, plătiți din fondul bobian².

Catedra de *istorie universală*, studiu interzis pînă atunci în școlile Blajului, nu fu aprobată nici la data aceasta de guvernul transilvan, dar episcopul o introduse cu de la sine putere, plătind-o tot din buget, încredințînd predarea ei tînărului profesor Bărnuțiu în mod provizoriu, pînă la întoarcerea de la Sf. Barbara (Viena) a lui Ioan Rusu, autorul de mai tîrziu al frumoasei geografii în trei volume *Icoana pămîntului*. Reîntors de la Viena, Ioan Rusu își începu în 1834 lecțiile cu multă însuflețire, acoperit fiind de autoritatea episcopului, deși guvernul transilvan, reprezentat prin episcopul rom. cat. Nic. Kovács, încă nu-și dăduse asentimentul. Între timp fusese informat Kovács de inovația introdusă de Rusu, care în cadrul istoriei universale făcea și *istoria românilor*, căci în prima ședință a dietei transilvane pronunță cuvintele : „Historia est oculus mundi, ideoque va-

¹ v. Matricula liceului „Sf. Vasile“ din Blaj pe anul școlar 1839/1840.

² Petru Pop, *Succinta gymnasii Blas, historiae usquae a 1848*, în *Programma gymn. gr. cat.*, Blas, 1852/53, p. 27.

lachis interdicendum est hoc studium"¹. (Istoria este ochiul lumii, de aceea studiul ei trebuie interzis românilor). Completându-se reciproc și fiind predată de aceeași persoană, a fost introdusă, pe lângă istoria universală, *cro-nologia generală*. Dar Rusu va fi strecurat probabil sentimente naționale și în lecțiile de *geografie* de câte ori va fi adus vorba despre pământul locuit odinioară de daci și romani.

Nutrind de la început frumoase sentimente pentru prosperitatea neamului său, Ion Lemeni înțelese că tineretul român ar trebui educat și instruit și pentru cariere practice, de aceea se strădui, în 1834, să deschidă aici la Blaj o *școală reală* (după datele pe care le-am găsit, era vorba de o școală de agricultură-viticultură), dar același guvern care prin guvernatorul Transilvaniei, în 1806, îi reproșase lui Bob: prea mulți tineri în școlile teoretice ale Blajului și că „de altele — și nu de capitlu — ar avea nevoie românii: adică de institute de măiestrii”², nu-i dădu aprobarea, deși cererea a fost temeinic motivată³.

Pentru cunoașterea atmosferei și a condițiilor de învățămînt din anii aceia, sînt extrem de interesante amintirile unui fost elev al acestor școli. E vorba de Isaia Moldovan, fratele lui Vasile Moldovan, fostul prefect al legiunii a III-a din 1848. Evocările⁴ lui încep cu anul 1834 și sfîrșesc cu 1839, cînd a isprăvit cursul teologic. El spunea că „din lipsă de mijloace materiale, mulți elevi, după o lună-două de școală, luau *Hula*, adică se întorceau în satele de unde au venit, căci chiar și cu țipăii se trăia foarte greu, fiindcă pînă veneau cei de acasă cu desagii încărcăți, bieților diecei (elevi) li se lungeau urechile de foame; mai ales dacă nimereau și la gazde zgîrcite” (internate nu existau). Învățămîntul venea ca o mare povară pe capul oricărui tînăr, întrucît „studiile trebuiau scrise sau cumpărate de la colegii din clasa anterioară. Manuale tipărite nu existau. Deși studiile se propuneau în limba latină, explicațiile erau făcute în limba română”.

Din anii trecuți prin seminar, între altele, el notează: „Teologia o am făcut mai ușor, teologilor li se dădeau haine de postav și cizme în locul cioarecilor, țundrelor, sumanelor și păpușilor sau opincilor de-acasă. În schimb, studiile erau foarte grele; pe lângă că erau redactate în latinește, erau din cale-afară de lungi”.

O dată cu numirea lui Bărnuțiu, s-a făcut și a lui Nicolae Marcu, la fizică și matematică: această din urmă disciplină o predă după manualul lui Likavetz, pe care-l interzicea — în 1840 — episcopul rom. cat. Kovács, pentru Blaj recomandînd pe autorul introdus în liceul catolic din Cluj⁵.

În legătură cu fizica, constatăm că, pentru predarea ei în bune condiții, s-au făcut eforturi mari. Încă la 1832 aflăm că secretarul Curții imperiale, Ioseff Sternheim, printr-o adresă din 10 iunie (1832), aduce la cunoștința vicarului general că, în urma ordinului primit de la guvernul transilvan, a expedit, prin intermediul mării firme Kleinkauf din Viena, *aparatele*

¹ (G. B.) în „Transilvania”, nr. 24, 1871.

² Al. Papiu-Ilarian, *op. cit.*, p. 97.

³ G. Barițiu, în „Observatorul”, nr. 95, 1877.

⁴ *Din întîmplările vieții*, în: „Gazeta Transilvaniei”, nr. 234—239, 1898.

⁵ *Protoc. consistorial* pe 1840, sub nr. 240, Arhivele Statului — Filiala Blaj.

necesare pentru predarea științelor fizico-naturale în liceul din Blaj. Cumpărarea, în valoare de 500 Rf., s-a făcut din fondul împărătesc alocat școlilor Blajului¹.

O prezentare mai amplă și mult mai clară, din aceeași epocă, a învățămîntului din școlile Blajului o face Papiu Ilarian în *Istoria*² sa, ca unul care a trăit acele vremuri.

„La 1834 erau acuma patru profesori pentru științele ce se propuneau în liceu; între aceștia, Ioan Rusu, autorul *Icoanei pămîntului*. De-aici înainte, *atita înaintare face învățătura în liceul Blajului, încît acesta, peste puțin, dacă nu întrecea, desigur putea emula cu oricare alt liceu din Transilvania*. Nu învățătura, ci spiritul lipsea în școlile de la Blaj înainte de profesorii Cipariu, Bărnăuțiu și Rusu. Profesorul Bărnăuțiu, profesorul filosofiei, încă la 1831 introduse la Blaj *dreptul firei*, iar acum, *pe la 1831, cel dintîi începu a propune „dreptul firei“ în limba română*.

Prin introducerea limbii naționale în liceu, Bărnăuțiu puse temei unei culturi cu adevărat naționale. Lucru de mare însemnătate pe acel timp, cînd limba română încă n-avea acea autoritate ca să poată crede cîneva că în ea se puteau învăța și științe înalte și tocmai și filosofie, pe cînd latina se credea privilegiată, pentru a se preda într-însa toate științele; și cînd în urmă tocmai și în școlile lor nu cutezau încă ungurii a introduce limba lor națională. Simion Bărnăuțiu, lăsîndu-se de notariatul consistorial, ce-l dusesse de la 1835 la 1839, și apucîndu-se iarăși de filosofie în 1839, traduse toată filosofia lui Krug și o propunea în limba națională... *învățînd totodată pe tinerii români dreptul cel înnăscut personal de libertate și egalitate*, atunci cînd românul încă nu se socotea de *persoană* după legile țării. De-aici înainte tot mai tari și mai profunde rădăcini încep a prinde naționalitatea în școlile Blajului și de-acî în toată țara. Profesorul Cipariu înăvuți literatura teologică cu mai multe științe făcute de dînsul în limba națională (1841—42), p. ex: *Introducerea în așezămîntul vechiu și nou* (Vechiul și Noul Testament), *Hermeneutica sf. Scripturi* etc., obiectele cele mai grele din sfera teologică. Aceste exemple le urmară și ceilalți profesori, însușind prin aceasta amoare de limba națională în inimile tinerilor și făcîndu-i a studia cu înlesnire și perfect în acea limbă în care cugetau. Profesorul I. Rusu — *repausatul* (†1842), *prin a cărui moarte pierdură românii o Istorie Universală ce era să dea la lumină* — nu cu mai puțin spirit propunea istoria universală, și în aceasta istoria națională. Profesorul Demetru Boer, singur după P. Maior, începu a propune teologilor din Blaj *dreptul canonic și dreptul privat* al bisericii răsăritene române, în *limba română*, iar nu în limba latină, ca mai înainte, în care nici tinerii nu învățau cu succes.

Profesorii sus-numiți începură a da viață și spirit științelor atît prin propunerile în limba națională, cît și prin metoda unei propuneri vii ce încînta pe studenți, îi îndulcea prin științe, așa cît studenții și cei mai slabi studiau cu cel mai mare zel și știința cea mai grea: filosofia; căci profesorul Bărnăuțiu arată, în prelecțiunile sale cele populare din filosofie, că și aceasta se poate preda astfel ca să o priceapă oamenii.

Astfel se lățise renumele liceului din Blaj în toată țara, încît acum pe la 1845 se înmulțise numărul ascultătorilor la filosofie precum nu fusese în Blaj niciodată; și într-adevăr că studenții *care mergeau de la Blaj la celelalte licee din patrie nu-și pierdeau niciodată nici în acestea locul ce-l aveau la Blaj*.

În acești ani de înviorare, la școlile Blajului erau încadrați următorii profesori: *gimnaziul* avea ca prefect-director pe prepozitul Teodor Pop de Uifalău, o venerabilă figură moștenită din epoca lui Bob; la Poetică — Ioan Căpucean; Rethorică — Ioan Sacalai; Sintaxă — Macedon Pop;

¹ Originalul, în l. germană, Arhivele Statului — Filiala Blaj, dosar an. 1832, nr. 46.

² Op. cit., p. 228—231.

Gramatică — Augustin Ioviani ; Principia — Mihail Elecheș. Limba germană o predă catehetul de la norme, Grigore Moldovan.

Exhortatores (predicatori) erau : Simion Bărnuțiu — Humaniorum și Inochentie Ladoși — Gramaticalium.

Cesaro — *regiae normales scholae* : dir. Basiliu Rațiu.

Docentes (inv.) : Grigore Moldovan (tertiar classis) ; Ioan Costea (secunda classis) ; Basilius Manfi (prima classis).

Facultatea de filozofie : Timotei Cipariu (doctrina religionis) ; Nicolae Marcu (Phisica) ; Ioan Rusu (Cronologia, Geografia și Istoria Universală) ; Ioan Cristocian (Matematica) ; Ioan Dragomir (Filozofia teoretică și practică) ; la această catedră funcționase Bărnuțiu, dar numai în iarna anului 1834 ; de atunci și pînă la 1 octombrie 1839, numai Dragomir. În 1839, Bărnuțiu reveni definitiv la catedră, renunțînd la postul de secretar al consistorului.

Canonic „scolasticus“ era Ioan Nemeș, iar Ștefan Manfi era „arhivar al consistorului și praeparandorum Professor“¹.

G. Bogdan-Duică, în frumoasa monografie dedicată lui Simion Bărnuțiu, s-a străduit să pătrundă toate ungherele și să cunoască toate personalitățile Blajului contemporane acestuia. Dar, cum se întîmplă de regulă cînd urmărești viața unei personalități, încărcîndu-l pe S. Bărnuțiu cu toate atributele omului superior, a lăsat în umbră nume și fapte fără de care nu ne-am putea explica atmosfera din școlile Blajului și care va culmina cu revoluția de la 1848/49 și fără de care n-ar fi fost posibilă însăși apariția lui Simion Bărnuțiu în ipostaza cunoscută.

G. Bogdan-Duică susține că trezirea conștiinței naționale în cetatea de școli de la îmbinarea Tîrnavelor n-ar fi fost decît rezultatul lecțiilor făcute de Simion Bărnuțiu în cadrul Facultății de filozofie. Adevărul este că înainte de el se vorbea și se scria românește. Căci singura și prima formă de manifestare posibilă a conștiinței naționale în condițiile respective a fost pînă atunci limba. Începură a o vorbi în școală, fiindcă explicațiile se dădeau, după cum văzurăm că scrie Isaia Moldovan, în limba română. Apoi fu auzită pe scenă, fapt relatat de G. Barițiu.

„Se întîmplase în anul 1831 ca să fie primiți în seminar dintr-o dată 7 studenți din facultatea filosofică de la Cluj, cari avuseră fericirea de a cunoaște acolo pe dr. Sim. Ramonțiai fondatorul, a se îndulci de învățăturile lui, și a primi de la el în dar Istoria lui Petru Maior și celelalte scrieri ale lui. Unul dintre aceia traduse istoria lui Petru Maior în limba maghiară ; ceilalți se infierbîntau de cele ce descopereau în acea carte, ca dintr-un oraclu, despre originea și de tot trecutul națiunii române. Cei veniți în seminar, fără a cugeta cît de puțin la urmări, în conversațiunile lor după pricină își țineau unii la alții prelegeri gramaticale din limbă. În anul al doilea, ce le plesnește prin cap la cîțiva clerici, ca ei să înființeze un teatru de diletanți ; se pun frumuseț pe lîngă 3 profesori mai apropiați de a lor etate și cîștigă învoirea încă și conlucrarea lor. Le permite și rectorul să se joace de-a comedia“.

Spesele pentru scenă și decor sînt acoperite dintr-o colecție făcută prin protopopi. Cu suma adunată, 160 Rf. „trimit pe unul din ei cu vicerectorul la Sibiu, unde comandă la profesorul de pictură Neuhauser 2 cortine și

¹ *Schematismus venerabilii Clerii greci ritus catholicorum Dioceseos Fogarasiensis in Transylvania pro anno 1835*, p. 6.

mai multe aparate mărunte. Iată că pe sărbătorile Crăciunului spre 1831, prima scenă românească în această țară este gata¹.

Cei trei profesori „cîștigați și pentru colaborare“ erau : T. Cipariu, I. Rusu și S. Bărnăuțiu, care era și vicerectorul seminarului la acea dată. Tot el e cel ce merge cu G. Barițiu la Sibiu pentru decoruri.

Barițiu însă nu e totdeauna precis. Astfel, în niște „pagini autobiografice“², spune că trei dintre cei șapte, la *lăsatul secului de Crăciun*, *jucară ceva ce seamănă a teatru*. Prin urmare, acesta e totuși începutul : 1831. Sceneta plăcu ; a fost ceva simplu, inocent-distractiv³. Abia în 1832 s-a jucat serios, utilizînd pînzele lucrate de Neuhauser. Acum, cu prilejul instalării noului episcop (Ion Lemeni), Cipariu își concentrează puterea spiritalului, imitînd vreun model străin, și scrie, în metru antic, *Ecloga* sa, acea dramă pastorală în două acte, în care bătrînul păstor Damon simboliza pe noul venit în scaunul vlădicesc. Piesa a fost jucată de studenții de la Facultatea teologică, fiind instruiți și supravegheați de însuși autorul piesei⁴. Îi urmă o piesă scrisă de Ioan Rusu⁵, *Mureșanul*, cu un prolog în versuri de G. Barițiu⁶. Atît aceasta cît și altele care s-au mai interpretat s-au jucat în sala *Muzeului*, unde se montase scena.

Cît au durat aceste reprezentații și ce piese s-au mai jucat ? Răspunsul îl vom găsi în *Analele*⁷ lui Ștefan Moldovan, fostul protopop al Mediașului în anii 1848/49, care scrie că în 1832 a intrat în seminarul din Blaj, după ce absolvise liceul catolic din Cluj, iar „din anul al 4-lea, din impulsul și cu ajutorul însemnat al doctorului Pop, medic în Zlatna, sub conducerea lui Barițiu, s-au înființat în seminariu forma de teatru, pregătindu-se cor-tinele în Sibiu, la producțiunea operei *Artello* și *Sumeția umilită* — și am luat și eu parte“. Autorul acestor însemnări a fost numit în anul școlar 1837/38 profesor de matematică la liceu, predînd după manualul fostului său profesor de la Cluj, Hornay. Colegi i-au fost : I. Dragomir (filozofie), Ion Rusu (istorie), N. Marcu (matematică și fizică) și T. Cipariu (religie). Cît despre teatru, spune că „în acest an au încetat cu totul“.

Se mai afirmă⁸ că s-ar fi jucat și comedia *Regele Sedechia*, în traducerea probabilă a lui Ioan Rusu.

Barițiu scrie că reprezentațiile date de seminariști „au continuat vreo cinci ani“ și că „de atunci limba maternă în Blaj nu au mai rămas în coada altora“. Iar în „Pagini autobiografice“ precizează că teatrul „s-au curmat cu anul 1836“ ; ceea ce coincide cu cele afirmate de Isaia Moldovan, și anume că o dată cu plecarea lui Barițiu la Brașov a încetat teatrul studenților din Blaj.

¹ *Părți alese*, I, p. 614.

² Publicate de A x e n t e B a n c i u în „Țara Bîrsei“, nr. 6, 1933.

³ v. asupra acestui început de teatru la Blaj prin Barițiu, la V. N e t e a, *George Barițiu, viața și activitatea*, București, 1966, p. 41.

⁴ Apărută în tipografia seminarului, Blaj, 1833 ; a doua oară la 1860 ca anexă la *Elemente de poetică, metrică și versificațiune* (Blaj), p. 201—219.

⁵ G. Barițiu, în : „Observatorul“, nr. 86, 1880 ; N e t e a (*op. cit.*, p. 43) o atribuie tot lui Barițiu.

⁶ Ion Breazu, *Literatura Transilvaniei*, București, 1944, p. 40—41.

⁷ *Arhiva protopopiatului gr. cat. din Mediaș*. Astăzi pierdute

⁸ Ioan Masoff, *Teatrul românesc — privire istorică*. București, 1961, p. 334.

În explicarea acestui fenomen, G. Bogdan-Duică exclude orice influență venită de la frații din principate. Aici îndrăznim să-l rectificăm. Literatura de peste munți a adus un mare aport la răspîndirea acestui duh nou în școlile Blajului. Iosif Vulcan mărturisește în această privință : „T. Cipariu, prin 1833, începu a le da teologilor, îmbăcșiți de latină și dogme uscate, spre lectură, cîte un număr din *Curierul românesc* al lui Eliade. Mirarea și bucuria acestora fu nespus de mare văzînd că și în limba română e cu putință astfel de lucru”¹. Și preocupările elevilor confirmă această situație. Dintre ei remarcăm pe Nicolae Pauletti, care, la 1834, abia în clasa a V-a, transcria *Cîntece de lume* („scrise de Nicolae Pauletti, fiind poet, anu 1834, luna decembrie”), în care întîlnim pe Anton Pann cu *Poezii deosebite sau cîntece de lume* (Buc., 1831). Activitatea acestui tînar se conjugă, în parte, cu a tovarășilor săi de viață și de gînduri grupați în jurul revistei — scrise de mînă — pe care o scoteau săptămînal (!) și care purta un nume atît de sugestiv pentru timpul lor : „Aurora”. Această „foia septemanică manuscrisă” n-a ajuns pînă la noi ; nu s-a găsit nici un exemplar din ea. Dar sînt suficiente mărturii despre existența ei².

Pauletti antologa, în unul dintre manuscrisele sale³, bucăți din publicațiile vremii (1837—1841) : „Foaie pentru minte”, „Aurora”, „Curierul românesc”, „Albina românească”, „Dacia literară” și „Curierul de ambe sexe” ; din scriitorii români contemporani lui : Anton Pann (prezent cu 40 de bucăți), Gh. Asachi (26 buc.), Ioan Barac (5 buc.), G. Barițiu (bucata *Suspine*, scrisă cu prilejul reprezentării dramei *Inimă multămîitoare* la Brașov, în 26 dec., 1838), Vasile Cîrlova (cu *Păstorul întristat*, *Rugăciune* și *Ruinile Tîrgoviștei*), I. Eliade Rădulescu (1 buc.), Andrei Mureșanu (13 buc.), Iacob Mureșanu (2 buc.), Iancu Văcărescu (4 buc.), iar dintre versificatorii blăjeni citează pe Const. Alpini (16 buc.), Dem. Ladai, prof. (cu 2 ode), Iosif Many (1 buc.) și Ioan Rusu (3 buc.), publicate în „Foaie pentru minte”, între care și *Cîntec sătenesc*. Culegerea conține și alte nume mărunte. „Foaie pentru minte” din 1839 anunța că-i va publica lui Pauletti *Versurile populare*, o culegere de folclor tîrnăvean, care a rămas însă netipărită între manuscrisele lui Cipariu (dovadă că acesta l-a stimulat spre literatură și culegere de folclor) și a fost găsită vrednică de tipar — dar numai parțial — abia după primul război mondial : *De pe Secaș. Cîntece și strigături de care cîntă fetele și feciorii și strigă la joc*, culese de Nicolae Pauletti din Roșia de Secaș⁴ în anul 1838 (date la tipar de Al. Lupeanu Melin, Blaj, 1927).

Dar harnicul „student” din Roșia de Secaș avea și preocupări filologice : între 1838—41 făcea extrase din gramatica (*Prosodia*) lui G. Săulescu, tipărită în anul 1838 la Iași, precum și din gramatica lui Alexi, tipărită la

¹ Primele ziare românești în Transilvania, în „Familia”, nr. 6, 1876.

² N. Comșa, *Manuscrisele românești din Biblioteca Centrală din Blaj*, Blaj, 1944, p. 240.

³ O parte se găsesc în biblioteca Academiei R. S. România, aduse de I. Bianu de la Blaj, altele în Bibl. Centr. Blaj, duse la Cluj.

⁴ A murit ca preot la Făget, satul de naștere al lui Ion Bianu, fostul bibliotecar al Academiei Române. O ediție critică a colecției și un studiu asupra ei a dat-o abia Ion Mușlea în 1963.

Viena în 1826 ; traducea din clasici. Răbdare, talent și pasiune dovedește Pauletti mai ales prin traducerea romanului *Efesiaca* a scriitorului bizantin Xenofon din Efes ¹.

Putea deci un tânăr de vîrsta lui N. Pauletti să-și procure singur publicațiile și cărțile din care și-a găsit o atît de prețioasă hrană spirituală ? Greu de crezut. Este sigur că ele existau, circulau, erau la îndemîna elevilor sau a studenților din Blaj. Iată numai un exemplu care dovedește cum a fost fructificată literatura din principate la Blaj în această perioadă.

După 1841, la Blaj predau numai în românește : S. Bărnuțiu, Rusu, Cipariu, D. Boeriu, Basiliu Pop, urmașul lui Cristoclean la matematică, și Nicolae Marcu. „Așa se risipiră negurile latinismului împovărător, în ciuda celor cari credeau că toată știința se reduce numai la clasici (scolastica)” ².

În altă parte ³, Barițiu arată că „de la 1838 înainte, tinerimea începu să citească și ziare române. Tot în acel timp, Simion Bărnuțiu începuse a propune studiul *Dreptului naturei* în limba română, pe cînd acel studiu era permis a se propune numai în Cluj la facultatea juridică, iar acolo încă numai după o anumită sistemă. Bărnuțiu a reflectat serios la *pericolul ce poate urma din întreprinderea lui într-o epocă în care și studiul istoriei se introdusese în Blaj singur pe răspunderea episcopului* și era numai tolerat ; prin urmare, *atît episcopul*, ca inspector suprem al școlilor diecesei sale, *cît și membrii consistoriului se temeau* cu tot dreptul ca să nu pășească la mijloc guvernul și episcopul latin . . . Studenții însă sorbeau cu sete prelegerile lui Bărnuțiu din *Dreptul naturei* și peste tot din filosofia germană”.

Iată prin urmare, pe cîte căi se afirma conștiința națională în școlile Blajului. Dar dacă învățămîntul de la Facultatea de filozofie se făcea în limba română și intrase și în seminarul teologic prin Dim. Boeriu, autorul unui proiect de ortografie ⁴ acceptat în toată dieceza, latina rămînea încă în picioare atît la liceu, cît și la teologie. Unora dintre profesori le lipsea curajul s-o înlăture, altora le venea greu s-o rupă dintr-o dată cu tradiția.

De fapt faima școlilor Blajului crescuseră o dată cu cucerirea poziției limbii române în ele. Pînă și foarte rezervații brașoveni începură de la o vreme să se intereseze de aceste școli.

După 1830, cîțiva comercianți și preoți își trimiseră fiii la Blaj ⁵. Am găsit pe un Dim. Lecca la 1833 în anul I de filozofie clasificat „eminent“, avînd coleg de clasă pe Andrei Mureșanu, viitorul bard, iar dintre profesori, și pe Bărnuțiu. Apoi Ioan Jippa (în 1834/35, în I-a humanitatis), Dim. Orghidan (1835/36), Rudolf Tempian (idem), Const. Secăreanu (1835—1837), Hogeia Georgius (1837/38), doi frați Djanli ș.a. din Țara Bîrsei, doi fii ai lui Oprea Circa din Cernat.

¹ v. Maria P. Marinescu, *Romanul „Efesiaca“ al lui Xenofon în versiunea românească a lui Nicolae Pauleti*, în : „Revista Istorică Română“, vol. XI—XII, p. 349—357.

² G. Barițiu, *Școalele noastre*, în : „Gazeta de Transilvania“, din 30 martie, 1814.

³ *Părți alese*, I, p. 632—633.

⁴ Publicat în „Foaie pentru minte“, 1842, p. 386 seq.

⁵ G. Barițiu, *Foi comemorative*, edit. dr. C. Diaconovich, Sibiu, 1892, p. 6—7.

Nu exagera Papiu Ilarian scriind că : „astfel se lăţise renumele liceului din Blaj în toată ţara, încît pe la 1845 se înmulţise numărul ascultătorilor la *filosofie* precum nu fusese în Blaj niciodată”¹. Cu toate acestea, învăţămîntul, ca metode şi conţinut, nu satisfăcea exigenţele. Astfel, foarte just observa, chiar în primul număr al „Foi pentru minte”², George Bariţiu, scriind : „Gustul de cetit la noi acum este foarte puţin (lăţit). Pricina : şcoalele noastre puţine cîte le avem sînt de vină la aceea ; *că metoda şcoalelor noastre a fost pînă acum în praxi împedecătoriu, iar nu îndemnătoriu la o cultură mai slobodă şi mai înaltă*. Împovărarea memoriei, cu apăsarea înţelesului şi a judecăţii tinerilor, aceasta este caracteristica şcoalelor noastre. Ce mirare dar dacă tînărul sau junele, cum scapă dintr-un clas într-altul, trînteşte cărţile şi *clasicii cei scumpi* a căror el numai spinii, iar nu dulceaţă o a simţit vreodată”.

Cu toate că învăţămîntul marcase un vizibil progres în şcolile Blajului, totuşi confesiunea unită rămăsese, cu organizarea şcolilor *săteşti*, mult în urma altor confesiuni. Chiar românii ortodocşi, sub însăşi oblăduirea lui Vasile Moga, în deceniul al IV-lea, avea peste 300 de şcoli, dintre care 75 puteau fi considerate şcoli de frunte. De aceea, cu toată starea înfloritoare a şcolilor din Blaj, Bariţiu atrăgea atenţia asupra neglijării celor *săteşti* : „... pe sate n-avem şcoale ; acelor vreo 300 pe care le întemeiasc Şincai în veacul trecut, nici urma nu li se mai cunoaşte ; cele 12 trecute cu plată împărâtească, nu fac nici un sporiu, afară de cea de la Mediaş. Dascălii ar trebui mai bine procopsiţi, ca să nu se ostenească în zadar. *Dar Blajul pînă acum încă nu s-a prea gîndit a cultiva şi pe dascălii de la sate*”³. Era o veche meteahnă a Blajului de a-şi îndrepta atenţia numai asupra liceului şi a seminarului. Evident că vinovat de această stare de lucruri era în primul rînd episcopul Lemeni, dar şi despre el s-a scris, ca şi despre Ioan Bob, cu multă patimă. Noi considerăm că, fiind obiectivi, i se poate recunoaşte că pentru şcolile Blajului a purtat o deosebită grijă.

Astfel, introducerea studiului *istoriei românilor* în Blaj la 1834, cînd guvernul transilvan o interzisese şi pe cea *universală*, dacă n-ar fi fost aprobată şi chiar plătită din propriu-i buzunar nu ar fi avut loc. De asemenea, S. Bărnăuţiu nu ar fi putut propune *Dreptul firii* în limba română, ştiind ce consecinţe vor avea lecţiile lui, „sorbite cu sete de tineret”, dacă n-ar fi avut aprobarea episcopului său, şi nu s-ar fi putut înjgheba acel început de teatru românesc la Blaj fără încuviinţarea lui. Dar în a doua parte a activităţii sale, aşa cum vom vedea mai departe, alunecă tot mai mult pe căi greşite.

În privinţa conţinutului învăţămîntului avem în faţă cîteva „teze” („Theses”) care rezumă, în vederea examenelor semestriale, materialul parcurs la materia sau studiul respectiv tocmai la cursul de filozofie. Din ele aflăm că S. Bărnăuţiu a predat în anul şcolar 1839/40 la anul I şi II „Logica” şi „Metafizica”. Dar deşi poartă semnătura autografă a fiecăruia, atît

¹ *Op. cit.*, p. 231.

² *De la redacţie*, în : „Foaie pentru minte”, nr. 1, din 12 martie 1838.

³ Articol apărut ciuntit de cenzură în : „Foaie pentru minte” din 22 dec. 1842, republicat în întregime de G. Bariţiu, în : „Observatorul”, nr. 101, 104, 1881.

ale celorlalți profesori cit și a lui, toate „tezele“ sînt redactate în latinește. Ce se poate deduce de aici? Că aceste materii au fost predate în limba latină? Dar dacă vor fi făcut uz de latină numai la scrierea tezelor, avînd în vedere împrejurarea festiv-oficială care trebuia consemnată în acte de cancelarie și care nu se admitea a fi scrise decît în latinește? Înclinăm spre această ipoteză. Dovada ar face-o și scrisul extrem de îngrijit sub aspect caligrafic: la unii, titlurile și subdiviziunile capitolelor sînt redată prin caractere grafice ornamentale.

Alături de „tezele“ la doctrina religiei ale lui Timotei Cipariu și cele ale lui S. Bărnăuțiu la filozofie, mai figurează asemenea „teze“ sau „puneri înainte“, cum le ziceau elevii, la matematică și fizică (Nic. Marcu); istoria universală cu cronologia și geografia (Ion Rusu); geometria (Aug. Ladai apoi Bas. Pop) și limba germană (Grigore Moldovan). În felul acesta rezultă care erau materiile și profesorii ce au predat în 1839/40 la Facultatea de filozofie (sau clasele VI și VII de liceu) din Blaj. Mai menționăm că fiecare „teză“ avea anexat cîte un tabel de elevii sau studenții înscriși la examenul respectiv.

Regretăm că n-avem o asemenea „teză“ de la cursul de *Dreptul firii* tradus din *Rechtslehre* a lui W. T. Krug, a cărui operă va fi un puternic stimulent pentru cugetarea și acțiunea politică viitoare a lui Simion Bărnăuțiu. (Prin el va găsi Bărnăuțiu dreptul la folosirea limbii naționale ca un drept natural.)

Aceste „teze“ pentru examene indică, fie și în mică măsură, gradul de pregătire a elevilor, dar și orientarea și pregătirea profesorilor. Asupra lui Bărnăuțiu nu mai stăruim, căci monografia lui G. Bogdan-Duică ne dispensează de aceasta.

Cursul de istorie predat de Ioan Rusu impresionează prin bogăția și varietatea datelor, ca și lucrarea sa *Icoana pămîntului* (3 volume, pentru care, ca s-o scrie, a drumețit și prin Principatele Române¹). Barițiu relatează² după zeci de ani: „în convenirile ținute în sala tipografiei seminarului, unde se discutau o mulțime de alte chestiuni literare, s-a născut planul acelei frumoase geografii românești“.

Cînd se tipărea era tocmai anul în care se pregătea scoaterea limbii române din școli. Văzînd primejdia ce ne pîndea, omul de știință părăsește abstracțiunile, dînd expresie sentimentelor în prefața lucrării sale: „De voiți binele nostru, fericirea noastră, de ce nu ne întrebați și pe noi? Că binele nu se poate face cu sila... Lucrul acesta atinge soarta noastră viitoare, viața sufletească a unui popor de un milion și mai bine“. În continuare, autorul neagă, ca fiind contrară firii lucrurilor, posibilitatea de instruire a tineretului într-o limbă cu totul necunoscută maselor largi românești.

Aceasta a fost epoca, aceasta a fost școala de la Blaj cu profesorii ei. Dar din acest moment episcopul Ioan Lemeni a început să reprezinte tot mai puțin interesele românilor. Ce se întîmplase? S-a votat un articol de

¹ Asupra călătoriei lui în Țările Române, vezi: „Gazeta de Transilvania“, din 3 septembrie, 1838.

² „Observatorul“, nr. 86, 1880.

lege formulat în termenii următori : „Cu excepția școalelor săsești, din sinul acestei națiuni, în toate institutele de educație... înțelegînd aici și pe cele militare — toate științele vor fi predate în limba maghiară. Această dispozițiune va obține însă numai după zece ani putere obligatorie pentru școalele neuniților și pentru elevii lor. Ca măsura aceasta să-și atingă scopul, în școalele uniților din Blaj, precum și în alte comunități cu venituri corespunzătoare, să fie instituiți fără întârziere profesori de limbă maghiară“.

Dar consistoriul din Blaj, prezidat de demnul prepozit Simion Crainic, a răspuns printr-un vehement protest, la care s-a asociat și consistoriul din Sibiu¹ :

„Mărturisim că nu numai după zece ani, dar nici după zece veacuri, ba nici în vecii vecilor, noi și națiunea noastră nu putem fi obligați printr-o lege, care, după datinele și credința noastră, pregătește un pericol și un obstacol, iar pentru naționalitatea noastră, ruină și peire“. Mai departe, protestul se referă la învățămîntul primar sau popular : „Sîntem încredințați că introducerea și stabilirea limbii ungurești în școlile rurale nu va fi de sprijin și ajutor culturii poporului, ci de bună seamă spre piedecă. Motivînd prin aceea că în școlile săsești tineretul trebuie să învețe înainte de toate moralitatea și religiozitatea, și anume cu ajutorul limbii materne“, iar cîit privește poporul, „se va socoti fericit și-i va fi de ajuns dacă va fi învățat în limba maternă și religia, economia și altele, care aparțin sferei sale. Și ar fi de dorit să se poată griji de ajutoarele prin care poporul să poată construi școli și cultiva mai bine decît s-a făcut pînă acum“.

Unde era episcopul Lemeni în aceste zile grele ? În Cluj, participa la ședințele dietei ca deputat *regalist* (și nu trimis de națiune). Dacă nu din proprie inițiativă, cel puțin primind protestul de la Blaj spre a-l înainta împăratului, ar fi putut să ia atitudine în dietă. Dar frica și lașitatea l-au făcut să tacă, mulțumindu-se cu expedierea memoriului de la Blaj împăratului. E drept că odicasa lege votată cu atîta entuziasm în dieta transilvană nu a fost sancționată, dar conduita lui Lemeni deziluzionează toată intelectualitatea Blajului, în mod deosebit pe profesorii de la Facultatea de filozofie, în frunte cu Bărnăuțiu. Numai bătrînii (sau „interesații“) din consistoriu nu erau hotărîți a face opoziție politicii episcopului sau modului acestuia de a cîrmui marea dieceză a Făgărașului. De aceea, S. Bărnăuțiu se simțea îndreptățit să dea în vileag această stare de lucruri la Blaj, în martie 1843 : „Preste tot, Blajul a ajuns aproape la culmea imperfecțiunii. Blajul e un car încărcat cu multe rele, pe o coastă foarte primejdicioasă : birîșul nu e harnic mai mult a-l cîrmui ; cei șapte (canonicii — n.a.) șed ascunși în coșniță avînd ce să mănînce și cu ce să trăiască, fără să se ostenească“².

În această vreme, a luptei pentru dreptul de a folosi limba maternă, chiar în toamna lui 1842, cînd Ion Rusu scria patetica prefață la *geografia sa*, apărea într-o publicație maghiară din Cluj³ un articol cu titlul :

¹ Ion Lupaș, *Studii istorice*, vol. V, Sibiu, 1945—46, p. 251.

² Articol trimis lui Barițiu nesemnat ; v. G. Bogdan Duică, *op. cit.*, anexa VI, p. 211.

³ Vasárnapi Ujság, nr. 442, 1842.

Despre starea școalelor din Blaj, care, după conținutul foarte liberal și antimonarhic, pare a fi ieșit din condeiul lui Bărnăuțiu¹. Întii, se constată lipsa de profesori bine pregătiți la gimnaziu. Și „oameni *potrivți*, care ar primi postul de profesor cu mare bucurie, avem, însă aceștia nu sînt admiși numai pentru că nu vor să fie călugări. La noi aceasta este condiția *sine qua non* ca să fii profesor“. De aici detestarea monahismului „Vreț din tot sufletul să eliberați de sub blestemul întinericului străvechi pe concetățenii noștri înjosiți? Dacă da, și nu vrem să ne îndoim de aceasta, atunci, pentru Dumnezeu, nu mai lăsați conducerea intelectuală a neamului în mîna călugărilor!“².

Despre rolul nefast al monahilor în învățămînt și al preoților slab pregătiți (acei așa-ziși „popanduşii“ sau „preoți moralisti“, cu cîteva luni de școală), Bărnăuțiu se exprima și mai categoric: „Dacă cineva și-ar propune să sălbătăcească neamul nostru în întregime, fără îndoială n-ar face altceva decît sau ar interzice să se facă biserici și școli, sau ar pune în fiecare biserică cîte un *popanduş*, iar în școli numai *călugări*“.

Altcum, oricît de pornit era S. Bărnăuțiu pe stările din Blaj, un lucru nu-l contesta: atît în liceu (cursul filozofic) cît și la seminarul teologic se învăța carte multă și chiar bună de la o vreme. Seminarul era organizat întocmai după cel vienez („Sf. Barbara“): cu un rector, vicedirector, prefect de studii și „ductori“. Sub acest ultim titlu îl găsim pe Andrei Mureșanu, poetul, în anul 1837/38. În *Insemnările* sale³, Isaia Moldovan spune despre el că „era mare cîntăreț; avea o voce bună și puternică“ și că, pînă a fost în seminar, n-a făcut versuri; era foarte „strict“; nu-i putea suferi pe fumători; pe „delicvenți îi pedepsea aspru“.

Sămînța aruncată de Bărnăuțiu și colegii săi va rodi. Urmașii lor au grijă să le păstreze vie amintirea în școlile Blajului: duc mai departe făclia aprinsă de ei printr-un apostolat insufletit. La aceeași catedră, cinstită ani de zile de personalitatea neegalată a lui Bărnăuțiu, e numit în 1846 Aron Pumnul; cea de fizică e ocupată, tot acum, de Andrei Liviu Pop; la cea de istorie universală funcționa încă din 1845 Gavril Pop, iar la seminar, la catedra vacantă prin moartea tragică a lui Iosif Pop, e numit Demetriu Láday; T. Cipariu rămînea mai departe la aceleași materii. Matematica la liceu avea s-o predea Ioan Aranyosi (Arieșean). Tot la liceu mai predau: I. I. Many și Paul Kerekeșiu (Rotaru), autorul unei simțite ode: *Către români*, publicată în „Organul luminării“.

Despre I. I. Many se pot spune și bune, și rele. Era un distins cărturar și om de litere, publicînd în „Foaie pentru minte“, în toți anii (1841—1848), proză și versuri originale, traduceri, localizări etc., precum și în „Organul luminării“, devenit pe urmă „Organul național“, al lui Cipariu, la care era „colaborator editor“. El a tradus în 1842 vestita carte a lui A. F. Lammenais: *Paroles d'un croyant* (Paris, 1834). Manuscrisul traducerii lui

¹ G. Bogdan-Duică, *op. cit.*, articol reprodus în *anexa I*, p. 191—195.

² ... „călugării au fost răspînditorii cei mai ageri ai credinței oarbe“ (în același articol).

³ Isaia Moldovan, *Din întîmplările vieții*, în: „Gazeta Transilvaniei“, nr. 238, 1898.

Many circula din mână în mână. Fiind o carte prea îndrăzneată pentru aristocrația laică și clericală, nu s-a putut tipări decît la 1848 în București, de către librarul-editor Kopainig, însă această versiune nu e traducerea lui I. I. Many, ci a unui „chinovnic de la m-rea Neamțului“, nume sub care se ascundea Dionisie Romano din Săliștea Sibiului, viitorul episcop de Buzău.

E ciudat cum acest Many, care, traducînd *Cuvintele unui credincios*, a gustat gîndirea liberală a lui A. F. Lammenais, s-a situat totuși pe poziții atît de retrograde în timpul revoluției de la 1848. O făcuse din timiditate sau din lașitate ?

Gavril Pop a fost, ca și ceilalți, un distins cărturar, după cum o mărturisește bogata sa activitate publicistică în : „Foaie pentru minte“, „Organul luminării“, „Sionul românesc“ (a lui Gr. Silași) și în altele. A tipărit și lucrări de o certă valoare istorică : *Istoria Transilvaniei din cele mai îndepărtate timpuri pînă la 1571* (1853), *Istoria Ardealului în 1848—49 și drepturile istorice ale românilor* (1862), *Istoria Daciei antice* (Cluj, 1855), *Istoria Banatului temišan, cu note etnografice* (Lugoj, 1864), precum și un fragment din manuscrisele lui Samuil Micu : *Istoria scurtă a românilor dela Olm povățuitorul ungarilor încoace*. Multe din lucrările lui au rămas în manuscris și se păstrează în fosta bibliotecă diecezană din Lugoj, unde trăise ultimii ani. Pentru activitatea sa științifică, Societatea Academică Română l-a ales în 1871 membru corespondent.

De o altă factură sufletească a fost *Andrei Liviu Pop*, copilul de iobagi din Bărei (j. Cluj) ; în el s-a îngemănat o inteligență vie cu un suflet ales. Cariera și activitatea lui sînt aidoma cu ale cărturarilor luptători pe care i-a avut ca profesori la Blaj și pe care i-a admirat. După ce a terminat teologia, apreciîndu-i-se calitățile intelectuale, e numit profesor de retorică (cl. a IV-a gimnazială), unde funcționează cinci ani (1842—1847). În toamna lui 1847 i s-a încredințat catedra de fizică de la liceu. Ia parte activă la pregătirea revoluției ; de aceea, o dată cu ocuparea Transilvaniei de către armatele lui Bem, e nevoit să fugă — ca și ceilalți intelectuali români luptători — în Țara Românească. După înfrîngerea armatelor lui Kossuth, reîntors la Blaj, la intervenția lui Cipariu, e trimis pentru specializare (studiul fizicii și chimiei) la Pesta și apoi la Viena. După 1849 nu mai funcționează la Blaj, ci e trimis — fiind chemat de sălăjeni — să deschidă gimnaziul din Șimleu. Dar, după cîțiva ani, îl întîlnim din nou la Blaj.

Zelul și setea de cultură, dorința de a acoperi cu demnitate catedra indică în el o înaltă conștiință. Deși pînă la 1862 profesorilor de la gimnaziul și liceul din Blaj nu li s-a cerut altă pregătire decît Facultatea teologică (4 ani), *Andrei Liviu Pop* simte nevoia de *specializare* în materia pe care o predă. De aceea va cere stăruitor consistoriului să i se acorde o bursă pentru continuarea studiilor de specialitate la Viena, care i s-a și acordat din fundația Ramonțiai.

Regretatul profesor *Traian Gherman* a prezentat¹ un manual-manuscris intitulat : *Elementa Phisicae Theoreticae et Experimentalis in usum*

¹ Vezi rev. „Transilvania“, nr. 8—9, 1944.

Auditoru suorum, ab Andrea Popp Liviu, In Lyceo Episcopali Blasienſi Phiſices Profefore conſcripta, Pars I, Blasii 1848. Această parte întâia nu cuprinde decât *Mecanica* și *Acustica* din materialul predat de A. Pop Liviu în cursul anului școlar 1847/48 la liceul din Blaj. Și atunci se învăța mult, însă și multe lucruri (definiții) inutile. Dar profesorul de fizică de la Blaj era inițiat — ca majoritatea dascălilor de la aceste școli — și în probleme de filologie fiind un iubitor al clasicilor latini. Din asemenea preocupări au ieșit: *Anleitung zur Erkennung der rumänischen Sprache* (Teschen, 1852), *Cornelius Nepos* (traducere, cu note, Lugoj 1866), *M. T. Cicero: De senectute* ș.a., pentru care activitate va fi ales membru corespondent al Societății Academice Române (1876).

Despre *Demetriu Laday* nu știm aproape nimic. Poate nici nu ne-am fi oprit asupra lui dacă nu i-am fi citit o predică ținută cu prilejul sfințirii ca preot celib a lui Aron Pumnul. Cele rostite de „reverendul“ Laday constituie un vibrant discurs politic, care întrece prin conținutul și expresivitatea limbii multe alte discursuri rostite în catedrala din Blaj. Această predică a fost publicată în „Organul luminării“. După ce expune pe larg îndatoririle unui preot, oratorul revine la teme proprii *realității românești*...

„Eu zic că acum este timpul a *răsădi*, pentru că niciodată nu s-au descoperit opiniunile comune cu atîta căldură, niciodată n-a fost așa de lipsă ca să căutăm cu serioasă luare-aminte la *starea școalelor* și a *creșterii* ca chiar în timpul de față. Frate! tu deodată ești și profesor și se cuvine să știi că creșterea cu învățătura sînt unite laolaltă, ca soarele cu razele sale, ca iarba cu verdeala; adu-ți aminte de nevoia națiunilor culte întru dezvoltarea sufletelor oamenilor. Caută la școalele cele înalte ale Principatului nostru și au nu asemenea vei vedea? Unde toate mijloacele cultivării așa sînt întocmite cit inima, gustul estetic și mintea într-o armonie se înalță la bun, frumos și folositor.

Și noi avem școli naționale...? ah, naționale! învățați-vă oh! învățați-vă o dată a înțelege deplin cuvîntul *națiune*. Acesta e numele cel sfînt al *mumei celei comune*, care ne-a legănat leagănul nostru, care ne ține în brațele sale, ne nutrește cu laptele său... Voiți voi — si cine nu va voi? — ca națiunea aceasta să se ridice din întuneric la lumină și din pulbere să înflorească? Cunoască-și fiecare datoriile sale; facă cit trebuie într-o unire a cugetelor!”

Iar adresîndu-se lui Pumnul, îi zice: „Nu căuta la răceala și nepăsarea ce o vezi în jurul tău; caută la pofta deregătoriei tale; de la tine tinerimea, de la tine națiunea și mai marii poftesc lucruri aieva; și de cumva numai viitorul va gusta fructul ostenelelor tale, întru mulțămitoare aducere aminte tu vei trăi; pe această grea cărare servească-ți de mîngiere acea convingere din lăuntru și sperarea că *națiunea va trăi și ca o primăvară va înflori*. Caută să vină, și va veni un timp după care oftează fierbinte atîtea inimi însetate. Oh, de aș da eu înlături vîlul acela care acoperă acest viitor, de v-aș putea arăta fericirea, înțelepciunea omeniei, înflorirea și strălucirea națiunei“...

Cuvinte mari, mobilizatoare, pe care le rostea un dascăl de pe amvonul catedralei din Blaj cu un an înainte de dezlănțuirea revoluției în care orașelul de școli de la confluența Tîrnavelor avea să joace un mare rol.

Într-adevăr, *Aron Pumnul* a fost — după mărturisiri contemporane — un admirabil profesor. Făcea lecții atît de frumoase, încît sfîrșitul orei era un regret pentru toți studenții săi. Cînd vorbea de *Dreptul ginților*, se însuflețea și sfîrșea în explozii de ură sau de admirație. Acei elevi, cam mărișori, majoritatea trecuți de 20 de ani, care-și ziceau „studenți“ sau „filosofi“, — căci Pumnul predă numai la cursul filozofic — vedeau în el mai

mult decît un profesor. Cuvîntul lui răscolea inimile ; le cîştiga prin cultura sa şi le stăpînea prin sensibilitatea şi căldura sufletului său. Acest ataşament se va verifica peste cîteva luni, cînd vor bate în pragul acelei jumătăţi de veac evenimente mari.

Timpu! cerea oameni hotărîţi pentru cauza naţională. Prin propriu-i exemplu, Aron Pumnul va forma o serie de tineri care se vor comporta ca şi dascălul lor. O mărturiseşte Papiu Ilarian¹ vorbind de pregătirea adunării de la Blaj (1848) : „Chiar în aceste zile avea să plece tinerimea scolastică din Blaj pe vacanţiu!a * de Paşti. Profesorele de filosofie Arune Pumnul, folosindu-se de încrederea care o avea la tinerime şi care o şi merrita pentru ştiinţele sale şi însufleţirea naţională, scrie îndată o proclamaţiune chiemătoare la adunarea de dumineca Tomei, o da în mină la fiecare student“.

De aici înainte, personalitatea lui Aron Pumnul trebuie urmărită dincolo de catedră, alăturată marelui val intrat în acţiune o dată cu proclamaţia sa. Această activitate, precum şi apostolatul lui la K. K. Obergymnasium-ul din Cernăuţi nu mai intră în obiectivele lucrării de faţă².

Rolul determinant al şcolilor Blajului în formarea conştiinţei naţionale a atîtor serii de tineri trecuţi prin ele între anii 1830 şi 1848 va fi verificat în evenimentele politice şi militare din anul de luptă şi nădejdi 1848/49. Aceşti tineri au avut o conştiinţă vie, activă. Putem afirma, fără teama de a denatura adevărul, că revoluţia românilor din Transilvania a fost în mare parte şi opera dascălimii şi a tineretului trecut prin şcolile Blajului.

Tineretul generos, totdeauna gata de jertfă pentru un ideal, a trăit intens, s-a frămîntat şi s-a dăruit cu trup şi suflet „mumei comune“, cum zicea Demetriu Laday. Au nu cei de la seminarul, blăjean, căci între ei s-a răspîndit întii, au transcris în sute de exemplare, împrăştiind-o prin satele Ardealului³, proclamaţia de la 25 martie 1848 a lui Bărnăuţiu ? Nu acelaşi tineret şcolar copia, la 23 aprilie 1848, în alte sute de exemplare⁴, proclamaţia lui Pumnul, împrăştiind-o în tot cuprinsul ţării ?

De la început şi pînă a încetat pocnetul armelor, au luat parte la revoluţie şi şcolarii Blajului ; acei tineri cu sumane de lînă şi cu ochii de văpaie au fost elementul de legătură între cărturarii din Blaj şi Sibiu şi apoi din munţi şi între satele din văile Ardealului, între dascălii lor şi între părinţii lor. Ei cutreierau satele cu traistele pline de proclamaţii : „urcau prin

¹ *Istoria Rom. din Dacia Superioară*, II, p. 109. Iar Vasile Moldovan în *Memoriile sale* spune : „Bărbatul care convenea cu noi zilnic era Aron Pumnul. El ne împărtăşea ideile şi sfaturile bătrînilor, iar ale noastre, acestora. Era înfocat şi el ca şi noi în gradul superlativ“ (p. 17).

* vacanţă.

² Pentru timpul petrecut în Bucovina, a se vedea : I. G. Sbiera, *Aron Pumnul*, 1889 ; Dim. Marmeliuc, *Contribuţiuni ardelenel la cultura românească din Bucovina*, în *Omagiul lui Ion Biau*, Bucureşti, 1927 ; privit în linii generale : N. Comşa, *Dascălii Blajului*, p. 81—82.

³ Şt. Manciu!ea, *Contribuţiuni blăjene la redeşteptarea conştiinţei naţionale*, în : „Cultura Creştină“, oct.-dec., 1937.

⁴ Exact. : 400 de exemplare. Vezi *Cronica anului 1848*, redactată, în colaborare cu mai mulţi, de Ilie Dăianu, an. I, Sibiu, nr. 2, 1896.

turnuri de biserici și trăgeau clopotele ca de slujbă când împărtășeau iobagilor chemarea la arme a aleșilor neamului¹. Iar când a sosit timpul să schimbe cartea cu arma, au făcut-o cu tot sufletul, căci vedeau că neamul cerea, pentru acel moment, căpitani de oști și nu cărturari. Iată-i conducind cetele de țărani, îndurînd alături de ei foame și frig, biciul ploilor de toamnă și arsurile gerului iernii. „Generalii acelei mari oști țărănești de la 1848/49 erau niște preoți și niște tineri abia ieșiți din școlile de teologie, filosofie și jurisprudență: ei puseră mîna pe armă, cînd nevoia îi sili a se face generali și a cîștiga bătălii”.²

Și astăzi ne emoționează citind că, după consfătuirea cu profesorii și canonicii blăjeni, Avram Iancu (însoțit de Papiu și Poruțiu) cercetă tineretul din seminarul teologic, discutînd cu ei asupra problemelor naționale, inspirînd nădejdi. În numele studențimii din seminar i-a răspuns clericul din anul III *Vasile Moldovan*, care, „cu lacrimi în ochi, îl asigură că *tinerimea română*, considerînd sfințenia cauzei, *nu mai cunoaște pericole*: moartea e prea puțină pentru a o reține de la propunerile ei . . . , ea va dovedi că e demnă de misiunea grea ce i-o încredințează națiunea”.³

Sau să ne amintim de alt seminarist înflăcărat, Eliseu Todoran, tot din anul III, care, ajuns tribun sub comanda lui Axente, prins de insurgenți în viile Ciumbrudului, va sfîrși o dată cu Ion Barna (și acesta „student” la Blaj) printr-o moarte tragică, fiind jupuit de viu⁴.

Șirul „studenților” martiri e lung. Să ne gîndim la un Alexandru Bătrîneanu⁵, cel eliminat din seminar și ajuns apoi student în științele juridice, căruia i se încredințează regiunea Clujului și aproape toată Cîmpia. Cît suflet n-a pus acest tînăr prefect al legiunii Cîmpiei pînă a mișcat mulțimea de sate adormite de pe marile latifundii grofești, dar care n-avea să vadă roadele strădaniilor sale, căci un ochi de ștreang îi va curma viața lîngă podul ce trece peste calea ferată între Cluj și Someșeni.

Chiar în luptele din Munții Apuseni n-au fost ei — „studenții” — de cel mai real folos prefectilor? Doar aici s-a evidențiat curajul lui Ioan Faur, Amos Frîncu, Dionisie Pop-Marțian și al altora. Iată, în cîteva rînduri, ce fapte de eroism a săvîrșit tinerimea școlară a Blajului în furtunosul an 1848/49.

*

Prin ocuparea Blajului, școlilor li s-au adus mari pagube, deși episcopul, fugit la Aiud, iar de aci la Cluj, încercase să tempereze lucrurile. Au

¹ Al. Lupeanu-Melin, *Blajul istoric în icoane*, Blaj, 1924, p. 27.

² N. Bălcescu, *Istoria Românilor sub Mihai vodă Viteazul*, ed. Al. Odobescu, București, 1878, p. 542; v. și C. Bobulescu, *Fete bisericești în războaie, răzvrătiri și revoluții*, 1930, p. 104.

³ Vasile Moldovan, *Memorii din revoluția de la 1848*, ed. Traian H. Pop, Brașov, 1895, p. 8.

⁴ Ion I. Nistor, *Decorarea lui Avram Iancu și a camarazilor săi*, în: An. Acad. Rom. Sect. Ist., Seria III, T. XI (1931), p. 282.

⁵ Asupra lui, vezi calda evocare a lui Șt. Pascu, *Alexandru Chioreanu alias: Bătrîneanu și rolul său în revoluția românilor ardeleni din anul 1848*. Bibl. pop. a Asociațiunii, nr. 256, Sibiu, 1939.

fost devastate și arse o mare parte din arhive și biblioteci, jefuit și ruinat muzeul de fizico-naturale ; ușile, ferestrele și mobilierul gimnaziului au servit acestor trupe de combustibil în iarna lui 1848/49.

După plecarea trupelor, bătea vântul și cîntau cucuvelele prin încăperile clădirii. Pustiului dezolant i se puse capăt abia în toamna lui 1849. (Lectorul va fi dedus, desigur, că de la izbucnirea revoluției, mai bine zis după 3/15 mai 1848, cursurile fuseseră închise.)

Pe la începutul lui octombrie 1849, guvernul transilvan, prezidat de br. Wohlgemuth, a hotărît ca toate școlile principatului să-și înceapă cursurile la data de 1 noiembrie. Ordinul a fost transmis și Blajului. Cum reședința guvernului nu mai era acum Clujul, ci Sibiul, intelectualii români, care avuseseră roluri importante în timpul revoluției se bucurau de oarecare considerație din partea guvernatorului. Unul dintre aceștia a fost și Axente Sever, bravul ortac de gînduri și de fapte al lui Avram Iancu. După revoluție, i se deteră cîteva misiuni importante ; între ele, și punerea în picioare a școlilor Blajului. Se și stabilise aici, ocupînd una din casele episcopiei, din centrul orașului. Harnicul Axente ia în mînă problema școlilor : repararea localurilor, recrutarea noilor profesori și începerea cursurilor.

Cu toate străduințele sale, n-a putut însă termina reparațiile localurilor școlare pînă la 1 noiembrie 1849 ; cursurile n-au putut fi deschise decît la data de 16 decembrie 1850 (iar seminarul, la 1 ianuarie 1851).

*

În această perioadă (1830—1850), în viața internă sau administrativă a acestor școli se simte o îmbunătățire. Se cumpără cărți și material didactic pentru profesori și elevi. Se observă o mai atentă grijă la distribuirea „țipărilor“ pentru elevii săraci sau merituoși. Se dau premii în bani celor distinși la învățătură. La fel, ca în deceniile precedente, cu prilejul patronilor liceului (Trei sfinți), din fundația lăsată de episcopul Maior se distribuie ajutoare în bani și cărți sau rechizite școlare elevilor merituoși.

Disciplina era — într-un timp — foarte severă ; transgresorului i se tăia „țipăul“ : în recidivă, îl aștepta carcera sau „punerea în fiare“, pe care o făcea în orele dinafara cursurilor ; eliminarea se aplica numai în cazuri grave.

Conflicte între elevi și profesori, pe chestiuni de apreciere și tratament, nu cunoaștem decît pe cel dintre „philosophi“ și profesorul Marcu, în urma căruia Al. Papiu Ilarian, capul răzvrătiților, a fost nevoit să părăsească Blajul, continuîndu-și studiile la liceul rom. cat. din Cluj.

Și acum, ca și în deceniile precedente, Blajul a avut largi posibilități de susținere a instituțiilor de învățămînt. Avea moșii, avea 11 sate iobăgite pe domeniul episcopesc, care toate asudau ca să umple hambarele episcopiei. Blajul ar fi putut susține de două ori atîția elevi cîți avea anual. Însă, cum spunea și Axente în adresa sa despre domeniul sau moșia de la Cut, neglijența administrației centrale s-a făcut simțită tot timpul. Chiar și fundațiile nu erau administrate în mod ideal. Școlile Blajului, mai presus de orice, s-au susținut prin conștiința patriotică a profesorilor și studenților săi.

b. Învățămintul din Blaj după revoluția de la 1848

Ales episcop, fostul vicar al Șimleului Silvaniei, Al. Sterca Șuluțiu comunica veneratului consistor din Blaj o parte din programul său, invitându-i (pe consistorialnici) la unirea inimilor „cu mine spre a pune fundamentul nou și tare în edificiul fericitului viitoriu a clerului și a națiunii noastre”. Arată apoi ce-l preocupa acolo, în Viena: „eu aici în Viena am stăruit și voi stăruir pentru Instrucția bisericii catedrale, a rezidenței episcopicești, pentru ridicarea școalelor, înmulțirea fundațiunii clericilor, dobândirea clenodiilor, înaintarea bărbatilor români și aplicarea lor la posturi politicești și științifice, dotarea parohiilor ș.c.¹”.

Noul ierarh al bisericii unite era un entuziast, un bărbat însuflețit de gânduri bune, pe care însă, după cum vom vedea, nu prea le-a tradus în faptă...

Prin înfrângerea de la Șiria, Șuluțiu, în calitate de vicar al Sălajului, trimitea baronului Wohlgemuth, noul guvernator al Transilvaniei, un sobru *Memoriu*, sprijinit pe o bogată documentare istorică, asupra drepturilor românilor din Transilvania².

În el pune și problema școlilor satești, amintind de decretul împăralesc nr. 2236/1823, în care monarhul ordona „să se ridice școale elementare (primare, satești) în toată țara (Transilvania) și în special pentru români, pe care îi știa lipsiți de școli, punând în sarcina domnilor de pământ ridicarea lor prin cedarea unui teren potrivit pentru școală, lemne pentru construirea lor și sprijin pentru plata învățătorului”. (Dar înaltul ordin fu neglijat; abia în 1844 e reactivat în comitatul Crasnei.) Fiindcă școlile nu-și aveau asigurată existența prin bunăvoința proprietarilor și a comunităților, opina pentru luarea arenzilor crismăritului pe seama școlii: „că ce strică năravurile în oameni, macar așa să le îndrepteze”.

Ajuns în fruntea unei dieceze așa de mari ca a Blajului, s-a așteptat să acționeze mai energic și în domeniul educației și învățămîntului. Aceasta ar fi putut-o face încredințînd organizarea și controlul școlilor populare unor bărbați destoinici; ceea ce n-a făcut însă. El însuși s-a mulțumit doar a transmite — rezumîndu-le în circulare adresate protopopilor — ordinele venite din partea guvernului transilvan.

Nici ridicarea episcopiei la rangul de mitropolie în 1853 nu l-a convins să părăsească metoda vorbelor spre a păși pe calea faptelor. Probabil i s-a părut de prea mică importanță ridicarea culturală a maselor țărănești. De aceea, oricîtă admirație am avea pentru cel care lăsase să i se scrie pe cruce: „Număi moartea mă va despărți de națiune”, cît și pentru întemeietorul marii fundații din care întrevedea posibilitatea finanțării unei universități românești³, nu putem scrie, fără să regretăm, că școlile primare unite au înregistrat în acest timp slabe progrese. Numărul lor era mult mai

¹ Arhivele Statului — Filiala Blaj, dosar an. 1849, nr. 247.

² Întinderea acestuia (8 coale) și strînsa documentare, ca și *Istoria Horii* (ms.) relevă în Al. Sterca Șuluțiu un cercetător conștiincios. *Memoriul* ar merita un comentariu. (Arhivele Statului — Filiala Blaj.)

³ Radu Brateș, *Aspecte din viața Blajului*, 1942, p. 68.

mic decât trebuia să fie, învățătorii fiind neinițiați în profesii, recrutați din elemente scăpătate sau din modești intelectuali, cu o foarte sumară pregătire.

Altfel, omul trecea drept „mare român“ (ii plăceau frazele oratorice), fără să fi fost și un generos în timpul vieții; dar „zgîrcitul“¹ s-a dovedit foarte darnic după moarte, prin fundația de un milion de coroane pe care o lasă și din care se vor distribui anual sute de burse elevilor și studenților români, pînă tîrziu, plătite prin fosta „Casă Centrală“ din Blaj.

În fruntea direcției școlilor populare găsisese pe Basiliu Rațiu, un om trecut de amiaza vieții, și-l păstrase pînă i-a luat locul Gavril Dorgo, funcționar cu importante rosturi — pentru români — în guvernul transilvan, care, deși tînar și bine pregătit, din cauza multiplelor sale sarcini, nu dă dovadă de prea multă destoinicie. Cam la același nivel se va menține și urmașul său, Ioan Pop Maior, prietenul lui Vasici, al cărui zel pentru ridicarea școlilor populare ortodoxe l-ar fi putut imita. Urmarea: ortodocșii aveau, în 1858, 676 de școli primare², pe cînd uniții, dacă aveau vreo 500. N-am găsit în arhiva consistorială nici o evidență a lor, cum a avut-o Sibiu, prin spiritul de ordine instaurat acolo de Șaguna.

O dată cu noua organizare a învățămîntului și mai ales prin măsurile luate de administrație, numărul școlilor populare a crescut în mod vizibil. Unde lipseau dascăli buni, această deficiență s-ar fi putut suplini într-o oarecare măsură de manuale bune. Însă nu bune, ci nici rele nu se găseau. Zecile de rapoarte venite de la protopopi, adevărate strigăte în pustiu, fac încă o dată dovadă că Blajul n-avea la inimă problema școlii primare, căci, altfel, trebuia să procedeze ca Șaguna, care abia atunci cumpărase tipografia și reuși să asigure școlile cu cărțile necesare. Blajului nu i-a lipsit nimic ca să poată face acest lucru: tipografie avea încă de la 1750 și mai deținea parțial monopolul asupra tipăriturilor românești din Transilvania; oamenii pe care i-ar fi putut întrebuința la redactarea manualelor, îi avea de asemenea. Atunci? Blajul nu se grăbea să astîmpere setea de carte a tărânimii eliberate de chingile iobăgiei. Șaguna, dimpotrivă: aici și în această direcție va îndruma activitatea tipografiei diecezane.

Iată ce răspunde consistorul blăjan la sutele de cereri de abecedare — cartea de căpătîi în școala poporală de atunci: „*Abecedare române poporanești*, pentru care s-au cules prenumeranți și încă nu s-au căpătat, să aibă răbdare solicitanții; episcopul va urgenta pe editor a le tipări cît mai curînd“³.

De marea necesitate de abecedare pentru cele o mie și ceva de școli primare s-au sesizat și fruntașii vieții culturale românești, hotărîți să pună la îndemîna elevilor începători o carte bună, compusă după cele mai noi vederi ale pedagogiei.

¹ Părerii contemporane asupra lui și a lui Șaguna, v. M. Popescu, *Documente inedite privitoare la istoria Transilvaniei, între 1848—1859*, București, 1929, p. XXI—XXIII.

² Le vom reproduce cu numele la capitolul despre episcopia ortodoxă de la Sibiu.

³ Circulara nr. 850/1851, semnată de Șt. Manfi — în Arhivele Statului, — Filiala Blaj, dosar an. 1851, nr. 47.

Așa s-a născut *Abecedarul*, pentru a cărui tipărire cei doi consilieri școlari sau inspectori supremi, Dr. Pavel Vasici și Gabriel Dorgo, lansaseră următorul apel :¹

„Avînd cea mai bună speranță cum că organizațiunea școalelor populare va urma în scurt timp amăsurată trebuințelor comune și corespunzătoare spiritului timpului de față, din o parte ca să nu ne afle nepregătiți și fără mijloace de învățămînt, iară din altă parte făcîndu-să lipsa unei cărțiceke elementare în toată Transilvania prea simțibilă, precum adevăresc provocățiunile multor bărbați români, prin sfătuirea și hotărîrea mai multor bărbați literați și înțelepți, s-au compus un *Abecedariu* cu slove și litere române (latine) pentru școalele noastre triviale², care, mulțămîtă Cerului, zelului și nepregetatei silințe a mai multor bărbați harnici și bunilor părinți, vedem cu bucurie că *se înmulțesc pe zi ce merge* în patria noastră.

Acest *Abecedariu* va ieși de sub tipar în scurt timp și, precum am zisu, sintem convinși că el, pentru acuma și până se va întocmi altul și mai perfect, va corespunde scopului dorit. Prețul lui este: legat 16 creițari m.c. Ca să se poată acoperi speșele tiparului ș.a. sîntem siliți a deschide o prenumerațiune cu adunarea banilor înainte. Pentru culegerea banilor sînt rugați a să însărcina toți D. D. conaționaliști, iară mai virtos D. D. protopopi și profesori. Pentru o mai bună înlesnire se mai însemnează următoarele locuri și următorii Domni unde se poate face prenumerațiunea“.

Urmează o listă de persoane, toți intelectuali cunoscuți în contextul epocii, din douăzeci de localități (locul prim îl ocupă Blajul cu canonicii lui : Rațiu și Sereni, iar ultimul, Rășinari, cu directorul Ion Brote și notarul Pinci (o).

Banii s-au adunat într-un timp record, iar „prenumeranții“ așteptau cu nerăbdare abecedarul promis. Dar cartea s-a tipărit la Viena și într-un număr prea mic de exemplare. De aci încurcături cu banii adunați. Consistorul blăjan e nevoit a interveni prin circulara 399/1852, lămurind pe preoți și pe protopopi asupra dificultăților create de Viena, iar întrucît abecedarul tipărit nu poate satisface numărul mare al solicitanților, editura a restituit episcopiei banii, fiindcă a doua ediție nu putea apărea în scurtă vreme. Și, ca să nu creadă oamenii că s-au „mătrăcăluit“ acei bani, invită pe fiecare protopop a trimite cîte un delegat spre a-i ridica de la vicarul general Const. Alutan.

Lipsa de manuale e semnalată și în presă. Astfel, Ion Fekete-Negruțiu, protopopul Clujului, trimite o scrisoare deschisă Gazetei³, lui Barițiu în care expune dureroasa situație a învățămîntului din protopopiatul său : „Îi plînge omului inima cînd vede pe poporul român alergînd din toate părțile la mine aici la Cluj ca să cumpere pentru pruncuții săi de școală abecedare și, pentru cei mai înaintați, alte cărți folositoare și acomodate pentru gradul lor de învățatură și neavînd de unde le da cerutele cărți ca să aibă și ei de unde învăța“.

El a voit să dea la lumină „doritele abecedare“, însă în Cluj tipografiile nu aveau litere chirilice, ci numai latine, iar nevoia de cunoaștere a celor dintîi o dicta întrebuițarea cărților bisericești. Autoritățile bisericești au recomandat „Onor. Minister al Cultelor“ tipărirea *Abecedarului* lui Aaron Florian. La o altă întîmpinare a lui Negruțiu către consistorul blăjan i s-a

¹ Arhivele Statului — Filiala Blaj, dosar an. 1851, nr. 37.

² Autorii apelului nu fac distincție între școala *trivială* și cea *națională*.

³ „Gazeta Transilvaniei“, 1853, nr. 6.

răspuns că e liber fiecare a tipări manuale didactice pe cont propriu. În urma acestui răspuns, a început și el să lucreze și acum anunța că are sub tipar : *Aritmetica*¹, *Istoria biblică*, *Catehismul*, *Fizica poporală* și o *Carte de economie*, toate cu litere latine.

În schimb, în acest an, înseși teascurile tipografiei blăjene dau la lumină câteva manuale ; între ele și *Catehismul* mitropolitului Șuluțiu, vândut la un preț destul de ridicat², raportat la puținătatea paginilor lui. Manualul — avînd ca model unul catolic — a fost recomandat clerului prin circulara nr. 323/1853 și semnată, în numele consistorului, de Const. Alutan, atrăgînd atenția că, „după starea de acum a tipografiei, pe credit nu se poate da“.

În aceeași circulară se reamintește decretul gubernial nr. 21009/1852 al Ministerului de interne, care precizează că „nici cantorii, nici alți slujitori ai bisericii nu sînt scutiți de serviciul militar, afară de dascăli ; dar și aceștia numai în conformitate cu paragraful 4, al. 10 din *Normativul de recrutare*, prin care «se scutesc și dascălii și toți ajutorii de școală ce sînt așezați de jurisdicțiunea concernente»“ (autoritatea superioară — n.n.) ; de aci urma că numirea învățătorilor la orice fel de școală : normală, trivială, parohială, sătească etc., „de nu e ieșită de la Guberniu, ci numai de la o altă jurisdicțiune, precum : de la inspectoratul de școale, consistoriu, protopopiat etc. numai atunci are putere de a scuti de la recrutare dacă această numire s-a comunicat cu respectiva Comandă Militară districtuală și de către aceasta nu numai s-a vidimat, ci și expresse s-a întărit, scriindu-se pe decretul de numire sau pe contractul făcut cu dascălul“. Această „Vidimare și întărire“ îi privește și pe cei deja în funcțiune, însă în etatea de a fi recrutabili.

Iar din circulara nr. 851/1853 aflăm că *Abecedarul* recomandat de Vasici și Dorgo, deși tipărit în 10 000 de exemplare, n-a putut acoperi nevoile școlilor ; de aceea, Ministerul Cultelor și al Instrucțiunii a aprobat să se tipărească, după același, alte 20 000 de exemplare, din care a patra parte „se va împărți gratis pruncilor săraci. *Abecedarul* vienez — zice mai departe circulara — e prescris a suplini lipsa altui abecedariu la noi aprobat în toate școlile gr.-catolice ale Diecezei noastre, cu excluderea altor abecedare de altă confesiune au de particulari făcute“. *Abecedarul* de Viena se găsea de vînzare — prin dispoziția guvernului — la Blaj, Sibiu, Cluj, Brașov și Sighișoara. În continuare, recomandă atenției publice pe : *Petru Anca*, *Ioan Basiliu*, *Basiliu Dumbravă* și *Ludovic Graur* care, după ce absolviseră preparandia de la Năsăud, au fost trimiși pe spesele statului la Viena, în institutul pedagogic „Sf. Ana“. Primul și al treilea au fost numiți „profesori“ la școala centrală din Reghin. Ultimul a funcționat cîțiva ani la școala trivială din Șomcuta-Mare ; de aici îi pierdem urma. Ioan Basiliu nu știm unde a funcționat.

¹ Manuscrisul ei e trimis spre cenzurare lui T. Cipariu, care o respinge cu aceeași motivare ca și *Gramatica* și *Abecedarul* : ortografia necorespunzătoare. Cartea, totuși, s-a tipărit.

² 30 creițari.

Mai mult ca o curiozitate în legătură cu felul cum înțelegea Șuluțiu să vină în ajutorul școlilor din arhidieceză, menționăm că sub prezidenția lui s-a înființat „Societatea pentru îmbunarea stării școlare a națiunii române“, la 20/8 martie 1853. Pentru crearea fondului numitei societăți, dr. Aug. Laday dă un fastuos bal în casele proprii de la Petrisat¹. Cu asemenea mijloace și metode, evident, nu se putea ajunge la ceva serios.

Față de nenumăratele cereri de ajutor pentru ridicarea localurilor de școală, consistorul, în concordanță cu guvernul (nr. guv. 5543/1854), prin circulara nr. 370/1854, precizează : preoții, împreună cu celelalte autorități administrative și politice, „să mustre părințește și să îndemne pe săteni să-și ridice școale și să plătească dascălii din propriile lor puteri. Să nu facă apel la guvern spre a fi ajutate decît satele care sînt absolut sărace, lucru pe care îl vor constata oficiaturile politice“.

Guvernul acordă o deosebită importanță fostelor școli grănicerești (re-scriptul nr. 9062/1855), care, după desființarea celor două regimente (1851), începură a da înapoi. De aceea, în baza menționatului decret, consistorul blăjean adresează vicarilor de la Rodna, Făgăraș și Hațeg, precum și protopopilor din Sibiu și Cugir următoarele rînduri : ... (ca) „*nu cumva școalele în ținuturile pe unde se întindeau ambele regimente de graniță române, care sub direcțiunea militară la stat binîșor au fost aduse, să se neglijeze, s-a îndurat (guvernul — n.n.) a dispune ca docenții primari sau respectivii Directori ai școalelor din Orlat și Năsăud obișnuitele sale vizitațiuni școlare, în lunile lui iunie și iuliu, ca și mai nainte, să le întreprindă*“ : obligă pe preoții satelor de pe teritoriile fostelor regimente de graniță să lucreze cu tragere de inimă în direcția învățămîntului.

Tot acum înalta locotenență cesaro-regească, constatînd că dispozițiile privitoare la organizarea școalelor populare n-au dat rezultatele așteptate, revine cu nr. 6813/1856 asupra problemei, emițînd, potrivit situației politice și sociale din Transilvania, un *Normativ* cu caracter de regulament, a cărui executare integrală a devenit strict obligatorie și pentru cele două confesiuni românești, care l-au difuzat, rezumîndu-l în circulare către preoți și protopopi, ordonîndu-le a-l „ceti și proceti pînă la înțeles și să se si-lească cu toată puterea a-l pune în lucrare“.

Normativul reglementa întrucîtva învățămîntul și încerca să impună ordine în școală, acolo unde nu era. Cea mai importantă din prevederile lui e *obligativitatea*.

Dar, privit mai îndeaproape, el pare o simplă schemă din care lipsesc cele mai importante elemente pe care trebuie să se bazeze învățămîntul :

— nu precizează termenii de : școală poporală, școală trivială, școală centrală sau capitală și școală elementară ;

— nu specifică numărul claselor după caracterul școlii ;

— nu se ocupă de materiile de învățămînt care urmau a fi repartizate pe clase ;

— nu conține principii didactice esențiale, iar metodice, de loc.

Chiar și problema obligativității a devenit evazivă, căci o lăsa la aprecierea preotului local, care era directorul școlii, iar unde nu era preot, cu aceste atribute era investit un mirean cu titlul de „inspector“.

¹ Vezi darea de seamă în „Gazeta Transilvaniei“, 1853, nr. 24.

Șuluțiu de la Blaj s-a mulțumit doar a transmite searbedele și incompletele dispoziții ale locotenenței cesaro-regești sau ale guvernului transilvan privitoare la școli; încolo, nici o inițiativă, nici o măsură din propriul lui îndemn pentru biata cenușăreasă, școala satului, atât sub absolutism cât și sub constituționalism, iar activitatea celor doi consilieri (inspectorii supremi): Dorgo și apoi Ioan Pop Maior¹, de la care se așteptase mai mult, nici pe departe nu se poate asemana cu a doctorului Vasici, director al școlilor confesionale ortodoxe.

O calitate, totuși, nu li se poate nega blăjenilor: au apărat instituțiile de învățământ din Blaj împotriva oricăror încercări de știrbire a prestigiului lor național. Un exemplu: locotenența cesaro-regească vrea, în 1858, să impună, în locul *Catechismului Mare* al lui Șincai, revăzut și adăugit de Ion Nemeș în 1816, a se învăța în școlile Blajului *Catechismul catolic* al lui Regensburg. Natural, dispoziția a fost respinsă de consistor².

Aceeași locotenență făcea din an în an și câte un act de generozitate și pentru români, repartizînd prin librăria cesaro-regească a cărților școlare din Viena un anumit număr de manuale spre a fi distribuite elevilor săraci. Cărțile erau expediate la episcopii, care apoi le împărțeau pe protopopiate.

Abia spre sfîrșitul deceniului al cincilea din veacul trecut (1859), s-a gîndit și mitropolitul Blajului să rezolve marea criză de manuale didactice; dar și atunci, într-o formă prin care se ajungea destul de greu la ele:

... „aflîndu-se pre multe locuri mare lipsă de cărți de școală pentru pruncii de la școalele triviale, mai ales care sînt la mare depărtare de la Blaj, așa cît nici au de unde să cumpere cărți de aproape, nici se pot afla totdeauna în destulă măsură legate și gata la tipografia de-aici; deci, ca să putem face față acestor scăderi, deși cu greutate, te încredințăm ca să dispui ca parohii fiecărei comune din tractu-ți, unde este școală, din vreme să arate frăției tale suma și numele cărților scolastice de care vor avea lipsă pruncii pe anul viitor; deodată să trimită și prețul lor din lada bisericii, adecă pentru *abecedare românești* legate 18 cr (creîțari), iar pentru *catechisme* 76 cr (creîțari); listele și banii îi vei trimite la oficiul diecezan de-aici pînă la capătul lunii august, ca să se poată prepara atîtea exemplare cîte se vor afla a fi lipsă“³.

În circulara de mai sus se mai cere protopopilor, repetînd un ordin mai vechi, din 1858, o „autentică conscripțiune a tuturor școalelor populare sistematizate, precum și a docenților și a adjuncților acestora la aceleași școale pe lege aplecați“.

Atît din răspunsurile la circulară cît și din alte hîrtii, am aflat numele docenților confirmați de consistor, pe întreaga arhidieceză, între 1856—1859, pe care cititorul le poate găsi în anexa I a acestei lucrări.

Evident că numărul școlilor sătești unite era mult mai mare. În privința organizării acestora, o distinsă personalitate a culturii noastre de pe atunci, protopopul și profesorul de odinioară de la școala de normă

¹ Numit la insistențele lui Șuluțiu; e autorul unui manual lucrat după Heuffer: *Descrierea monarhiei și a tuturor țărilor din imperiul austriac*, Viena, 1861.

² *Protoc. episcopal pe 1858*, nr. 826.

³ Circulara nr. 380/1859, Arhivele Statului — Blaj.

din Blaj, Ion V. Rusu¹, făcea următoarele constatări²: lipsa unui plan general de învățământ pe întreaga arhidieceză, căci fără el, „Bieții învățători orbecăie în întuneric și obiectele de propunere diferă de la sat la sat: apoi lipsa foarte mare de manuale didactice, mai ales de cele care să aibă în vedere a *instrui copilul pentru viața practică*; se observă apoi că aproape în fiecare școală dascălii întrebuințează mai multe feluri de cărți: când ediții de Viena, când de Blaj sau de Sibiu, când de aiurea, ba unele chiar din zilele bătrâne de pe vremea az-buchilor“; frecvența: „în lunile de primăvară, cele care fac puntea spre vară, școalele sînt aproape goale, fapt constatat de altfel și la unguri și la sași“.

O altă meteahnă a timpului, care a prejudiciat și interesul învățămîntului, a fost *confesionismul*. Nu e locul să ne ocupăm aici de toate aspectele lui; aceasta însă nu ne împiedică să spunem cît de rău a adus românii transilvăneni. Adevărul e acesta: pînă la venirea lui Șaguna în fruntea ei, biserica ortodoxă s-a menținut într-o continuă defensivă, pe cînd cea unită, mai mult în ofensivă. După revoluție, rolurile se inversează. Dar în vreme ce un Adamovici și chiar Vasile Moga cedează din teren, neavînd curajul luptei, mitropolitul Șuluțiu nu putea concepe o asemenea poziție sau situație. Era un moț mîndru, dublat de un fanatic și ambițios *unit*; însă ambițios peste măsura puterilor lui. Nervos, impulsiv, lipsit de calm și tact politic, grăbit, bătaios, dornic de a cîștiga într-un deceniu poziții pentru care biserica și neamul său luptase aproape două veacuri. Tocmai ceea ce-i lipsea lui, avea cu prisosință Șaguna: o rară abilitate politică. În toate acțiunile lui, Șaguna s-a mișcat pe linii mari, ca un bun strateg pe teatrul de luptă. Numai în problema creării *Facultății de Drept* pentru români s-a situat pe o poziție greșită, ca și confratele său unit de la Oradea, Vasile Erdely.³

După 1850, fricțiunile confesionale se țin lanț⁴, iar pentru școală, lipsa de interes a celor două consistorii este evidentă. Însuși destoinicul Vasici, care, totuși, înființase între anii 1851—1857 peste 400 de școli sătęști, apasă condeiul cînd scrie în rapoartele lui despre „contribuțiunea“ clerului la progresul școlilor și al învățămîntului popular. Cît despre cele *unite*, acestea stăteau „cît se poate de prost“ sub absolutism, apoi mai rău sub constituționalism, fiindcă îndată după reorganizarea învățămîntului (1851), consilierul c.r. școlar Gabriel Dorgo e avansat și, ocupînd alt post (1855), școlile au rămas fără un îndrumător.

Abia în 1860 îi ia locul Ioan Pop Maior, fost coleg și prieten cu Al. Papiu Ilarian și protejat al lui Șuluțiu. Acesta în inspecțiile lui prin toată Transilvania, făcute împreună cu Vasici, își dă seama că principiul confesional dezavantajează școala populară. De aceea, de acord cu colegul său

¹ Autor al unui frumos *Compendiu de istoria Transilvaniei*, Sibiu, 1864.

² *Raport despre starea școalelor din protopot. gr. cat. al Sibiului*, pe 1863/64, în: „Amicul Școalei“, 1864, p. 113—155.

³ Asupra ei v. N. Albu, *Problema Facultății de drept pentru românii din Transilvania după 1848/49*, în „Studia Universitatis Babeș-Bolyai“, 1968, nr. 1, Series Historia.

⁴ Și totuși, după aproape șapte ani de polemici și ...bîrfeli reciproce, la 1860, Șuluțiu felicită pe Șaguna care, ca reprezentant al românilor, a vorbit *românește* în Consiliul imperial. (*Protoc. prezid. mitropolitan pe 1860, sub nr. 633.*)

ortodox, înființează „școli amestecate“, adică o singură școală în comunele cu populație de ambele confesiuni.

Fiindcă confesionalismul învenina raporturile dintre români, Barițiu — și cu el mulți alți intelectuali — militau pentru școli autonome¹ sau naționale pur și simplu, nici unite, nici ortodoxe. Într-un fel, ideea era bună; însă toate aceste școli — și urmau să se înființeze multe — sub dualism, nefiind confesionale, urmau a fi de stat, adică cu limba de predare maghiară. Așa că, de data aceasta, confesionalismul s-a dovedit un principiu salvator.

În Transilvania, treburile școlii și ale învățămîntului popular, în general, mergeau ca și pînă acum. „Foaie pentru minte“² nu se sfiește să arate „starea jalnică“ a școlilor populare gr. cat., după ce în nr. 2 al aceluiași an chiar vicarul de la Hațeg, Const. Papfalvi, scria: „în lucrul școalelor populare, dintre toate confesiunile Transilvaniei, noi românii gr. cat. sîntem cei mai nefericiți, cei mai rămași“. Situația aceasta e prezentată de însuși prepozitul capitular, octogenarul Basiliu Rațiu, într-o predică rostită în catedrala din Blaj³, relevînd „nenumăratele lipsuri și groase nereguli și abuzuri și rămîineri neîndreptate în cei din urmă 12 ani“. Iar relativ la școlile sătęști, Rațiu spunea: „De căutăm la școale, abia aflăm ici, colea, c te una și acelea nici cu docenți destul de calificați, nici cu leafă de-ajuns prevăzută, cele mai multe comune nici nu visează de cultura pruncilor“. Dar nu identifica pe vinovați, fiindcă trebuia să se citeze în primul r nd pe el — ca director al școlii normale și al celor populare din arhidieceză —, apoi pe protopopi și pe canonicii din consistor... Evident că stăteam r u cu învăț m ntul sătesc, însă nu chiar at t de r u cum lasă să se creadă Basiliu Rațiu, care, deși a eliberat zeci sau poate sute de certificate de absolvire pentru docenți sau învățători în calitate de director al școlii normale, recunoștea slaba pregătire a acelor  cărora le elibera asemenea h rtii. El subliniază necesitatea înființării unui „Institut pedagogic sau preparandic“, în centrul vieții culturale al românilor uniți; dă un aspru avertisment protopopilor care nu acordau nici o atenție „culturii populare prin școală“.

Ca absolvent al seminarului „Sf. Barbara“ din Viena și împlinind funcții importante sub Bob, Lemeni și Șuluțiu, Rațiu cunoscuse multe. Baz ndu-se tocmai pe această experiență, susținea înființarea unui institut pedagogic pentru pregătirea învățătorilor la nivelul culturii timpului, lucru pe care nu-l făcea școala de normă sau normală.

Pentru înființarea școlilor și numirea învățătorilor, mitropolitul Șuluțiu emisese *Normativul în cauza școalelor*⁴, singura dispoziție mai serioasă din câte a dat în problema școlilor populare. Menționăm c teva puncte mai importante cuprinse în el:

1) „Fiecare comună bisericească în care încă nu se află ridicată școală proprie, str ns se îndatorește ca în termen de un an de la primirea acestui ordin să-și ridice

¹ „Amicul Școalei“, 1865, p. 83—91, articolul: *Școalele autonome*, reprod. din „Gazeta Transilvaniei“.

² Nr. 26 din 1860.

³ G. Barițiu, *Părți alese*, III, p. 145—148; cuv ntarea a fost publicată în: „Foaie pentru minte“, 1862, nr. 33—34.

⁴ Publicat  n „Foaie pentru minte“, nr. 1—2, 1863.

casă de școală proprie, locuință pentru docentele comunal și edificii de economie pe seama acestuia ; casa de școală a o instaura cu scaune, masă, tablă de scris și alte unelte ; asemenea și locuința docentului cu mobilier de lipsă, din visteria și pe spezele comunei scolastice sau bisericești“.

2) Comuna se îndatorește prin contract a satisface cu onestitate subsistența docentului, garantind-o aceasta pe tot anul, iar dacă acesta își va împlini datorițele cu acurateță, comunei nu-i iertat a-l depune sau strămuta ; dacă respectiva comună nu va voli a face destul celor ordinate, preotul să facă cunoscut lucrul protopopului, care o va constringe pe calea jurisdicțiunii politice ; comunele sărace se vor afilia la cele mai apropiate, ca astfel de preună după putere și scurgere să ajute la întreținerea docentului.

3) Pentru cel ce voințe să fie docente, de nu a absolvit *cursul pedagogic*, se poștețe ca baremi școalele normale să le fi absolvit, și mai înainte de a funcționa ca docente să fie *cenzurat din științele metodice și pedagogice* de inspectorele scolastic de la ordinariatul mitropolitan sau baremi din obiectele ce le-a învățat în școala normală, precum și din cîntările bisericești, căci și cîntarea îi va fi un izvor de subsistență și apoi și ca punct de căpetenie a datoriei sale să-i învețe pe prunci cîntările bisericești ; să fie supus și ascultătoriu față de superiorii săi scolastici, iar în ce privește tratarea elevilor, să fie blînd, modest, iar nicidecum moros ; să-i atragă spre sine“ etc.

Urmează apoi „Datorițele protopopilor ca inspectori de școală districtuali“, iar care nu-și vor face datoria, adică „nu vor învighila asupra treburilor școlare, li se va reține 1/2 din salariu, pe lingă aspre admonieri“.

*

Intemeierea preparandiei sau a Institutului pedagogic. Problema ridicării calitative a învățămîntului primar pune în mod implicit pe cea a ridicării gradului de pregătire a cadrelor didactice. Căci un învățător pregătît la nivelul de cunoștințe al școlii satești, cum îl accepta pînă acum Blajul, nu mai putea fi socotit un element constructiv, la înălțimea spiritului vremii¹.

Însă Șuluțiu, care a suprimat și neuitații „țipăi“, pretexta că n-are fonduri, n-are mijloace din care să o susțină... Iar un cărturar cu renume, cum era Timotei Cipariu, care nu vedea cu ochi buni înființarea unei preparandii la Blaj („prea multe instituții!“ — zicea el —) împrăștia scepticism în privința roadelor pe care le-ar aduce o preparandie aici... „mai bun efect sperez de la institutul din Năsăud decît s-ar înființa la Blasiu. Pentru că înainte de toate rechizitul de frunte al unui institut pedagogic este ca acesta să aibă pe lingă sine o școală normală de muștră², cum a fost și este încă cea din Năsăud“³. Mai invoca și alte motive : că pentru uniți există preparandia din Gherla, mutată de la Năsăud ; că s-au deschis prelegeri pedagogice și în „Theresianum“-ul din Sibiu tot pentru uniți și catolici (care vor) ; că Blajul în momentul de față nu poate da un ajutor efectiv la susținerea ei în afara celor 10 burse pe care le-a pus la dispoziția celei din Gherla.

Chestiunea institutului pedagogic o ridică și un corespondent din Sibiu al revistei lui Visarion Roman⁴, foarte bun cunoscător al situației învățămîntului, în special al celui unit, de unde s-ar putea deduce că acel

¹ *Lipsa unui institut pedagogic pentru Arhidieceza de Alba-Iulia* în : „Foaie pentru minte“, nr. 9, 1863.

² Astăzi : școala de aplicație.

³ În : „Foaie pentru minte“, nr. 30, 1860.

⁴ „Amicul Școalei“, p. 92, 1864.

corespondent nu putea fi altul decât inteligentul și sirguinciosul protopop unit al Sibiului, I. V. Rusu. Acesta roagă Blajul „să facă pașii de lipsă“, căci de când s-a închis preparandia din Orlat (1851), uniții din Transilvania de sud nu mai au nici o școală pentru pregătirea învățătorilor. Cei existenți erau absolvenți ai școlilor triviale și nu posedau nici cunoștințele unui bun elev de școală primară. De aceea, la insistențele lui, fostul director al școlii (preparandiei) din Năsăud, apoi al celei din Orlat, Moise Panga¹, se obligă a întocmi un plan de învățământ și a-l împărtăși învățătorilor cu prilejul conferințelor învățătorești.

În sfârșit, după atâtea discuții, s-au urnit lucrurile și la Blaj. Șoluțiu făcuse de fapt demersuri, pentru înființarea institutului pedagogic, la Ministerul Cultelor și al Instrucțiunii din Viena încă din 1853, condiționând însă deschiderea lui de susținerea de către stat. El n-a oferit nimic². La demersurile pe lângă locotenenta Transilvaniei, aceasta i-a răspuns amintindu-i că „în școlile preparande din Orlat și Năsăud s-au fost crescut un număr însemnat de preparanți, care însă din lipsă de școli populare, parte mai virtuos din lipsa dotațiunii cuviincioase, lăsând funcția pentru care au fost mențiți și ajutați în mare parte cu spezele statului, s-au dedicat altor cariere³. Ceea ce însemna că pe sprijinul ei nu se mai putea conta.

La 10 noiembrie 1864, Șoluțiu încuviințează, în sfârșit, înființarea cu orice jertfe a mult doritei preparandii. Președintele Comisiei scolastice, harnicul canonic, fost protopop al Clujului, Ioan Fekete — Negruțiu, cunoscut autor de cărți didactice⁴, recent numit director al școlii normale din Blaj și al celorlalte naționale (sătești) gr. catolice din arhidieceză⁵, un energic luptător pentru înființarea preparandiei, care a și fost primul ei director, cere dietei transilvane să voteze un ajutor anual de 3 000 florini pentru noua instituție⁶. Senatul imperial din Viena a votat într-adevăr un ajutor de 3 000 florini, dar nu l-a achitat, pretextând că școala n-are local propriu⁷.

Fiindcă prea se angajaseră în fața opiniei publice și înapoi nu mai putea da, blăjenii trebuiră să se bazeze pe mijloace proprii, care, dacă s-ar fi pus mai mult suflet, s-ar fi găsit și pînă atunci. Așa, intră la contribuție „Fondul basilitan“, dar ar fi putut, desigur, să se apeleze și la cel „Simian“...

¹ Despre el, v. N. Albu, *Un învățător destoinic*, în: „Transilvania“, nr. 6, 1943.

² Vezi pentru toate acestea *Protocolul prezidial mitropolitan pe 1864*, nr. 641, sub litera B, Arhivele Statului — Filiala Blaj.

³ Vezi *Anuarul institutelor de învățământ din Blaj pe 1915—1916*, p. 15—17.

⁴ Pentru elevii români de la liceul rom. cat. din Cluj și de la altele ungurești, scrisese: *Gramatica limbii române* redactată în l. maghiară (Cluj, 1852, 1865, 1866), *Catehism pentru șc. populare*, *Istoria biblică pentru șc. române*, *Aritmetica pentru șc. populare*, *Abecedar românesc cu litere latine*; cf. asupra lui Aron Pumnul, *Lepturariul românesc*, t. IV, P. I., Viena, 1865, p. 89—90.

⁵ v. Gr. Borgovan, *Biografia canonicului Ioan Fekete-Negruțiu*, Gherla, 1889, p. 7.

⁶ Dr. Victor Macavei, *Capitulul mitropolitan din Blaj*, în: „Cultura Creștină“, aprilie—mai, 1937.

⁷ Coriolan Suciu, în: *Anuarul școlii normale unite din Blaj, pe 1940/41*, p. 18.

Deschiderea școlii fu fixată pentru 15 octombrie 1865, „cu menirea de a scoate învățători sau cantori docenți mai bine pregătiți“, *altfel* pregătiți de cum au fost cursiștii de pînă atunci, fiindcă — așa cum zicea Șulutișu în circulara de deschidere — „fără docenți bine pregătiți, școalele nemica nu sînt alta decît nume gol și fără însemnare“¹. Circulara mai grăia : „toți fiii noștri care vor avea hotărîtă voe a fi aplicați pe viitor de docenți comunali în arhidieceză și cari au absolvit cu succes bun vreo clasă gimnazială sau vreo școală normală cu 4 clase ori și numai cu 3 clase, să se prezinte pe ziua de 15 octomvrie 1865 la direcțiunea institutului pedagogic spre examinare și primire“.

Dar cu toate asigurările date în circulară, că „au fost puse la îndemîna noului institut toate cuviincioasele mijloace... pentru realizarea scopului“, școala n-avea, în momentul intrării ei în funcțiune, aproape nimic din ceea ce-i era absolut necesar. A început cu două cursuri sau clase ; în forma aceasta a funcționat pînă în 1879. Materiile de învățămînt se reduceau, pentru anul I, la : Catehism, Metodica și Didactica, Fizica poporală, Matematica, Istoria patriei și Gramatica, iar pentru anul II : Istoria biblică, Pedagogia, Sintaxa română și Stilistica ; Geografia Europei și amănunțit a patriei, Catechetica și Istoria naturală.

Cu predarea materiilor principale fu însărcinat Gavril Pop, profesor la seminarul teologic. Caligrafia o predă un elev de la liceu, Danil Mănăstireanu, iar cîntările și tipicul bisericesc, un student teolog, Ion Ionașiu, din anul I².

În primul an de funcționare a avut înscriși 79 de elevi, dintre care 67 au și fost promovați și îndreptați spre lumea satelor.

Fiindcă n-avea local propriu, preparanzilor li se predau lecțiile pe unde se putea : „Prin cîte o cămăruță dosnică a liceului, în vechea școluță normalicească, în curtea mitropoliei și aiurea“³. Aceasta reprezintă o dovadă în plus de puținul interes pe care-l purta acestei școli Blajul oficial. Istoria acestei școli, tristă în începuturile ei, putea fi alta dacă mitropolitul și canonicii responsabili de mersul învățămîntului în arhidieceză s-ar fi gîndit să o sprijine în mod serios.

Pentru că Blajul, cu tot numărul mare de teologi absolvenți în țară și în străinătate, n-avea oameni anume pregătiți pentru noul institut pedagogic, adică inițiați în ale pedagogiei, didacticii și metodicii, în ședința consistorială din 11 noiembrie 1865 se hotărăște trimiterea la *Pedagogiumul* din Praga, condus pe atunci de Johann Maresch, a tinerilor : Petru Solomon din Șpring (j. Alba) și Ștefan Pop din Alma (j. Sibiu), ambii absolvenți ai liceului din Blaj. Cu ei se face adevăratul început (1867) al preparandiei blăjene, întrucît ei i-au precizat rostul prin adîncirea obiectelor de învățămînt.

¹ Circulara din 6 septembrie 1865, în : Arhivele Statului — Filiala Blaj, dosar an. 1865, nr. 470.

² Dr. I. Rațiu, *Blajul* — schiță monografică, Brașov, 1911, p. 44.

³ Victor Păcală, *Învățămîntul normal în Transilvania*, în publicația comemorativă : *Transilvania, Banatul, Crișana și Maramureșul*, București, 1928, p. 1044.

În acest timp s-a întemeiat și o școală primară superioară de fete, într-o circulară din 1855 (nr. 832), se anunța, destul de laconic, evenimentul : „... pentru școala de fete ce are să se înființeze aici în Blaj (s-a și înființat prin octombrie același an — n.n.) conferim suplicantei Ana Kossov învățătura pe 3 ani, asemnându-i și din fondul Simian 200 florini m.c. pe fiecare an, împreună cu quartir destinat spre acest scop”¹. După 1860, la salarizarea cadrelor didactice a contribuit regulat și „Reuniunea femeilor române din Brașov” cu 200 florini. Anei Kossov i-a urmat Francesca Schmidagg și nepoata sa Isabela Huber (1865).

Planul de învățământ a fost întocmit de T. Cipariu, primul ei director provizoriu.

Se predau un cuantum de cunoștințe generale de către câțiva profesori de la liceu și de la norme, iar îndeletnicirile practice, precum și opera educativă erau rezervate Anei Kossov².

În 1858, Șuluțiu a adresat senatului imperial din Viena un „Memoriu”, care cuprindea o varietate de probleme, argumentate logic, care oferă un vast tablou al realităților românești din Transilvania în epoca respectivă.

Reținem punctele care ne interesează. Așa, de exemplu, la punctul 6, după ce afirmă că „regimentele românești se desființaseră numai în urma intrigilor câtorva patricieni de ai sașilor ardeleni, care totdeauna le pis-muiseră existența și gloria”, constată cu durere că „satele în fostele regimente românești, în loc să înainteze în cultură, în timp de zece ani ele repășiră cu alți 20 îndărăpt ; școalele lor, parte mare desființate sau reduse numai la umbra de școale”. Și mai departe, la același punct : „Națiunea română din Transilvania, din nedreptatea secolelor, a ajuns a fi lipsită peste tot de așezăminte științifice și cultivatorii”.

La pct. 9 se vorbea despre : „Supunerea școalelor românești greco-unite la o inspecțiune romano-catolică, foarte umilitoare, prin organul unui referinte de guvern rom. cat. ; lăsarea și rămânerea în cea mai dejositoare condițiune a școalelor populare...”, iar la pct. 12, despre : „Conturbarea conștiinței românilor prin suferirea și menținerea de experimente prozelitice de o parte și de alta”.

Neobișnuit de virulent, memoriul demască „Persecutarea și punerea sub vigoare polițiană a celor mai mulți români de capacitate, torturarea lor spirituală prin veșnică neîncredere și prepus prin măsuri cu totul excepționale din temeieri cu totul imaginare” (art. 13) precum și „Respingerea limbei române din toate cancelariile oficiolaturilor publice, introducerea limbii nemțești pînă și în cancelariile comunelor, de unde apoi nespusa greutate pentru români de a-și așterne plîngerile lor la locurile în drept și de a primi de la acelea rezoluțiuni și deciziuni în limba

¹ Se vede că nu au fost prea multe candidate, deoarece încă din 1851 (Circulara 342) se căuta o dascăliță...“ mare lipsă cunoscîndu-se a creșterii fetițelor române”.

² La 1864 la școala de fete : „Director interim : T. Cipariu ; docenți : Ion Balint și domicela Ana Kossov, învețiatoare de lucruri femeiești, de germana, maghiara și aritmetica” (*Siematismul v. cler gr. cat. al arhidiec. de Alba-Iulia și Făgărașiu*, Blasiu, 1865, p. 16).

națională" (art. 14). „Bătaia de joc s-a făcut națiunii, limbii și literaturii românești prin restaurarea legii Theresiene, în a cărei putere orice product literar românesc, fie acela chiar și o carte de rugăciuni . . . , sînt cu totul oprite, de a se aduce în țările austriace ; cînd, din contra, produsele literare ale altor națiuni sînt concesse de a se aduce, cu excepțiuni prea puține, din toată lumea" (art. 15).

În fine, tot legat de problema învățămîntului, art. 16 al Memoriului vorbește de „Absoluta înfrînare a tiparului românesc nu numai prin legea generală de presă, în sine foarte aspră, ci și mai virtos prin o mulțime de ordinațiuni presidiale, cu totul arbitrarie și excepționale, eșite în curs de 8 ani, numai cu scopul ca românul niciodată să nu-și poată descoperi nici o dorință, nici o durere și nici o asuprire prin canalul publicității”¹.

Deși, desigur, eficiența unei atare forme de luptă era din capul locului exclusă, trebuie să recunoaștem că semnatarul acestui document a dovedit un deosebit curaj și o excepțională perspicacitate în cunoașterea situației învățămîntului și culturii românești din Transilvania. Pentru noi, astăzi, lectura acestui Memoriu este deosebit de utilă, deoarece, cunoscînd aceste realități din epoca absolutistă, cu care Viena vruse să „fericească” Transilvania postrevoluționară, multe situații și atitudini se explică mai ușor și pot fi judecate cu mai multă obiectivitate.

Liceul din Blaj între 1850 și 1867. Din cauza evenimentelor politice, liceul fu închis în primăvara lui 1848, spre a nu se mai deschide decît la 16 decembrie 1850, după cum ne informează circulara nr. 104 din același an adresată protopopilor din dieceză.

Noua organizare a liceului, cu 8 clase, era în conformitate cu celelalte din imperiul austriac, după *Entwurf*-ul lui Leo Thun din 1 dec. 1849. Față de cea din trecut, noua programă analitică aducea în plus, ca materii de învățămînt : limba greacă, limba germană, care fu decretată ca limbă oficială, istoria naturală, zoologia, botanica, mineralogia și, din 1851, chimia, matematica și fizica ; toate s-a cerut a fi predate după un sistem nou, mai perfecționat. Filozofia a fost însă redusă la propedeutică. Limba maternă era obiect obligatoriu, cu gramatica și literatura ei ; o schimbare radicală s-a produs în studiul limbii latine, la gramatică și sintaxă, iar în locul materialului vechi, din autorii clasici, s-au introdus : C. Cornelius Nepos, Caius Iulius Caesar, P. Livius Patavinus, Ovidius, Sallustius, M. T. Cicero, Virgilius Marro, Cornelius Tacitus și Q. Horatius Flaccus.

Imediat după revoluție, Ion Axente Sever se apucase de repararea localurilor, cheltuieli pe care consistoriul le acoperi cu greu, pretextînd lipsa de fonduri. Problema s-a pus și cînd a fost vorba de salariile profesorilor, pe care același consistoriu spunea că n-are de unde le plăti.

Nu este exclus să fi fost și aceasta o cauză a marii întîrzieri cu care s-au deschis școlile blăjene. Probabil, între timp, conducătorii episcopiei să fi cerut subvenții de la guvernul transilvan pentru acest scop, deoarece guvernul a cerut un raport de la Basiliu Rațiu asupra surselor de existență ale Blajului. Acest document s-a păstrat. Din el rezultă un scurt istoric al mănăstirii și veniturilor Blajului pînă la 1850.

¹ Ciorna în Arhivele Statului — Filiala Blaj, dosar an. 1858, nr. 7.

Relativ la personalul care se susținea din sursele sau averile mănăstirii, raportul precizează :

„În prezent, mănăstirea are patru călugări : Nicolae Aug. Ioviani, care e și egumen, Mihail Ambrosie Elekesi, profesor la a 3-a gimn. clasis, B. Bonifaciu Erdélyi și Toma Hieronim Albani, dintre care însă numai primii doi se află în Blaj : Erdélyi e la m-rea Horgos-Patak (Strimba-Fizeș j. Cluj), iar Albani, la cea din Bălgrad (Maieri). Afară de călugări au mai șezut în mănăstire pînă la revoluție doi profesori de *Theologie* (de la seminar), trei de *Filosofie* (de la cursul filosofic, cl. VI—VII liceu) și patru de gimnaziu ; peste tot : doi călugări și nouă profesori din clerul secular ; pe lîngă ei, bineînțeles, personalul de serviciu“.

În același document se mai spune :

„f) Școli au fost aici de la întemeierea mănăstirii cele mai vestite, care mai tîrziu în trei ramuri osebindu-se, în liceul episcopal, gimnaziu regiu și Norma Regia ; tinerimea, pînă la revoluțiunea din 1848/49, cu cel mai mare zel și cu cel mai bun progres s-a învățat în toate trei ramuri, adică : cei din *liceu* prin 4 profesori, din *fundațiunea bobiană* cu 300 fl. m.c., altul ca *studiorum praefect* din massa (sic !) seminarului cu 150 fl. m.c., costu, lignitu, și candelatic (luminat — n.n.) slobod, iar cei din ratele călugărești cite 200 Rf. m.c. plătiți pe an, din aceleași rate ajutați. *Gimnaziul* s-a format cu 5 profesori a cite 200 fl. m.c. pe an ; *Norma* s-a învățat prin didascăli, parte preoți, parte mireni, și cateheta, plătiți din Fondu regiu normal. Didascălii cu cite 115 fl. m.c. pe lîngă deputat de 8 gălete de bucate și 4 orgii de lemne din domeniul fiscal episcopesc, iar cateheta, cu 100 fl. din același fond remunerat.

Norma și în anul curgătoriu se învață prin 2 preoți și un cleric absolut macar cu destulă paciență și *răbdare de frig în școala ruinată* și abia în cîtva cîrpită ; dar liceul și gimnasiul, precum și uși, ferești, mase și scaune, așa de cărți, instrumente de școli țitoare cu *totul fiind lipsite*, pîn se vor repara toate acestea și se vor prevedea învățătorii de cuviință cu plată, nici se învață, nici se poate învăța“¹.

Atîtea fonduri și fundații și totuși... profesorii nu numai că erau plătiți foarte slab, ci și foarte neregulat ; ba în primele luni, după 1850 (decembrie și ianuarie, februarie 1851), de loc, încît bieții au „suplicat“ la guvern, care ordonă episcopiei plățirea imediată a salariilor.

În primul an de funcționare, ca liceu complet cu 8 clase, probabil și din cauza întîrzierii începerii cursurilor, numărul elevilor a fost destul de mic. Profesorii erau majoritatea nume mărunte, cu excepția cîtorva (Gavril Pop, Ion V. Rusu, N. Marcu și S. Mihaly). Liceul era condus de Petre Pop, un tînr care a promis mult (era venit din „Augustineul“ din Viena), însă n-a legitimat aceste promisiuni ; era și un om lipsit de energie. Într-un timp, episcopul mereu călătorea, consistorialnicii erau preocupați cu politica, încît treaba școlilor nu mergea așa cum trebuia.

În vremea aceasta se introduce printr-un articol de lege *examenul de bacalaureat* sau „matura“, bacalauriaților spunîndu-li-se „arbiturienți“.

¹ Să nu se uite că raportul de față a fost scris în martie 1850, cînd într-adevăr aceasta era situația clădirilor școlare din Blaj.

Guvernul transilvan, respectînd legea cultelor, prin care școlile Blajului se bucurau de o largă autonomie, comunica direct episcopului *noutatea*, mai ales că-l privea direct acel examen.

Spre satisfacția tuturor, primul examen de bacalaureat la liceul din Blaj a dovedit o temeinică pregătire la unele materii, în schimb la altele (germana) rezultatele au fost „mediocres”. De exemplu, la latină s-au prezentat așa de bine, încît — după lucrările scrise și notele de la oral — guvernul transilvan a simțit ca o datorie a felicita liceul din Blaj pentru excepționala pregătire la această materie¹, foarte apreciată ca bază a culturii clasice, pe care o urmăreau liceele teoretice din imperiul austriac.

Cu toate acestea, în toamna anului 1851, consilierul Gabriel Dorgo, într-o adresă către episcopul Șuluțiu, acuză conducerea liceului de criză de autoritate; de aceea, în calitatea pe care o avea, afirmă categoric că nu-și va da asentimentul pentru numirea în funcția de director al numitei instituții a nici unuia dintre profesori, întrucît „nu au calități de a putea fi vreunul din ei director”. Pentru salvarea prestigiului liceului blăjan, stăruiește să fie numit pe o perioadă de timp canonicul Teodor Sereni, considerat de consilier un bărbat cu mare autoritate în Blajul acelor vremi².

Din păcate, cele sesizate de Dorgo le-au observat și alții. Astfel, „Gazeta”³ din Brașov, prin condeiful corespondentului ei din Blaj (pe care-l bănuim a fi fost profesorul S. Mihali), recunoștea că... „pe lângă toată silința corpului profesoral întru luminarea și deșteptarea tinerimei, doritul efect nu se poate dobîndi. Și cauza nu e alta fără *miseritatea*, lipsa mijloacelor de învățămînt, fără de care unele științe nu se pot propune practic. *Așa este institutul nostru de aici, foarte miser*, mai ales după păgubitoarele evenimente trecute; nu are o mașină, un instrument pentru fizică, afară de un *telluriu*⁴, nu pentru matematică, afară de un *circin*⁵, care adesea umblă ca mărul lui Eride; nu o colecție pentru istoria naturală, nu o bibliotecă. *În mîinile școlarilor nu se află nici un autor tipărit*; și scrierea studiilor (lecțiilor — n.n.) cauzează multă pierdere de timp atît școlarilor cît și profesorilor”.

Șuluțiu institui, pentru îndreptarea lucrurilor, controlul asupra școlilor blăjene prin numirea a doi *comisari episcopoești* în persoana canonicilor *Thimotei Czipar* și *Theo Serenyi*, care, în numele episcopului și prin autoritatea lor morală și intelectuală, trebuiau să introducă ordinea și disciplina între elevi, dar și între profesori.

Dar Șuluțiu, cel care dezaprobase metehnele antecesorilor săi, căzuse și el în aceleași păcate; nu răsplătea măcar cu o vorbă bună truda bieților dascăli care, prin 1853, nu-și primiseră salariile timp de 3 luni și cărora le spunea, ca o consolare, că „nu din vina noastră, ci din grele

¹ Adresa guv. transilvan nr. 137, din febr. 1852, Arhivele Statului — Filiala Blaj, dosar an. 1852, nr. 106.

² Sibiu, 18 sept. 1851, scrisoarea în Arhivele Statului — Filiala Blaj, dosar an. 1851, nr. 321.

³ „Gazeta Transilvaniei”, 1852, nr. 16.

⁴ Astrolab.

⁵ Compas.

împrejurări nu pot curge plățile regulat“ și fiindcă n-avea de unde-i plăti, le cerea să fie răbdători „... și să purtăm sarcina unul altuia, că noi cu destulă osteneală și cheltuială ne-am străduit, ne străduim și ne vom strădui la locurile sale spre meliorația plăților și a soartei profesorilor gimnaziului acestuia“¹.

Oricât de frumoase, vorbele consilierului Dorgo și ale episcopului nu puteau suplini lipsurile materiale ale profesorilor. Și tinerimea murmură. Ea își amintea cum neuitatul episcop Grigore Maior întemeiasse *fondul de pîine* (vestiții „țipăi“), pe care actualul vlădică îl suprimase. Erau multe nemulțumiri în Blajul lui Șuluțiu, care nu-și vedea greșelile din atitudinea lui și a apropiaților săi, ci numai pe ale acelora care manifestaseră o oarecare independență de gândire și comportare. Episcopul devenise intolerant: lovi în cei mai bine pregătiți, în Petre Pop, directorul provizoriu al liceului, și în Gavril Pop, om cu serioase preocupări istorice² și geografice, pe motiv că primul refuzase pînă atunci hirotonisirea, iar al doilea, nu făcuse încă pastorație la țară.

În aceeași zi, episcopul îi scria lui T. Cipariu următoarele: „După ce din cauze ponderoase am fost silit ca pe fiul nostru Petre Pop să-l dispensez de la oficiul profesoral și directorial, iar pe fiul nostru Gabriele Pop să-l dispun la parohia Ploska — Bányá, în locul acestora de profesori am rînduit pe fiii noștri absolvenți de la Viena: Nicolae Pop și Alimpiu Blăjan, iar Directoria gimnaziului, pînă la alta mai încolo a noastră dispozițiune, interimaliter o *încredințăm Domnii Tale* ca să binevoiți a o duce și o purta“³.

Dar acest interimat s-a transformat în cel mai lung directorat la liceul din Blaj: 21 de ani (1854—1875).

T. Cipariu a fost ajutat în conducerea administrativă a liceului de discipolul său Ion Micu Moldovan; acesta ducea, în realitate, sarcina directoriei, Cipariu nerenunțînd la plăcutele lui preocupări cărturărești.

Ca un fapt de mare importanță legat de stăruințele și energia *directorului* Cipariu e reintroducerea „țipăilor“⁴; căci, grație autorității sale Șuluțiu acceptă modestele sacrificii din domeniul episcopesc și, cu ce se mai adăugise din fondul basilitan și seminarial, se ajunsese, în 1864, a se da iar gratuit pîinea care asigurase — parțial — hrana elevilor de la aceste școli de-a lungul a zeci de ani.

Tot sub direcția și din inițiativa lui Timotei Cipariu s-a comemorat centenarul școlilor Blajului, cu care prilej marele filolog și cărturar rostise un memorabil discurs, constituind o pagină antologică a oratoriei noastre:

...„Care școală între toate școalele românești — întreba conferențiarul — poate să arate atîția bărbați mari ieșiți din sînul lor? Unde a putut sămînța aruncată de economul cel bun să aducă fructe mai însemnate

¹ Protocolul prezidial mitropolitan pe 1853, sub nr. 435. Arhivele Statului — Filiala Blaj.

² Vezi despre unele din proiectele lui la Enea Hodoș, *Din corespondența lui S. Bărnăuțiu cu contemporanii săi*, Sibiu, 1944, p. 22.

³ Arhivele Statului — Filiala Blaj, dosar an. 1854, nr. 422.

⁴ Dr. I. Rațiu, *Viața și activitatea lui Timotei Cipariu*, Blaj, 1905, p. XXII.

de cum a adus sămînța revărsată pe acest loc ? Unde seceriș mai multumitor decît pe acest întelenit cîmp unde așa de puțini lucrători se văzură la început ? Unde s-a putut cîndva cu mijloace așa puține a se cîștiga efecte mai însemnătoare de cum ne arată istoria acestui loc și a acestor școale ? Și ca să tac de acei bărbați mulți, vii sau morți, care au lucrat fără strepit și fără pretensiuni . . . ale căror merite au fost mărturia neostentitelor lor lucrări și pentru cari cununa le este pusă în mîna lui Dumnezeu —, ci nu pot să tac cu această ocasiune memoria acelor prea aleși bărbați, ale căror scrieri nemuritoare sîntenerate de întreaga națiune, cari au deșteptat simțul și viața națiunii române și care au supt întîiul lapte al învățătorei lor atît de binefăcătoare“.

În continuare citează numele celor trei corifei ai Școlii ardelenne și duhul național trezit prin scrierile lor ; nu uită meritele conducătorilor diecezei care au vegheat la dezvoltarea acestor institute, exprimînd un dureros regret că n-au fost nici oamenii și nici împrejurările favorabile continuării operei lor.

Cel care făcea aceste aprecieri era, la acea dată, o personalitate culturală recunoscută de însăși înalta ocîrmuire, Consiliul locotenențial cesaroregesc din Viena, care îl consulta adeseori în chestiuni de ordin cultural cînd acestea priveau pe românii din Transilvania. Uneori îi încredința — spre opinie — lucrări trimise înaltului for politic pentru cenzurare și aprobare. Însuși *Lepturariul* lui Pumnul i se expediază de către numitul Consiliu pentru a-l citi și a da un referat asupra lui ¹.

Acesta era cărturarul pentru care *limba* română constituia „un tezaur, pe care de l-am fi pierdut, de l-am pierde, de vom suferi ca cineva vreodată cu puterea sau cu înșelăciunea ori cu momeli să ni-l răpească din mîinile noastre, atunci mai bine să ne înghită pămîntul de vii, și să ne adunăm la un loc cu părinții noștri, cu acea mîngîiere că nu am trădat cea mai scumpă ereditate, fără de care nu am fi demni a ne mai numi fiii lor : „limba românească“ ². A mai vorbit cineva vreodată atît de frumos despre limba română ? Dar tot această mare personalitate a avut și vina de a fi introdus și propagat, prin școlile Blajului, apoi, prin imitație, și la Beiuș, Brașov, Năsăud, Oradea, Cluj ș.a., acel sistem greoi și artificial de scriere a limbii române, care, totuși, în intențiile filologului blăjan, urmărea să dovedească romanitatea limbii române, apropierea cît mai mult prin ortografie de originalul latin.

Pregătirea profesorilor de la Blaj nu era ca a acelora de la alte licee, adică specializați pe materii și cu ani de studii universitare întru cunoașterea acestora. O spune — prin modestia lui — chiar I. M. Moldovan, într-un proces-verbal încheiat la sfîrșitul unui consiliu pedagogic : „ . . . noi, profesorii de la acest institut, nu avem pregătirea specială, ci cu sudori crunte caută să năzuim a suplini prin studiu privat aceea ce alții învață la universitate ; peste aceea, după ce ne-am pregătit dintr-un studiu (materie — n.n.), adeseori se întîmplă de, pentru lipsele școalei, caută să ne

¹ Arhivele statului — Filiala Blaj, dosar an. 1855, f. număr.

² Din „Cuvînt la inaugurarea Asociațiunii transilvane“, Sibiu, 1861.

mutăm la altul și să începem din nou”¹. Așa au mers lucrurile pînă la 1861 — cînd T. Cipariu, în calitate de director al liceului, pe de o parte, pentru a respecta dispozițiile ministeriale, pe de alta, pentru a-și crea posibilitatea de recrutare a unui corp didactic cît mai bine pregătit la fiecare materie, a alcătuit un regulament prin care a fixat grupele pe materii, precum și examenele pe care erau dator să le dea toți aceia care doreau să ocupe o catedră la liceu. Iată cîteva din aceste dispoziții :

— Examinarea profesorilor gimnaziali se va face în fața unei comisii prezidate de directorul gimnaziului după următoarele norme :

1. Profesorii supleanți (suplinitori, ajutori — n.n.) sînt obligați a se supune unei cenzuri din obiectele învățămîntului gimnazial în termen de trei ani începînd de la data prezentei dispoziții [...]

2. Obiectele de examinare se impart în patru grupe, adică : a) filologie clasică greacă și latină, cu tot ce ține de ea : gramatica, istoria, geografia, antichități, critică, comentarii etc., din Homer, Erodot, Xenofon și Platon, dintre greci, iar dintre latini : Cicero, Livius, Sallustius, Tacit, Virgiliu și Horațiu ; b) matematica și fizica, cu algebra, geometria, astronomia și chimia ; c) istoria naturală și universală, cu geografia, istoria, istoria românilor și numismatica ; d) filosofia și una din limbile germană sau maghiară.

3. La obiectele de mai sus se adaugă la fiecare grupă : limba și literatura română ca fundament la toată cenzura și condiția *sine qua non*, fiindcă e singurul vehicul al instrucțiunii din acest gimnaziu.

4. Examinarea va consta din două probe : una scripturistică și alta verbală. Cea scripturistică încă va fi dublă : domestică și clausuriară [...]

5. Dacă rezultatul va fi nefavorabil, examinatul va putea încă o dată a-și cere repetiția examenului în termen de șase luni, după formalitatea de mai sus.

6. Iar dacă sentința va fi favorabilă, comisiunea va spedi (elibera — n.n.) un certificat subscris de președintele și actuariul (secretarul — n.n.) comisiei și va raporta consistorului mitropolitan spre a-l numi de profesor ordinar”².

Cu mult spirit de abnegație au muncit acești dascăli blăjeni, căroră, numai după îndelungate stăruințe, Șuluțiu consimte să li se majoreze salariile la 500 fl. anual ; însă plătite foarte neregulat. Căci numai cînd n-au mai avut încotro, și-au manifestat nemulțumirile față de cel care promitea la 1850 din Viena că va fi un luptător și apărător al institutelor din Blaj. Petre Pop cît și Gavril Pop au fost dascăli capabili, și prin îndepărtarea lor din învățămînt instituția a pierdut foarte mult. Comportarea lui Șuluțiu și a consistorului față de acești profesori determină pe alți doi distinși dascăli blăjeni — tot de la liceu — Ion Faur, viteazul din munți la 1848/49, și Simion Mihali — Mihalescu, să părăsească Blajul, trecînd „în Țară”, stabilindu-se la Craiova³. Cel puțin Simion Mihali trebuia păstrat cu orice preț la catedra de naturale, care prin el devenise una din cele mai serioase. Frumosul „Museu de naturale”, îngrijit cu venerație și de urmași, a fost opera lui, pentru care se zbatuse, cheltuisese, alergase și scrisese în toate părțile. Cînd obținură, Iancu, Balint și Axente

¹ Dr. I. Rațiu, *Ion M. Moldoveanu*, în : „Unirea”, 1915, nr. 93—95.

² Șt. Manciușea, *Contribuțiuni noi la viața și activitatea lui T. Cipariu*, în : „Cultura Creștină”, nr. 1—3, 1943.

³ La 1860, ca prof. de greacă, ceru și obținu permisiunea unei călătorii în Muntenia (v. *Protoc. prezidial mitropolitan*, 1860, sub nr. 524) ; în acel an se și stabili la Craiova.

niște bani din partea împăratului, sînt acostați de Mihali să rupă ceva și „pentru Museulu blasianu“, care „duce lipsia de una colecțiune de cochilii de rîu, lac, mare“. Și-i scrie lui Balint că a găsit o asemenea colecție la un sas din Sebeșul-Săsesc și „aru costa 200 florini“ și i-ar mai trebui — și o are același sas — o „Botanica cu table de plante nu depicte“ și „ar da-o cu 120 florini“. În același scop, de a îmbunătăți acel muzeu, se adresează și bucovinenilor, ai căror fii începuseră să vină după 1850 spre școlile Blajului și Beiușului. Concomitent cu activitatea de la catedră, dezvoltă și una științifică, publicînd studii și articole de răspîndire a științei, pentru care activitate a fost ales membru al „Societății naturaliştilor germani“ din Sibiu (dec. 1858) ¹, al cărei președinte era zoologul E. A. Bielz, de la care primi în dar mai multe obiecte pentru muzeu. Învăță apoi el însuși, la un sas din Sibiu, tachidermia (împăiatul păsărilor și animalelor), în care își iniție apoi doi dintre cei mai buni elevi din clasa a VIII-a : Iosif Pop și Vasile Crișan, care prindeau animale și păsări din jurul Blajului și le pregăteau pentru muzeu. Celui dintii îi scria într-o vacanță bunul său profesor : „Vezi așa ; să nu tot așteptăm de la alții. Asta am dorit și eu. Mai încă o școală reală, alta pedagogică și o foaie literară să văd ieșind din Blaj, apoi bucuros mor“ ².

Un cărturar și dascăl cu asemenea sentimente și preocupări poate fi considerat o adevărată pierdere pentru liceul din Blaj, pierdere pe care, din păcate, Șuluțiu și venerabilii canonici din consistor nu au simțit-o.

Despre ceilalți profesori ai liceului dintre anii 1850 și 1867 — între care menționăm, ca o tristă amintire, pe teribilul Alimpiu Blăjan, de greacă, omul pe care nu l-au mișcat lacrimile lui Eminescu, venit aici spre a da examenul de diferență și admitere în clasa a IV-a, examen pierdut din cauza lipsei de înțelegere a acestui profesor, — lectorul poate găsi informații în des citata lucrare a regretatului profesor Nicolae Comșa ³ sau în a lui I. Rațiu ⁴.

c. Fundații. Burse

Pînă la 1848, liceul a fost frecventat mai mult de fii de preoți, învățători (dieci) și ai altor funcționari mărunți, dar și din pătura țărănească înstărită (nobili, liberi, coloni) ; însă după 1850, numărul celor de obîrșie țărănească e covîrșitor. Mulți dintre aceștia erau foarte săraci. De aceea, după ce făceau 3—4 clase, treceau — începînd cu 1865 — la preparandie. Tocmai în acea epocă, de mare afluență a copiilor de țărani spre școlile Blajului, vlădica suprima binefăcătorul „fond de pîine“, care ușurase existența a sute de elevi sub înaintașii lui. S-ar putea crede că, în lipsa „țipăilor“, consistoriul va fi venit în ajutorul tinerimii cu bani din bogatele fundații. Faptele însă n-o confirmă. În pofida numărului mare de elevi

¹ v. „Foaie pentru minte“, nr. 3, 1860.

² „Foaie pentru minte“, nr. 16, 1859, iar pentru studiile publicate, vezi anul 1851, nr. 2—4, o controversă cu revista „Isis“ a lui I. Barasch, în nr. 6 din 1860.

³ *Dascălii Blajului*, Blaj, 1940, p. 75—98.

⁴ *Dascălii noștri*, Blaj, 1911, p. 60—80.

înscrisi în 1864 : 441 gr. cat., 79 ort. și 1 ungur, abia 38 de elevi erau bursieri ; și aceștia, cei mai mulți, primeau bursele din fondul de la Năsăud și cel de la Lugoj¹, elevii respectivi fiind de origine din aceste părți ; Blajul le pune la dispoziție doar 2 stipendii (burse) clainiene, 1 ramonțială, câteva din fundațiunea bobiană și 1 „Asociațiunea”².

Ar fi foarte prețioase datele sau cifrele asupra întrebuințării fundațiilor : numărul și numele celor care au beneficiat de burse sau alte ajutoare. Însă acestea poate nu se vor cunoaște niciodată ; căci repartizarea lor a fost lăsată la discreția canonicilor. O spune N. Brinzeu, care, totuși, rămîne un admirator al Blajului : „*Toate fondurile și fundațiunile aflătoare în Blaj, pînă mai acum 6—7 ani, au fost administrate de singuratici ai capitulului care din cînd în cînd își dădea socoteală înaintea consistoriului (compus tot din ei — n.n.) și consistoriul cînd afla de bine, comunica și clerului situația fondurilor*”³.

Dar veneratul capitol „*n-a aflat niciodată de bine*” a face o dare de seamă clerului sau publicului românesc asupra situației fondurilor și fundațiilor blăjene, deși câteva voci din public⁴ ceruseră acest lucru⁵. Iar Ioan Antonelli, urmașul în direcție — la liceu — al lui T. Cipariu, demasca, cu un extraordinar curaj, neglijența și haosul în administrarea fondurilor și fundațiilor blăjene : „... judece oricine dacă manipularea fondurilor : *Romanțiai* (1845), de 44 000 florini v.a., pe atunci sumă uriașă, destinat pentru burse, a lui Nicolae Simu-arădanul (născut în Ciufud lingă Blaj), de 12 000 fl. v.a. destinat tipăririi de jurnale sau cărți românești, iar în lipsa acestora, tot pentru burse⁶ ; *fondul clerului și al seminarului*, de 220 704 fl. v.a. ; *fondul lui Valea din Lăscud* pentru ridicarea școalei de-acolo, care nu s-a mai ridicat niciodată și altele, au fost una din cele bune ?”⁷.

Nu cunoaștem actele de întemeiere a tuturor fondurilor și fundațiilor, însă nu riscăm afirmînd că dacă ar fi fost o administrare ideală a acestora, 3/4 din totalul elevilor s-ar fi putut susține gratuit în școlile Blajului.

Lăsate în grija canonicilor, aceștia distribuiau bursele după bunul lor plac. Însuși doctorul Pavel Vasici, revoltat de aceste „manevre”, ruga pe Iacob Mureșanu să intervină cu autoritatea lui pentru curmarea

¹ G. Barițiu, *Părți alese*, III, p. 277 : 18 burse năsăudene și 8 lugojene.

² Corespondență din Blaj, în : „Gazeta Transilvaniei”, nr. 64, 1864.

³ *Școalele Blajului*, studiu istoric — Sibiu, 1898, p. 151.

⁴ *Erdély nagyfejedelemség hivatali tisztá névtára* (Schematismul oficial al Transilvaniei) pe 1863, p. 111—117.

⁵ „O dare de seamă ar mulțumi pe mulți care aruncă bănuiele asupra manipulării lor” („Sionul românesc”, II, 1866, nr. 7).

⁶ E eternizat sub numele de *Nemernicul de la Arad* de Al. Gavra în *Preambulul* său (Buda, 1844, p. 178, nota 1), unde spune despre el : „bărbatul cel de scumpă aducere aminte vrednic transporofitirul regesc de sare, care tocmai cînd mă sufulcam să mă apuc de edarea cărților *Șincai-Klainiene*, în noaptea de 4 spre 5 iunie 1842, muri ca abonat fără de moșteni și toată averea ca la 6 000 fl. de argint au lăsat-o pentru a redica *școli de fetițe de români* și spre tipărirea cărților românești. În testamentul său, încheiat înaintea mea, să provoacă la o dispoziție mai veche care o ar fi trimis capitulului din Blaj, căruia manipulația fundației sale au încredințat-o”.

⁷ *Sionul românesc* (Viena), I, nr. 3, 1865.

năravurilor „reverendissimilor“ de la Blaj : „*Blajul știe recomanda la stipendii numai nepoții canonicilor și pe niște blăstămați, de aceea e de lipsă să publici Testamentul și ai putea să faci și cite o întrebare : oare păzește-se voința testatorului ?*“¹.

Vasici se referă la fundația Romanțiai — sau Romanțiană —, cea mai mare pe vremea aceea (1845—1867) : 44 000 florini, iar după G. Barițiu², 54 000 fl., din ale cărei dobânzi trebuiau să se creeze anual un apreciazabil număr de burse pentru studenții români care frecventau institutele superioare de învățămînt în afara hotarelor Transilvaniei : la Pesta, Viena (politehnica), Schmnitz (Academia de montanistică) sau Academia imperială de Arte Frumoase — tot din Viena —, fără deosebire de confesiune³. Între 1849—1869, nu mai puțini decît 142 de tineri și-au făcut studiile universitare cu burse din fundația Romanțiai.

În mod abuziv, Cancelaria Aulică din Viena confiscă această fundație pentru stat, deschizînd sau dînd acces la burse și maghiarilor, sașilor și secuilor. Însă dr. Romanțiai pară atacul, rectificînd textul testamentului, lăsînd întreaga sumă spre administrare capitulului din Blaj⁴.

Evident că dispozițiile testatorului au suportat esențiale modificări prin interpretare, așa încît au putut fi acordate burse oricărui student sau elev bun ; dar Blajul era mai generos cu *uniții* în repartizarea lor. Principiul confesional îl aplicau destul de rigid și ortodocșii în liceul din Brașov. Mai toleranți s-au dovedit catolicii de la liceul din Sibiu și de la cel din Cluj, în care numărul elevilor români fiind apreciazabil, amîndouă au introdus limba română ca obiect de învățămînt, trecînd-o însă între dexterități⁵.

În epoca absolutismului și constituționalismului, multe gimnazii și licee maghiare — mai ales rom. cat. — și săsești — ce-i drept, acestea mai puține, aveau un mare număr de elevi români. Probabil pe aceștia i-a avut în vedere guvernul cînd a emis niște *Dispozițiuni relative la învățămîntul religiei pentru acei elevi care frecventează școlile unei confesiuni străine* (nr. guv. 5259/1858), în care se preverea, între altele, și această dispoziție : „Frecventarea unei școli de elevi care aparțin unei alte confesiuni nu poate fi interzisă de autorități și ca atare se admite frecventarea unui liceu sau a oricărei alte școli de către elevi aparținînd unei alte religii“⁶.

Revenim la fundația Romanțiană pentru a arăta cu cît a contribuit la formarea și lărgirea culturii neamului românesc prin acordarea de burse

¹ Axente Banciu, *Din scrisorile lui P. Vasici către Iacob Mureșanu*, în : „Tara Bîrsei“, nr. 4—6, 1938.

² „Observatorul“, nr. 71, 1881.

³ „Familia“, nr. 10, 1870.

⁴ Dr. Simion Romanțiai a fost fiul preotului gr. cat. din Someșeni-Cluj. Studiile : liceul rom. cat. în Cluj, medicina la Viena, de unde reîntors (1794) se oprește pentru scurt timp la Brașov, iar la 1802 trece în Moldova. În 1808 era la Roman, apoi, cu nouă ani mai tîrziu, la Iași. Cît timp a trăit în Moldova a adunat peste 50 000 florini. Spre bătrînețe, revine în Transilvania, stabilindu-se la Cluj, iar de aici se mută la Viena (1839), unde și muri (în 7 dec. 1844).

⁵ Din „Programa lic. rom. cat. din Cluj pe 1855/56“ : „*Obiecta extraordinaria specialium* : lingua daco-romana, caligrafia, desen, cînt.

⁶ Originalul, în l. germană, în Arhivele Statului — Filiala Blaj, dos. an. 1858, nr. 326.

atitor tineri, unii elemente valoroase, alții mediocrități silitoare, însă toți foarte utili la acea vreme. Iată, de pildă, cui au fost repartizate bursele românești în anul școlar 1854/55, după o „Consignatio studentium ad consequenda vacantia Romantiana stipendia pro anno schol. 1854/55 suppliciter concurrentium”¹.

Nr. crt.	Nomen et cognomen supplicantis	Locus natalis	Parentum conditio	Ubi fræc-ventat	Quam classem fræc.	Quis in studiis pro-gres-sus	Quam reportavit morum classem	Observationes
1	Bran Emanuel	Szantsal in circ. Blasiensi		Cibinii	In C. Q. juridica Acad. anno III		Exemplarem	
2	Darabant Alexander	Bisztra		Cibinii	Detto an I		Primam	
3	Ianza Ioannes	Blasiu		Blasii	VI gymn. classem		Primam cum laudi	
4	Corvin Stephanus	Detto		Blasii	III-a gymn. classem		Primam	
5	Lemeny Iosephus	Sonkut		Cibinii	C. R. Juriditi Acad. anno II		Legibus acad. conformem	
6	<i>Maiorescu Titus</i>	Craiova in Valahia Minori	Filius Dni Ioannes Maiorescu C. R. concipistae Ministerialia	Viennae	1853/54 in C. R. Gym-nasia Theresiam Vienensi fræc.	Emi-nen-sis	Exemplares	Hic anno quoque praeteritum ob parentis merita tum vero juvenis eximia talenta pro stipendio Bobiano recomandatus ob similis defectum consolar nequivit
7	Martin Moyse	Satulung circ. Coronensi	—	Vienae studia juridica	Juris ann. I		Primam	

¹ Arhivele statului — Filiala Blaj, dosar 1855, nr. 146.

Nr. crt.	Nomen et cognomen supplicantis	Locus natalis	Parentium conditio	Ubi fraec-ventat	Quam classem freqv.	Quis in studiis pro-gres-sus	Quam reportavit morum classem	Observationes
8	Moga Alexander	Halma-giensi	—	Belen-yensi	Ad Medicas praeparat scientias		Eminens	Legib. schol. Conformem.
9	Orosz Iacobus	Röd (Rod)		Cibinii	Absolutis Claudio-poli gymnasii		Prima cum Eminen-tia	Exemplaris
10	Ramontzai Alexander	Copand		Claudio-poli	VIII gym-nasialem		Eminens	Exemplaris
11	Roman Ioannes	Henig		Cibinii	In C. R. Juridica Academia III an		Clasis prima	Legil. Acad. coores-pondentem
12	Stoian Nicolaus	Veștem	Filius militis quondam limitanei orphanus	Viennae	Medicinae		laudater	Prima

Ultimul și în 1859 cerea să i se acorde bursa pe mai departe spre a termina facultatea; la fel, în 1858, Basiliu Manfi, stipendist clainian, în anul III chirurgie Cluj, cerea prelungirea bursei pe încă un an spre a termina medicina, secția chirurgie.

După mulțimea de documente care ne-au trecut prin mâini putem afirma că e posibil ca nimeni, deci nici cei care au fost împuterniciți cu administrarea lor, să nu fi știut numele și numărul precis al acestor fundații. N. Brnzeu¹ dă cifra de 135.

Neglijența în administrarea fundațiilor o ilustrează și următorul exemplu: Bob întemeiase 16 burse pentru elevii români care studiau la liceul rom. cat. din Cluj, 6 la cel rom. cat. din Alba Iulia și 4 la gimnaziul rom. cat. din Tg. Mureș. (Aici ar fi cazul să menționăm un alt fapt demn de memoria lui Bob: înființarea și salarizarea catedrei de limba română la gimnaziul rom. cat. din Șimleu, al cărei prim titular a fost protopopul Coroian, la 1809.) După 1848 nu mai existau. Un alt caz a fost fundația *Petru Maior*; consistorul din Blaj nu mai știa nimic de ea. Abia la 1853, un strănepot al istoricului, Alexandru Șocan din Căpuș, cere o bursă din fundațiunea maioreană prin guvern, fiindcă Blajul, la o cerere în același obiect, nu-i dăduse nici un răspuns. Guvernul apostrofează Blajul (consistorul) care, întrebat despre starea fundațiunii, a dat din umeri. Însă,

¹ *Op. cit.*, p. 150.

de frică, după minuțioase cercetări, această fundațiune a fost găsită. Așa de bine se administrau numeroasele și bogatele fundațiuni blăjene.

Simpatia sau comunitatea de simțire pentru opera instructiv-educativă făcută în spirit național în cele câteva centre românești din Ardeal o manifestă și cercurile conducătoare de peste munți. Astfel, Moldova, cea dintii sub ministerul Panu, subvenționează câțiva studenți (elevi) din Bucovina spre a urma studiile în Transilvania¹; și tot atunci se face un apel către librării și tipografii din Țările Române ca să dăruiască, după posibilități, cărți școlilor române din Brașov, Sibiu, Blaj, Arad² etc.

Pentru tinerimea liceului din Blaj, un neprețuit dar venea de peste munți prin generozitatea lui Vasile Maiorescu, fratele lui Ion Maiorescu, „profesor în România“, care lăsa, în 1853, biblioteca personală din Vingard (j. Sibiu) și pe cea din București, depozitată la Andrei Adamovici — originar din Daia Română —, „pe seama gimnaziului din Blaj“.

Totuși, mai probabil e ca prețioasele cărți ale lui Vasile Maiorescu să fi îmbogățit biblioteca profesorilor de la gimnaziu, înființată în 1850³, căci a elevilor ia ființă abia în 1867, la un an după întemeierea societății de lectură.

*

d. Aspirații și preocupări ale elevilor. Cum s-a menținut spiritul național în școlile Blajului

Din *Memoriile* lui Aron Densușianu⁴, fostul profesor de latină la universitatea din Iași, care la 1852 intrase în clasa I a liceului din Blaj și pe care îl va absolvi în 1860, aflăm interesante lucruri referitoare la preocupările elevilor. Pe vremea când își făcea studiile la Blaj, acest vechi centru școlar nu avea nici o bibliotecă sau librărie. Cei ce voiau să citească literatură sau știință — și el era unul dintre acești puțini pasionați — comandau cărțile la cele două librării din Sibiu; așa făcea și T. Cipariu și alți profesori. Apoi le împrumutau sau le schimbau între ei. El, Densușianu, studie cu mare râvnă în cursul superior *Iliada* și *Eneida*, în greacă și latină; la înțelegerea și însușirea acestor limbi l-a ajutat profesorul Ion Faur, de la care împrumută pe urmă *Divina Comedie* a lui Dante, de care fu profund impresionat. Tot prin biblioteca lui Faur cunosc pe Bolintineanu, de care va rămâne entuziasmat și-l va imita prin *Negriada* sa.

Ca elev în clasa a VI-a, își decise colegii să aboneze — pentru clasă — „Gazeta Transilvaniei“ și „Foaie pentru minte, inimă și literatură“. Prin intermediul „Gazetei“ aflau toate evenimentele importante de peste

¹ Pentru elevii bucovineni în școlile Blajului, v. Șt. Manciulea, *Contribuția Bucovinei la înzestrarea liceului din Blaj*, în: „Cultura Creștină“, nr. 9, 1936.

² A. D. Xenopol, *Istoria Românilor din Dacia Traiană*, ed. III, vol. XIV, București, 1930, p. 135.

³ I. Mușlea, *Contribuțiune la cunoașterea bibliotecilor românești ale orașelor din Transilvania pînă la Unire*, Cluj, 1935, p. 27.

⁴ Cităm după I. Georgescu, *Școalele din Blaj*, București, 1933, p. 10.

munți. Astfel, alegerea lui Alexandru Ioan Cuza ca domn în ambele principate stîrni un mare entuziasm în rîndurile elevilor blăjeni.

În 1856, liceul fu vizitat de Al. Papiu Ilarian. Din inițiativa elevilor din clasele superioare, i s-a făcut o primire călduroasă, așa cum o merita luptătorul și cărturarul din Budiul de Cimpie.

Din aceleași însemnări aflăm că prin 1860, cînd autorul lor era în clasa a VIII-a, un mănunchi de „colegi“ a luat inițiativa înființării unei biblioteci pe liceu, lucru la care consimțise și directorul T. Cipariu. Societatea („mănunchiul de colegi“) decisese ca, o dată cu biblioteca, să realizeze și altceva, măreț și cu „bogate rezultate“ : editarea unei reviste, al cărei titlu — dat de Densușianu — era să fie „Dante“. Președintele societății și redactorul revistei, Densușianu, prezentă spre aprobare directorului materialul primului număr. Timotei Cipariu însă nu le-a mai restituit acest material, ceea ce a însemnat că n-a fost mulțumit de calitatea lui. S-ar fi cuvenit să stea de vorbă cu acei tineri entuziaști și să-și expună obiectiile fără malicie sau ironie.

O altă preocupare demnă a acestei tinerimi a fost folclorul. Am citat cazul elevului și apoi seminaristului Nicolae Pauleti, care la 1838—1840 aduna literatură populară de pe văile Tîrnavelor. Nu va fi fost singurul colecționar de folclor la acea dată în Blaj.

În a doua jumătate a secolului al XIX-lea, interesul pentru poezia populară crește, devenind predominant în preocupările societăților de lectură. Cu ajutorul elevilor și-a strîns I. M. Moldovanu, începînd cu 1863, din toată Transilvania, vasta lui colecție de poezii populare, din care Ioan Urban-Jarník și Andrei Birseanu au publicat în 1885, cu ajutorul Academiei Române și cu recomandarea caldă a lui Vasile Alecsandri, culegerea lor de *Doine și strigături din Ardeal*, atît de prețioasă prin bogăția și calitatea materialului conținut.

Ceva mai tîrziu, strădaniile lor în această direcție precum și în creații proprii și-au aflat mijlocul de a ieși la lumină prin reviste manuscrise, cum au fost : „Buchetul“ (1864), colaboratori : Șt. Cacoveanu, Paul Tanco ș.a., „Zefirul“ (1865), „Constanța“ (Statornicia) (1865), colaboratori : Teodor Ceontea, Andrei Ghidiu, Simion Popescu etc., „Muza“.

*

După 1850, cînd se introduse noul plan de învățămînt, nu numai limba, ci și literatura română ocupă un loc important în liceu. Începînd cu clasa a IV-a, elevii sînt puși în contact cu literatura națională, cunoscînd pe Andrei Mureșanu¹, ale cărui ode patriotice se multiplicau și circulau ca lectură foarte iubită de tinerimea viu mișcată de versurile din *Răsunet, O privire de pe Carpați, Glasul unui român, 15 mai 1848*, sau *Către martirii români*.

La fel, baladele lui Bolintineanu. Căci tinerilor de atunci (1850—1870) versurile acestora nu li se păreau greoaie, fiindcă ele se adresau direct sentimentelor. Însă blăjenii țineau la Mureșanu mai mult chiar decît la Vasile Alecsandri. Eminescu, care la 1866 era găzduit în școlile Blajului, dis-

¹ Ed. I, Brașov, 1862, *Din poeziile lui Andrei Mureșanu*, Tipografia lui I. Gött.

cutind cu prietenul și colegul său Ștefan Cacoveanu, îi zicea acestuia : „Lasă, frate, nu mai sta înainte cu *Mureșanu* vostru, căci el nici n-a fost poet, ci un simplu versificator ; Alecsandri este poet adevărat“¹.

Ardealul, în special blăjenii, înțelesesă foarte târziu că Andrei Mureșanu a dat o singură poezie și prin ea a găsit cea mai aleasă expresie a *momentului românesc 1848*, ca și Nicolaus Becker (1840) prin *Reinlied* sau ca Max. Scheckenbürger (1870) prin *Die Wacht am Rein*, în *Răsunetul* său, cunoscut mai mult prin primul vers : „Deșteaptă-te, române!“.

Din însemnările și amintirile unor foști elevi pe acele vremuri, se poate constata un viu interes pentru balada istorică. Balade ca : *Muma lui Ștefan cel Mare*, *Mihai scâpînd stindardul* și *Fecioara de la Prut*, de Bolintineanu, se recitau și se ascultau cu emoție, fiindcă, se vede, nu numai pentru Eminescu erau „sfînte oglinzi de aur ale trecutului românesc“², ci și pentru tinereimea română transilvană.

Avem în fața noastră un caiet care a aparținut în 1866 candidatului de „invetiator, Georgiu Maior“, intitulat *Poesii alese și colese dein mai multe brosiuri de ale poeților renumiți* : conține versuri din : Mureșanu, Alecsandri, Cezar Bolliac, G. Sion, D. Bolintineanu ș.a. Colecționarul, după mărturisirea fiului său, regretatul canonic Iuliu Maior, era atunci în anul II la preparandia din Blaj.

Cea mai prețuită poezie din Alecsandri, evident, pentru declamare și care a făcut epocă în școlile Blajului a fost poema istorică *Sentinela română* ; era un puternic răsunet al strădaniei învățătorilor ardeleni ; poetul moldovean venea să sublinieze cultul păstrat aici „Daciei Traiane“ de către Școala ardeleană³.

La dicțiuni și recitări erau folosiți și alți autori. Așa, spre exemplu, *Ion cavalier* de Pușcariu pătrunsese pînă în școala ultimului sat transilvan. Luase și el parte la luptele naționale de la 1848/49, din zbuciumul cărora a scris poezia *Patria română*, care ajunsese în scurt timp foarte populară.

Parcă-i vezi la examene și la serbări de fine de an pe elevi rostind frumoasele versuri din *Sentinela* lui Alecsandri :

— Cine ești ? De unde ești ?

Pe la noi, ce rătăcești ?

— Sînt roman și sînt oștean

De-a-mpăratului Traian !

Cuvinte ca acestea le înțelegeau și le simțeau doar cei ce cunoșteau istoria, adică elevii din cursul superior ; mărunțeii trebuiau să se mulțumească cu cîte o fabulă din Donici (*Două poloboace*) sau din Asachi (*Broasca și boul*) ori cu *Școlarul și peana* (1865), recitată în școlile primare pînă și pe vremea noastră (1923).

Cît despre liceul din Blaj și pentru toate celelalte școli din acest orașel, însăși amintirea marilor evenimente din trecutul apropiat constituia o continuă înprospătare și înviorare a sentimentului național, manifestat dinamic de elevii din clasele superioare. Prilejul îl aducea ziua de 3/15 mai a

¹ Dr. Elie Dăianu, *Eminescu la Blaj*, Sibiu, 1914, p. 20.

² M. Eminescu, *Repertoriul nostru teatral*, în : „Familia“, 18/30 ianuarie, 1870.

³ Apărută în : „România literară“, 1855, p. 93.

fiecărui an. Era cea mai însemnată zi din viața oricărui elev. Comemorarea măreței adunări de pe Cîmpia Libertății exalta sentimentele patriotice ale sutelor de elevi pentru viața întreagă.

Iată cum descrie ziua de 3/15 mai 1865 Alexandru Odobescu, care se pare că a fost martor ocular și oaspete al lui Timotei Cipariu, dacă nu ne înșelăm :

„În ajunul acelei memorabile zile (3/15 mai), toată tinerimea școlară din Blaj, feciorii cei mari și pruncii cei mici, luau seara steagul tricolor românesc din sanctuarul liceului (gimnaziului), se rînduiau pe piața cea mare, aprindeau torțe și facle și, cu muzica în frunte, începeau a lor cîntec sîrbătorească, oprindu-se înaintea unei modeste căscioare albe din fața Seminarului. Acolo intonau laolaltă, cu un entuziasm juvenil, cîntece naționale, precum : *Marșul lui Iancu*, *Deșteaptă-te române* a lui Andrei Mureșanu, *Mult e dulce și frumoasă limba ce-o vorbim*, a lui G. Sion. Și toate aceste cîntece patriotice le întrerupeau cu strigăte adesea repetite : Să trăiască ! (Erau în fața casei lui Cipariu)”¹.

Dintre supraviețuitorii acelor timpuri — pe care i-am cunoscut personal —, au scris despre desfășurarea acestor serbări sub Șuluțiu și apoi sub mitropolitul Vancea — mai puțin, căci din 1876 au fost interzise de către ministerul de interne — profesorii : Nicolae Pop („baciul Cula”)² și Alexiu Viciu³. Mai expresiv și mai complet ni se pare ultimul, care își încheia amintirile legate de comemorarea acestei glorioase zile cu melancolicele rînduri : „Nu fără înduioșare am însemnat eu cel ce din anii 1864—1874 am luat parte la serbările solemne, devenite tradiționale, din Blaj”.

Dincolo de lipsurile și necazurile îndurate deopotrivă de profesori și elevi, studiul limbii și literaturii române, al geografiei și istoriei românilor, lectura presei românești și venerarea — împreună cu frații lor din tot cuprinsul Transilvaniei și de peste Carpați — a unor evenimente de însemnatate națională au întreținut vii sentimentele patriotice ale elevilor din școlile Blajului.

B. Școlile Sibiului

a. Organizarea și controlul învățămîntului pînă la revoluția de la 1848

La cîtva timp după alegerea lui Moga ca episcop, P. Maior scria : „Nu trecură încă doi ani de cînd s-au așezat episcop și iată în Sibiu au neuniții Seminarium pentru clerici și din mila împărătească e făcută

¹ Al. Odobescu, în : „Epoca”, reprod. în : „Gazeta Transilvaniei”, nr. 217, 1887.

² Cum decurgeau serbările de 3/15 mai la școalele din Blaj, în : „Blajul”, mai, 1934.

³ Ziua de 3/15 mai 1848, în : *Anuarul liceului de băieți din Blaj pe 1936/37*, p. 46—51.

rînduială ca patru clerici neuniți din Ardeal să învețe teologia în Beciu¹, carii, întorcîndu-să apoi acasă, să fie profesori.

Eară cu școalele ceale de prin sate, pînă acum întrec neuniții pre cei uniți în Ardeal“².

Dar Petru Maior exagera, poate dintr-un sentiment național sau poate din antipatie față de Bob, afirmînd că grație celui ales în săborul bisericesc de la Turda în 1810 românii ortodocși au *seminar* în Sibiu. Seminarul a fost înființat inițial pe baza decretului gubernial nr. 7 985 din 30 august 1813, reconfirmat în 1816 cu decretul nr. 5 807, după cum vom vedea mai departe. Moga n-a făcut nimic în sensul citatelor decrete; așa-zisul seminar era un curs redus, de 3 luni, pentru pregătirea viitorilor preoți; ceea ce se făcuse și pînă la venirea lui.

Cit despre afirmația că, „cu școalele cele de prin sate“, ortodocșii îi întreceau pe uniți (gr. cat.), e perfect adevărată. Dar, era, oare, aceasta opera proaspătului vlădică? Nicidecum. Școlile populare ortodoxe transilvane pînă la acea dată (1813) își datorau existența și organizarea distinșilor *directori* pe care i-au avut: Dim. Eustatievici (autorul *Gramaticii românești* de la 1757), Radu Tempea și Gheorghe Haines, tustrei harnici cărturari și bărbați de mare prestigiu intelectual, care au pus multă conștiință în îndeplinirea datoriei, ca și colegul lor unit, Gheorghe Șincai.

Meritul este deci al acestor directori, reprezentanți de seamă ai luminismului românesc din epoca iosefină.

Învățămîntul sătesc neunit prinsese sănătoase rădăcini spre sfîrșitul secolului al XVIII-lea. Iar „cursurile de normă“ pentru pregătirea învățătorilor — similare celor ținute de Șincai la Blaj — inițiau pe viitorii învățători, fie și sumar, în ale dăscăliei; le dădea, dacă nu prea multe cunoștințe teoretice, cîteva principii pedagogice, cîteva îndrumări metodice la predarea materiilor de învățămînt.

Se constată apoi că, începînd cu secolul al XIX-lea, cei care se prezentau la *cursul de normă* veneau din ce în ce mai bine pregătiți; așa că și sporul și rostul lor în lumea satelor se justifica pe deplin.

Bazați pe materialul cercetat, îndrăznim a nu fi de acord cu regretatul profesor Ion Lupaș, care, probabil pentru a-l ridica și mai sus pe Șaguna, îl cobora pe Moga, afirmînd: „... nu se poate tăgădui, că situația învățămîntului românesc pe la anul 1845 era primitivă sub toate aspectele“³.

E drept că Sibiul, considerat ca centru al vieții culturale a românilor ortodocși, radia mai puțină lumină, tocmai pentru că o diminua spiritul îngust al episcopului Moga. O ilustrare a firii sale mărginite o constituie și conflictul cu Gheorghe Lazăr, care, din cauza lui, și-a căutat refugiu peste munți. Însă acest om mediocru, dacă n-a făcut prea mult pentru cultura clerului său, a dat în schimb o vizibilă atenție învățămîntului sătesc.

Aici a contribuit de asemenea și activitatea directorului Moise Fulea, care, chiar dacă nu și-a egalat prin pregătire înaintașii, i-a urmat în intenții printr-o stăruitoare muncă de peste 20 de ani.

¹ Numirea veche pentru Viena.

² Petru Maior, *Istoria Besearicei Românilor*, Buda, 1813, p. 136, sau T. Cipariu, *Acte și fragmente*, Blaj, 1855, p. 58.

³ Ioan Lupaș, *Mitropolitul Andrei Șaguna*, ediția a II-a, Sibiu, 1911, p. 163.

În afară de aceasta, comunele românești din *Fundus Regius* (care corespunde cu regiunea de miazăzi a Transilvaniei) se bucurau relativ de mai multă libertate decât cele din comitate, adică din centrul și nordul Transilvaniei, în care iobăgia apăsa mult mai greu pe umerii țăranimii. Înseși condițiile de viață economică ceva mai bune au permis acestei țăranimi de margineni isteți și întreprinzători să-și deschidă școli și să le întrețină într-un mod satisfăcător.

O situație a învățămîntului sătesc ortodox transilvan de la începutul secolului al XIX-lea e prezentată de Martin Hochmeister în al său *Calendarium Novum*, tipărit la Cluj în 1807, în care, la capitolul : *Scholae Valachicae gr. non unitorum eorumque ludimagistri*¹, aflăm funcționînd următoarele școli :

In districtul Sibiului

1. Nicolae Tempian } În suburbiul	11. Petru Brodia — Poplaca
2. Ioan Buzdugină } Iosephin	12. Achim Brana — Mohu
3. Ignat Nestor — Sadu	13. Iacob Popovici — Cacova
4. Ioan Popovici — Rășinari	14. Ioan Muzan — Săcel
5. Florian Muntean — Săliște	15. Nicolae Olariu — Șura Mare
6. Vasile Ghergheș — Avrig	16. Ioan Popa — Sebeșul de Jos
7. Mihail Filip — Săcădate	17. Ioan Ignat — Tălmăcel
8. Achim Bobeșiu — Sibiel	18. Ioan Popovici — Boița
9. Ioan Neamțu — Feldioara	19. Sofronie Roncea — Porcești
10. Petru Tetenea — Galeș	20. Nicolae Ioanovici — Sebeșul de Sus

Districtul Făgărașului

1. Iacob Comerniță — Perșani	5. Ioan Odor — Riușor
2. Moise Stelea — Vovidenii Mici	6. Ioan Birsache — Beclean
3. Savu Racovițanu — Porumbacu de Jos	7. Simion Jinariul — Făgăraș
4. George Popovici — Comana de Sus	8. Simion Frezelea — Viștea de Sus

Districtul Brașovului

1. Ioan Barac — Brașov	8. George Popovici — Sinpetru
2. Oprea Verzea — Satulung	9. Ioan Ioanovici — Rîșnov
3. Ioan Popovici — Cernatu	10. Mihail Muntean — Zărnești
4. Oprea Odor — Turcheș	11. Bucur Boncașiu — Cristian
5. Achim Coman — Baci	12. Chițu Ghimbășanu — Ghimbav
6. George Stelea — Prejmer	13. Nicolae Crețul — Brașovul Vechi
7. Ioan Popovici — Hărman	

In Scaunul Nocrichului

1. Ioan Orlanda — Holzman	6. Iosif Todea — Alțina
2. Ștefan Tutu — Chirpăr	7. Simion Radulea — Glinboaca
3. Ioan Popovici — Ilimbav	8. Nicolae Solia — Tichindeal
4. Matei Nistor — Bendorf	9. Alexandru Popovici — Măgărei
5. Toma Iosif — Marpod	10. Vacant — Săsăuș

¹ Reprod. la G. h. Bogdan-Duică, *Gheorghe Lazăr*, București, 1924, anexa VIII, p. 126—129.

In Scaunul Sighișorii

1. Ilie Rucăreanu — Sighișoara	3. Ioachim Ticușan — Trapold
2. Nicolae Delbia — Daneș	

In Scaunul Miercurei

1. Teodor Vladovici — Jina	6. Ioan Florea — Rod
2. Teodor Bunea — Miercurea	7. Savu Albul — Girbova
3. Teodor Elisei — Apoldul Mic	8. Ioan Beja — Poiana
4. Eftimie Cosma — Cărpiniș	9. Ilie Lejan — Apoldul Mare
5. Vacant — Topîrcea	

In Scaunul Rupea

1. Vasile Popovici — Cohalm	3. David Burlea — Urezu
2. George Comșa — Felmer	

Scaunul Cincului Mare

1. Florea Verdea — Vesăud	9. Maxim Răchită — Archita
2. Nicolae Popa — Verd	10. Teodor Bastia — Cincul Mare
3. Ioan Bunea — Hundrubechiu	11. Matei Stanciul — Brui
4. Ioan Menesi — Proștea	12. Dumitru Muscă — Șulumberg
5. Silvestru Gazia — Cincșor	13. Nicolae Nistor — Șomărtin
6. Simion Mintsund — Gerdeal	14. George Căprița — Zeligstadt
7. Vasile Viza — Calbor	15. Moise Comșa — Toarcla
8. Teodor Grecu — Ruza	16. Ioan Frățilă — Merghindeal

In Scaunul Mediașului

1. Ioan Boare — Agîrbiciu	5. Trifon Crăciun — Frîua
2. Mihail Muntean — Moșna	6. Ioan Buzeșan — Șeica Mare
3. Porfirie Popovici — Ighișdorf	7. George Mija — Ațel
4. Achim Crăciun — Soroșul-Săsesc	

In Scaunul Sebeșului

1. Ioan Moga — Sebeșul Săsesc	4. Ioan Popovici — Laz
2. Petru Costia — Lancrăm	5. Iosif Bena — Pianul-Săsesc
3. Simion Beșca — Răhău	

In Scaunul Orăștiei

1. Vasile Romoșan — Orăștie

In Comitatul Albei Inferioare

1. Anghel Gherman — Alba-Iulia	4. Mucenic George — Măgheruși
2. Ștefan Russu — Beșinău	5. Ioan Zaharia — Heria
3. Ștefan Sibișel — Oarda	6. Ioan Popovici — Hiret

7. Chirilă Mirissi — Ungureni
8. Comșa Mihai — Elópatak *
9. Dumitru Cotirlea — Spring
10. Candit Roman — Berghiș

11. Vasile Russ — Sásujfallo *
12. Nicolae Russ — Bondola *
13. Ioan Stănilă — Boarta

In Comitatul Tîrnavei (Kükülö)

1. Iacob Streza — Micăsasa	4. Toader Cucui — Cetatea-de-Baltă
2. Ioan Popovici — Lunca	5. Radu Popovici — Herepea
3. George Costin — Blajul de Jos	6. Ioan Voițan — Bahnea
(Blajel ?)	7. Vacant — Cerghidul Mare

In Comitatul Turdei

1. Vasile Muntian — Lupșa	3. Ioan Popovici — Ieciu
2. Teodor Moldovan — Țicud	4. Petru Cîrțan — Runcu (Ibănești)

In Comitatul Dobica : Iosif Brodian — Drăgești

In Comitatul Solnocului : Mezei Ion — Bîrsău ; Ioan Popovici — Vima Mare, Ion Conda — Chiuiiești.

In Comitatul Zarandului : Nicolae Popovici — Brad.

In Scaunul Mureșului : Alexandru Cîmpean — Egerség (Podeni).

Numărul școlilor existente era însă mult mai mare decît îl da calendarul lui Hochmeister. În materialele cercetate am întîlnit și alte nume de localități cu școli (la începutul secolului al XIX-lea) : Abrud, Bistrița, Călata Mare, Dobra, Hondol, Idicel, Miluanul, Turda, Ugra, Trestia, Hodac, Ibănești, Toplița și altele.

Dar să ne ocupăm de cei care au știut să facă din ce în ce mai necesare aceste școli, adică de dascăli și de pregătirea lor pînă la venirea episcopului Moga și apoi sub păstorirea lui.

Un cleric sibian, prof. Gh. Maior, susținea într-un articol ¹ că „cea mai veche școală normală din România este Școala normală ortodoxă română Andrei Șaguna“ din Sibiu. Este o eroare, autorul articolului confundînd „școala normală“ cu „cursurile de normă“. „Cursurile de normă“ nu trebuie confundate cu „școala normală“, sau „școala de normă“ cu caracter funcțional permanent și un program stabil, care dă o pregătire similară școlilor primare superioare orășenești, în ea învățîndu-se, pe lîngă altele, limbile : latină, germană și maghiară. Or, cursurile de normă constituiau o școală de inițiere a dascălilor în arta dascăliei, fiind deschise periodic : „de la Duminica Tomii pînă la Rusalii“, din necesitate, alteori și în timpul anului. Iar dacă în aceste cursuri se caută începutul școlii normale sau pedagogice, apoi nu Sibiu, ci Blajul are întîietate ; căci Șincai inaugurează „cursurile de normă“ în 1784, pe cînd Dim. Eustatievici le inaugurează (la Sibiu) numai în 1786.

* Nu le-am putut identifica în dicționarele de localități din Transilvania al lui N. Togan și nici în al lui Gh. Martinovici.

¹ Ceva despre cea mai veche școală normală din țară, în : „Luceafărul“ (revista Asociației înv. din jud. Sibiu), nr. 6—7, 1939.

Despre obligativitatea participării diecilor și a altor tineri doritori a îmbrățișa cariera învățătoarească la cursurile de normă vorbește și următoarea „ordinațiune” din 14 febr. 1809, semnată de vicarul Huțovici — fost protopop al Hondolului :

„Să vie aici la Sibiu la cuviinciosul director anumit în săptămîna întîia după Paști, fiindcă cursul va începe în Duminica Tomii și va ține pînă în Sîmbăta Rusaliilor. Altmintreli, să știe că dascălii care nu vor veni, vor fi lipsiți din dascălie, precum și diecii care vor cugeta a se face dascăli, dacă nu vor asculta mai înainte aceste învățături, nădejde de a se face dascăli, niciodată nu pot avea”¹.

În conținutul ei, circulara deosebește : învățători deja funcționînd („dascăli normalicești”) și dieci (cantori) susceptibili a deveni învățători. Și pe unii și pe alții îi invită, obligîndu-i la ascultarea cursului de șase săptămîni spre a învăța cele prevăzute în Decretul guvernial din ianuarie 1809.

Ar fi extrem de interesante documentele care ne-ar putea indica ce discipline sau cursuri se predau acestor învățători. În lipsa lor, sîntem nevoiți să ne servim de un certificat de absolvire a acestor cursuri, eliberat de directorul Gheorghe Haines, tocmai în anul și perioada de care vorbim, învățătorului Oprea Coșocariu din Ocna-Sibiului. Din acest *Testimonium* (eliberat la 17 mai 1809) se vede că numitul învățător era *bine pregătît* din : „Aritmetica, quatour species ; *mediocriter* valachie scribit ; *idem* grammatica valachica” ; și *bine* din catechism. Pe baza acestui *Testimonium* i s-a dat numirea de învățător pentru Ocna-Sibiului².

Sîntem, în parte, lămuriți asupra gradului de pregătire al celor ce veneau la cursuri, precum și privitor la instrucția sau volumul de cunoștințe care li se preda în cele 40 de zile ; aritmetica, limitată la exerciții și probleme ușoare, în cadrul celor patru operațiuni ; gramatica și ortografia limbii materne și învățarea catechismului ; cu un cuvînt, o cultură sumară, nu cu mult deasupra școlii primare, în care predau.

În legătură cu pregătirea lor „în metod”, adică practica pedagogică, cit și pentru *cîntul bisericesc*, care era strîns legat de activitatea învățătorului, cîntărilor bisericești dîndu-li-se o foarte mare importanță în învățămînt, n-avem mărturii scrise. Dar e sigur că se făcea pe lîngă vreuna din școlile primare românești din Sibiu. Care putea fi aceasta ? În calendarul lui Hochmeister, citat mai sus, figurează o școală primară ortodoxă în suburbiul Iosefin (Josephstadt), la care funcționau : Nicolae Tempea — fratele directorului Radu Tempea — și Ion Buzdugină. Mai era una, unită, peste Cibin, întemeiată de episcopul Grigore Maior, la care, în 1806, funcționa dascălul Dumitru Popa. Aceasta nici într-un caz nu putea fi. Rămînem, prin urmare, pe lîngă cea dintîi. Ne întrebăm dacă la aceasta se referă următoarea notiță : „C. C(ocoana) Hagiica Constantin Popoia (văduva lui Const. Hagi Pop, ctitorul bisericii ortodoxe din suburbiul Iosefin — n.n.) numai singură au pus capital care aduce 150 fl. pre an pe sama unui

¹ Dr. Ilarion Pușcariu, *Documente pentru limbă și istorie*, vol. I, Sibiu, 1889, p. 176.

² Originalul se află în Arhivele Statului — Filiala Blaj, dosar an. 1809, nr. 116.

dascăl căruia și casă de locuință și casă de școală i-au zidit”.¹ Pentru că aici era angajat la 30 oct. 1807 Simion Jinariu pe baza unui *contract* încheiat între el și Const. H. Pop, prin care primul „se leagă a ținea școala din Jozefstatu, a jupinului Hagi Constantin Pop, cu învățătura și cu cîntările la strana dreaptă duminicile și sărbătorile”, pe lîngă multe alte condiții, din care s-ar deduce, mai repede, că Jinaru a condus cursul de pregătire a preoților, și nu o școală primară.

Inițierea în practica pedagogică, ba chiar și instruirea învățătorilor veniți la „cursul de normă” s-a făcut la școala la care funcționa Nicolae Tempea. Căci una din acuzațiile care i s-au adus lui Radu Tempea — la schimbarea din direcția școlilor — a fost și aceea că a lăsat, în ultima vreme, conducerea și pregătirea candidaților de învățători în grija fratelui său Nicolae; ceea ce însemnează că la școala lui sau pe lîngă ea se țineau „cursurile de normă”.

Dar cu toate repetatele apeluri ale directorilor, de a fi trimiși toți cei dornici la treapta dascăliei la „cursurile de normă” de la Sibiu, mulți dascăli așezați în sate prin puterea protopopilor și cu asentimentul obștei rămîneau numai cu învățătura căpătată în vreo școală grănicerească sau chiar pe lîngă vreun preot sau alt dascăl mai luminat.

Mare parte dintre părinții care doreau să-și trimită fiii la gimnaziul din Blaj sau la cel rom. cat. din Sibiu, îi înscriau mai întîi la școala grănicerească din Orlat, recunoscută ca una dintre școlile cele mai bune de pe teritoriul regimentului I de graniță (românesc). I se mai spunea și „școală nemțească”, fiindcă întreg învățămîntul — cu excepția religiei — se predă în limba germană.

Urmînd, din 1809, lui Radu Tempea, Gheorghe Haines ridică școala din suburbiul Iosefin la rangul de „școală normalicească”, impunînd dascălilor a preda în ea „după metoda normalicesc”, adică după programa și modul de predare a cunoștințelor aplicate în toate școlile normale orășenești.

Deși n-a condus decît puțini ani (moare în 1813) învățămîntul primar sau elementar, Gh. Haines s-a dovedit mult mai destoinic și mai activ decît înaintașul său. Lui i-a urmat Moise Fulea, nepot de soră al episcopului Moga. Noul director va continua seria cursurilor de normă² pînă la 1830, cînd acestea încetează cu totul³; deși directorul era foarte bine salarizat din fondul sidoxial, totuși l-a lăsat conștiința să accepte desființarea și a acestei brume de pregătire a învățătorilor. X

La repetatele cereri ale fruntașilor clerului ortodox privind ridicarea stadiului cultural al preoțimii cît și la spinoasa problemă a școlilor satești,

¹ Ion Matei, *Simion Jinariul*, în: „Românul”, Arad, 1916, nr. 33.

² Dintr-o circulară a consistorului sibiian: „La porunca Domnului director Moise Fulea se poruncește dascălilor și diecilor pe luni după Duminica Tomii a se afla la învățatură la domnia sa cu merinde pe 6 săptămîni; dascălii cu atestaturile ce au de întărire, iar diecii cu recomandările protopopului și de către jurați întărite sub aspru canon să aducă dascălii extractul despre sporiul învățaturii pruncilor” (Dr. Eusebiu Roșca, *Monografia institutului teologico-pedagogic din Sibiu*, Sibiu, 1911, p. 24—25).

³ Ion Hania, *I Programă a Inst. pedagogico-teologic din Sibiu*, Sibiu, 1885, p. 15.

Înalta Curte din Viena a răspuns prin rescriptul nr. 1281 din 19 iunie 1816. E un document istoric de mare valoare ¹.

Episcopul Moga, în calitate de „inspector suprem“ al școlilor ortodoxe, talmăcește prețiosul decret împărătesc credincioșilor, însă indulcind mult severitatea tonului din textul original, ba și omițind părțile care-l privau pe el și pe directorul școlilor de multe drepturi. Primul excerpt e cuprins în circulara din 17 septembrie 1816, intitulată *Ordinăciune episcopască prin care se regulează trebile școlare și se îndatorează să se învețe în școală scrisoare cu litere latine*. Prin ea se fac cunoscute dispozițiile Înaltei Curți referitoare la învățămîntul sătesc : „1) În tot satul unde este preot, să se înființeze și școală, iar dascăl să nu fie altul, ci cantorul bisericii și să aibă o ferdelă de grîu de la omul cu prunci și să fie iertat de darea capului și scutit de tot felul de greutăți de obște și să învețe pruncii a scrie și cu slove latinești. 2) Unde sînt amestecați românii cu sașii, să aibă și școala românească drepturi bănești din lada satului pe cît va avea și școala sã-sească. 3) Unde nu va putea cuprinde cantorul să învețe singur pe toți pruncii, feciori și fete, acolo să se mai pue un dascăl cu plată de 50 de zloți pe an sau o găleată de grîu de la toată gazda cu prunci. 4) Eară cantor să nu fie altul care nu s-ar putea legitimălui prin directorul școalelor că a învățat norma. 5) Să se mai înființeze două școli cu plată de 50 zloți din fondul sidoxiei, adăugîndu-se că cine va învăța între românii neuniți, școalele poruncite, acela să încapă la tistie, după hărnicia ce va avea. Privitor la seminar s-a hotărît să se dea 15 120 de zloți din fondul sidoxiei ca să se cumpere casă la Sibii, unde să fie și reședința episcopului. 6) Tot din fondul sidoxiei să se trimită la școale împărătești patru tineri dintre acei cari vor fi învățat și aici în țară pînă la filosofie. 7) Seminarul urmează să cuprindă 24 de tineri bursieri, susținuți din fondul sidoxial ; aceștia să aibă la bază doi ani de filosofie, urmînd ca în viitorii trei ani să-și completeze cultura cu bogoslovia“ (teologia — n.n.).

Episcopul se adresează, la sfîrșitul circularei, protopopilor și, prin ei, preoților să citească cu atenție „vestirea“ lui și să-i raporteze : „Cum s-ar putea duce în vig * mai pe lesne“ cele împărtășite lor, adică : pot fi cantorii și dascăli ? Va putea susține obștea doi dascăli unde va fi cazul ? Unde li s-ar părea mai potrivit a înființa cele două școli cu plată din sidoxie de 50 de zloți, adăugînd și pricinile : de ce acolo ? ²

Iar a doua circulară, dictată probabil de nevoia de a fi mai categoric în executarea înaltei dispozițiuni, a dat-o cu șase ani mai tîrziu : nr. 116, din 1822, și precizează, în conformitate cu rescriptul împărătesc nr. 1281/1816 :

a) „Fieștecare paroh neunit... să ridice școală de normă românească și datoria de a învăța pruncii să fie a cantorului căruia, fieștecare gazdă ce

¹ Arhiva mitropoliei din Sibiu nu mai are de mult originalul acelui istoric decret. Conținutul lui e rezumat în cele două circulare (1816 și 1822) date de Moga. Se găsește însă o copie a originalului în Arhivele Statului — Filiala Blaj — Fondul „Mitropolia gr. cat.“, sub titlul : *Copia B. Rescripti Regii dtto 10 Mai, prenti 19 iunii 1816 sub no. aulico 1281, Guberniali 5807 emanati*.

* adecă la îndeplinire.

² Il. Pușcariu, *op. cit.*, p. 185—186.

are copii, să fie datoriu a-i da o ferdelă de grâu, iară cuvioasele obști să fie datoare a da lemne spre încălzirea școalei, lumină și altele de lipsă, eară parohul să poarte grijă și toată inspecția școalei“.

b) Se poruncește parohilor ca să aibă grijă ca diecii sau dascălii „să învețe copiii a cunoaște și slovele ungurești și latinești, să scrie cu acelea în limba românească, așa ca, cel ce ar voi să treacă la școli mai înalte de altă limbă, să aibă cevași temei și deprindere mai dinainte“.

c) „Se poruncește cu aspră pedeapsă a nu se cuprinde dascăli-cantori care nu s-ar putea legitimăli cu testimoniumuri vrednice de crezut că au isprăvit *cursul normaliceștilor învățături*; obștiile să nu îndrăznească astfel de dascăli a ținea, iar de cumva s-ar afla, să-i stringă să dea esamen sau, de nu, să se puie jos din diregătorie“.¹

Tot în 1816, episcopul Moga, prin alte circulare, pune în vedere preoților să convingă „poporenii“ a-și trimite copiii la școală „spre deprinderea năravurilor bune“ și a-i îndemna „a da dascălilor simbrie ca să poată sta cu învățătura de prunci“; apoi preotul „să inspecteze de cel puțin două ori pe săptămână școala, spre a constata frecvența și sporul la învățatură“².

Dar numai apelurile nu ajungeau, învățămîntul făcea pași domoli. În 22 octombrie 1820, consistoriul se adresa cu o circulară fruntașilor satelor, întrebîndu-i și așteptînd răspuns: „În ce chip s-ar putea în țara Ardealului întocmi treaba școalelor așa ca și în țările nemțești“³.

În tot consistoriul nu se găsea la acea dată o persoană care să aibă îndrăzneala să indice originea răului. Prin sugestiile sale, episcopul se situa mai mult la periferia problemelor. Directorul Fulea bîjbîia și îi făcea răspunzători pe bieții dascăli, care, într-adevăr, majoritatea erau foarte slab pregătiți în raport cu cerințele epocii.

Ilustrativă, din acest punct de vedere, e circulara nr. 248 din 1822 adresată protopopilor, preoților și „poporenilor“:

„Văzîndu-se din instrucțiunile ce le aștern dascălii întru semn de împlinirea slujbii cei dascălești acestii direcții, cum că ei nu învață scolasticii după instrucțiunea și metoda lor dat, adecă cum învață catechism, nu-i învață din *Cărticica năravurilor bune*, cumu-i învață cărticica cea cu slove latinești, nici nu spun slovele, buchiile pe latinie, cum poruncește rescriptul împărătesc din 10 mai 1816, nici învață pe cei mici *armetica din cap*, cunoașterea banilor, a măsurilor și altele care toate se cuprind în *cărticica cea cu slove latinești*⁴ și pe cei mari nu-i învață aritmetica cu țifre și nice a scrie cu slove latinești și învățarea psalmilor de rost... cum sună instrucția și cum sînt cuprinse pe rînd în *Bucoavnă de liturgie* despre o parte, iar despre alta, că *foarte pușini prunci merg la școală*, măcar că... preoții locului sînt puși inspectori purtători de grijă peste dascăli și peste școale și ar trebui adecă să arete pe părinții cei îndărătnici la solgăbiraie și la inspectorii locurilor ca să-i pedepsească cu ariște, iar de a fi de lipsă, chiar și cu bătaia trupească⁵; iar dascălii

¹ *Ibidem*, p. 189—190.

² Ion Albescu, *Insemnări despre școala mea*, Sibiu, 1934, p. 36.

³ Sebastian Stanca, *Viața și activitatea episcopului Vasile Moga*, Cluj, 1939, p. 68.

⁴ *Bucoavnă de nume cu slove românești și latinești* de Moise Fulea, Sibiu, 1820. Era și o metodică pentru auditorii cursurilor de normă (E. Roșca, *op. cit.* 92).

⁵ În același sens scrie și în circulara nr. 548/1839: „părinții care nu-și vor trimite pruncii la școală, să se supuie sub bătaie“. Așa s-a procedat și la sași.

care nu-și fac slujba lor, au să-și piardă simbria, ba pot fi puși din slujbă jos. Dar și *preoții să-și facă datoria* ca să nu se poată spune că preoții sint împedecătorii școalelor". Apoi se adresează cu vehemență protopopilor: „te-am poftit pe sf-ta de mai multe ori să-i arăți pe împedecătorii școalelor încoace, fie cine va fi, și pre dascăli... cum sună înaltele Instrucții, căci școalele nu sint numai mie singur încredințate, ci de la împăratul pînă la birăul satului”¹.

Și dacă, totuși, comparativ cu uniții, ortodocșii stăteau mai bine cu învățămîntul sătesc, aceasta se datora măsurilor energice luate de autorități, dintre care și cea mai severă, menționată în des citatul rescript împărătesc: înlăturarea învățătorilor incapabili sau capabili, dar indolenți.

De asemenea, nu s-ar putea susține că în școlile ortodoxe se învăța mai mult și mai bine decît în cele unite. Catolicismul avea un foarte slab sprijin în școlile sătești unite. Căci în amîndouă tipurile de școli se învăța după aceleași *bucoavne* tipărite la Bart sau — mai tîrziu — la Clozius, în Sibiu. Le deosebea doar... orele de religie și cîntările bisericești (pe unele locuri nici acestea). Încolo, „socoata” sau „armetica” ori scris-cititul se predau la fel și erau de aceeași calitate.

Atunci, de unde „sofisma” (cum i-ar zice Samuil Micu) lui N. Iorga², repetată ostentativ de unii istoriografi ardeleni, că „românii ortodocși se bucură de aceste școli, pentru că ele *devin oarecum școli naționale*, spre deosebire de cele ale uniților (care) își păzeau cu mare grijă caracterul rigid și catolic bisericesc”?

Încă o „confesională” care trebuie rectificată pentru stabilirea adevărului: sibienii (istoricii), începînd cu Șaguna, vrînd să prezinte biserica ortodoxă ca o victimă a unor măsuri nedrepte, au afirmat că „guvernul și Curtea din Viena s-ar fi convins că *școlile episcopului Moga*, prin tendințele lor de emancipare, *iau un caracter prea național și prezintă o primejdie pentru stat*”. De aceea, în 1838, i se ia lui Vasile Moga dreptul de „superinspecție” și i se dă episcopului romano-catolic din Alba-Iulia³.

Motivarea măsurii e măgulitoare, dar atunci cît de „naționaliste” și, prin urmare, „primejdioase” au trebuit să fie cele unite, căroră li s-a aplicat această măsură cu cinci ani înainte? Iată de ce nu e bine să confundăm „sentimentele” cu faptele. (Pentru verificare, lectorul este rugat a urmări din nou chestiunea la capitolul despre școlile Blajului.)

Director al școlilor Sibiului între 28 august 1813 și 1848 a fost Moise Fulea. Despre el, nu se pot spune prea multe, și totuși mai multe decît despre colegii lui uniți, care n-au lăsat măcar o circulară în toată activitatea lor de îndrumători ai învățămîntului.

În cei 36 de ani de directorat a avut prilejul să cunoască durerile poporului, obstacolele în calea progresului acestuia, dar mai ales greu-

¹ I. Lupaș, *O circulară a episcopului Vasile Moga în interesul învățămîntului* în: „Vatra Școlară”, nr. 3, 1907, p. 300—302; în notă se ocupă de Moise Fulea, judecîndu-l foarte sever, influențat probabil de Aaron Florian care, din motive personale, îl considera o „secătură” (v. scris. lui Aaron Florian din 2 mai 1852 în: „Tribuna poporului”, nr 36, 1911.)

² *Istoria Românilor din Ardeal și Ungaria*, București, 1915, p. 90.

³ Andrei Șaguna, *Istoria bisericii ortodoxe răsăritene universale*, vol. II, Sibiu, 1860, p. 213; Seb. Stanca, *op. cit.*, p. 70.

tățile învățămîntului, începînd cu pregătirea învățătorilor și sfîrșind cu vicioasa problemă a frecvenței.

Inspekții spre interiorul Transilvaniei n-a prea făcut ; abia în 1839 cercetează — din ordinul guvernului — școlile din Scaunul Mediașului și al Sighișorii, primind pentru această osteneală 200 de florini¹.

Dar în toți acești ani a predat gratuit tinerilor clerici cîntările bisericesti, tipicul, citirea, scrierea și elementele aritmeticii.

Însă ceea ce-l face demn de a fi menționat în orice istorie a învățămîntului e că a organizat învățămîntul ortodox, a scris și a tradus cărți pe care le-a considerat absolut necesare pentru școlile populare.

² Despre Șaguna și măsurile luate de el pentru școala românească s-a scris foarte mult. Privit la început cu antipatie de coreligionarii săi, vicarul, apoi episcopul și mitropolitul Andrei Șaguna și-a cîștigat, prin inteligența, cultura și îndrăzneala ideilor, un prestigiu deosebit în istoria bisericii ortodoxe ardelenene. A muncit enorm, a construit ; n-a rămas sector sau domeniu care să nu fi fost cercetat de ochiul său vigilent.

Uniții au avut episcopi luptători dirzi întru apărarea drepturilor politice în Inochentie Micu și Grigore Maior. Dar, în vreme ce aceștia și-au îndreptat atenția numai în anumite direcții, episcopul Șaguna le-a cuprins pe toate.

Mizeriile și lipsurile, precum și pîcla neștiinței în care l-a hărăzit destinul să lucreze, în loc să-l descurajeze, i-a oțelit voința în așa măsură, încît l-a determinat să acționeze cu vigoare.

Nu ne surprinde, prin urmare, cultul pe care l-au avut mulți ardeleni pentru această personalitate proteică.

Desigur, cea mai prestigioasă evocare a marelui ierarh e monografia pe care i-a dedicat-o regretatul profesor Ioan Lupaș² și aceea a lui Gh. Tulbure închinată *operei literare șaguniene*³.

Dar, din exces de admirație pentru idolul lor, amîndoi fac afirmații inexacte susținînd că acesta „nu găsisese, la venirea lui în Ardeal, nici 100 de școli populare organizate“⁴. Și ca să pună și mai mult în lumină contribuția energicului vlădică în acest sector, ultimul a adunat într-o broșură⁵ toată strădania lui Șaguna pentru ridicarea școlilor sătęști.

Or, noi am dovedit mai înainte că, la 1837, un sas, care n-avea nici un motiv să înfrumusețeze realitatea, da cifra de 300 pentru școlile ortodoxe transilvane. Nu vor fi fost școli ideale, însă pe vremea aceea nici nu puteau fi.

⁷ Așa că Șaguna, la venirea în fruntea bisericii, n-a găsit în acest sector un gol, dar el dă o *altă viață* școlilor existente, printr-o reorganizare și orientare făcute în spiritul vremii.

¹ I. Lupaș, *Episcopul Vasile Moga și Gheorghe Lazăr*, București, 1915, p. 16—17.

² *Mitropolitul Andrei Șaguna* — monografie istorică, Sibiu ; ed. II, Sibiu, 1911.

³ *Mitropolitul Andrei Șaguna* — Opera literară : scrisori pastorale ; Circulări școlare ; Diverse, Sibiu, 1938.

⁴ I. Lupaș *op cit.*, p. 164, Gh. Tulbure, *op. cit.*, p. 107.

⁵ Gh. Tulbure, *Școala sătęască din Ardeal în epoca lui Șaguna*. Colecția revistei „Satul și școala“ — red. Const. Iencica — Cluj, 1937.

Activitatea lui Andrei Șaguna a fost studiată sub toate aspectele, deci nici problema învățământului din timpul său n-a fost ignorată. Prețioase date se găsesc în însăși lucrarea lui Șaguna *Istoria bisericii ortodoxe rășăritene*, vol. II, precum și în lucrările unor cărturari sibieni, ca : Hania¹ Lupaș², dr. E. Roșca³ și Gh. Tulbure⁴. Toți au expus, pe bază de date și documente, dezvoltarea școlii ca instituție în epoca respectivă. Acestei echipe de cercetători i se adaugă Onisifor Ghibu⁵.

De aceea e greu să mai aducă cineva vreo contribuție substanțială. Din aceste motive ne vom limita în expunerea de față la datele și informațiile esențiale, dînd, în schimb, spațiu mai mare chestiunilor noi sau punctelor de vedere noi în problema pe care o cercetăm.

În sinodul diecezan din 12 martie 1850, se încuviințează înființarea Institutului teologico-pedagogic, pentru care se cumpărase, din banii colectați de la preoți și mireni, o casă cu încăperi largi și corespunzătoare scopului ; în această clădire mută Șaguna în 1853 seminarul, despărțind cursul teologic (pe care-l ridică la 2 ani) de cel pedagogic (rămas la 1 an).

Cît despre secția pedagogică, dezvoltată din cursul de șase săptămîni al lui Fulea, nu se pot spune vorbe tot atît de bune ca despre seminar, Șaguna neacordîndu-i aceeași atenție ca ultimului. De-aici distincția jignitoare pe care o făcea Șaguna între bieții dascăli și iubiții săi fii sufletești, preoții, cărora le hărăzise stole (salarii) mari : un preot la 800 de suflete, stolă 800 florini, iar învățătorul, 200 florini ; la o parohie cu 600 suflete, stolă 600 florini, învățătorul — 160 florini ; la 400 suflete, preotul avea stola 400 florini, iar învățătorul, 120 florini.

Revenind la *secția pedagogică* a instituției șaguniene, găsim consemnate următoarele obiecte de învățămînt : gramatica românească, pedagogia, metodică, fizica poporală, economia rurală, geografia, aritmetica, caligrafia și cîntul bisericesc.

Pregătirea învățătorilor pînă la venirea pedagogului Ion Popescu din Germania a fost slabă. Și aceasta numai din cauză că episcopul era preocupat mai mult de prestigiul seminarului, asigurîndu-l cu profesori bine pregătiți și tot pe atît de bine retribuiți, spre deosebire de cei de la secția pedagogică, cărora le dădea salarii mizere, din care pricină nici n-aveau stabilitate.

În primii ani de viață ai Institutului, atît la „clerică” cît și la „pedagogie”, a fost o mare afluență de tineret ; apoi, din ce în ce mai puțini și la una și la alta, datorită lipsei mijloacelor de întreținere, ceea ce-l determină pe energicul arhieru să adreseze, prin circulara nr. 203/1855, un convîngător apel protopopilor, cerîndu-le : ... „să-mi dați împreună lucrarea

¹ *I Programă a Institutului teologico-pedagogic din Sibiu.*

² *Mitropolitul Andrei Șaguna.*

³ *Monografia Institutului teologico-pedagogic din Sibiu.*

⁴ *Mitropolitul Șaguna — Opera literară și școala sătească din Ardeal în epoca lui Șaguna.*

⁵ *Din istoria literaturii didactice românești : Bucoavnele, Abecedarele din Transilvania și Cărțile de cetire din Transilvania, București, 1916.*

voastră ... să aveți mai mulți tineri din protopopiatele voastre în institutul teologico-pedagogic, care să se pregătească pentru slujba preotească și dascălească”¹.

b. Școala după 1848

Școlile primare. Problema școlii primare sau populare a constituit unul din punctele principale ale dezbaterilor sinodului convocat de Șaguna în primăvara anului 1850, în care s-a discutat îmbunătățirea situației învățământului. S-a constatat că, „deși comunitățile au fost într-o stare materială foarte rea, totuși multe dintre ele au ridicat școli pentru copiii săi în care se învață : cetirea, scrierea, învățătura creștinească și datorile supușilor către Împăratul”². Dar, pentru îndreptarea și evitarea pe viitor a multor alte scăderi, se decide : „1) Tot protopopul să fie inspector de școale în districtul său, obligat a raporta P. S. Sale din timp în timp despre mersul învățământului ; 2) Școala clericală să se prefacă într-un institut teologico-pedagogic și să se înzestreze ca și alte seminarii și tot clericul să fie dator, înainte de ce s-ar preoți, a fi învățător după stările împrejur ; soborul prescrie pentru școlile sătești următoarele cărți : a) Catechismul tipărit la Brașov ; b) Abecedarul tipărit la Brașov ; c) Elementele gramaticii române ; d) Datorințele supușilor etc. ; e) Să se învețe a ceti copiii și din Ceaslov, Psaltire și Apostol, îndatorându-se învățătorii a tălmăci copiilor toate acelea ; f) Cântarea bisericească ; g) Nahmenbüchlein zum Gebrauche der Stadtschulen in den k. k. Staaten ; h) Deutsche Sprachlehre für Schüler der Normal-Haupt und Trivialschulen”.

„Soborul cutează a ruga pe Majestatea Sa ca, cu prilejul organizării școalelor din Ardeal, să se îndure [...] a înființa și pentru români școli reale, gimnaziale, academice și o universitate”³.

Curtea din Viena decretase încă din 1850 că problema învățământului „e de competența statului și a bisericii”. Pe baza acestei dispozițiuni, Șaguna statornicește *principiul confesional* în organizarea școlilor sătești, precizând : „1) fiecare obștie bisericească să-și facă școală ; cele sărace să nu se întovărășească cu vreo obștie de altă religie”⁴ ; 2) dascălii să fie de religiunea noastră ; 3) în școli nu sint admise decît cărțile tipărite în tipografia diecezană ; 4) iară dascălii învățători se vor denumi pe viitor numai singur prin episcopul ; 5) în diregătoria aceasta vor intra numai bărbați harnici și cu purtări bune ; 6) bețivii și sfadnicii nu vor putea purta asemenea diregătorie”. Roagă apoi pe protopopi a-și da toată silința spre nor-

¹ E. Roșca, *op. cit.*, p. 34. Un act hotărîtor pentru Institut s-a făcut abia în 1865 prin emiterea memorabilei *Instrucțiuni pentru directorul, profesorii și duhovnicul institutului teologico-pedagogic*, care a constituit un prețios ghid de-a lungul anilor. Era o operă pedagogică a lui Șaguna.

² Titlul corect : *Datorințele subpușilor către monarhul lor pentru școalele românești din Ardeal*, ed. I, Sibiu, 1838 ; era un manual de educație cetățenească.

³ I. Lupaș, *op. cit.*, p. 131.

⁴ Accentul confesionalist extrem pus de Șaguna în învățămînt a stîrnit pe bună dreptate vii polemici în presa și lumea cărturarilor români, ca : G. Barițiu, Papiu Ilarian, care strigau : „Școli naționale, zic : nu unite, nici neunite, după mintea unor întunecați” (*Istoria Rom. din Dacia Superioară*, I, p. 245).

malizarea treburilor școlare din protopopiatele lor : să completeze posturile vacante dascălești, însă la numirea și înlăturarea dascălilor să nu se facă abuzuri.

Cu toate strădaniile de mai sus, prin unele părți ale diecezei nu se ajunsese la rezultatul dorit, fie din neglijența conducătorilor, fie din pricina sărăciei poporului. „Totuși, jertfind fiecare din sărăcia sa puțin, se poate aduna atîta cit se cere pentru înființarea și întreținerea unei școli“¹, spune în aceeași circulară Șaguna.

În anul următor (10.VIII.1854), apare *Ordinăciunea Arhierească pentru rîndul cel bun în școalele noastre populare*, în care dispune ca, „în toate comunele în care școala ar avea mai multe sale de clasă și mai mulți învățători, în fiecare sală să fie așezat un despărțămînt sau cel mult două. Iar în satele în care școala dispune numai de o singură sală de clasă, elevii vor fi așezați pe despărțăminte“, și anume : „după învățăturile care aceștia le vor învăța“.²

Iată planul de învățămînt al acestor școli :

Pentru clasa I normală

I. Despărțire (începătorii)

1. Abecedarul
2. Bucoavna
3. Scrierea
4. Cîntarea

II. Despărțire (cetitorii)

1. Istoria biblică — de rost
2. Ceaslovul și Buccavna
3. Datorințele supușilor — de rost
4. Scrierea
5. Cîntarea

Pentru clasa a II-a normală

I. Despărțire

1. Urmarea Ceaslovului
2. Catehismul mic — de rost
3. Aritmetica — de rost
4. Gramatica română — de rost
5. Urmarea datorințelor supușilor
6. Scrierea
7. Cîntarea

II. Despărțire

1. Urmarea Catehismului
2. Urmarea Aritmeticii
3. Urmarea gramaticii românești
4. Repetirea cărții întregi despre datorințele supușilor
5. Abecedarul *nemțesc*
6. Scrierea
7. Cîntarea

Pentru clasa a III-a normală

I. Despărțire

1. Urmarea Catehismului
2. Gramatica română cu conșepturi
3. Gramatica nemțească
4. Urmarea aritmeticii

II. Despărțire

1. Repetirea Catehismului întreg
2. Gramatica română cu conșepturi
3. Urmarea aritmeticii
4. Gramatica nemțească

¹ I. Lupaș, *op. cit.*, p. 134.

² Gh. Tulbure, *op. cit.*, p. 97.

5. Geografia
6. Istoria
7. Scrierea
8. Cîntarea

5. Urmarea geografiei
6. Urmarea istoriei
7. Scrierea
8. Cîntarea

Această împărțire în 3 clase cu 6 despărțăminte a rămas baza școlii populare din Transilvania pînă la 1918 ; atît doar că, după Legea XXXVIII din 1868 a lui Ötvös, „despărțămintelor“ de la 1854 li s-au spus *clase* ; se crease, adică, o școală primară cu 6 clase.

Prin aceeași „ordinăciune arhierască“ se dispunea ca protopopii să facă dese și conștiințioase inspecții școlare, iar preoții să cerceteze școlile în fiecare lună cel puțin o dată, spre a se convinge despre purtarea sau hărnicia dascălului, despre sporul copiilor la învățătură și despre felul cărților școlare ; „iar dacă vreunul dintre preoți ar cuteza a pitula sau a tăinui ordinațiunile mele, se va pedepsi cu asprime“.

Dar școala primară ortodoxă, ai cărei învățători — mulți dintre ei — pe lîngă salariul de la comună mai primeau un ajutor anual de 20 florini din fondul sidoxial¹, avu norocul să fie îndrumată și controlată și de consilierul școlar dr. *Pavel Vasici*², un bărbat de o rară energie și devotament pentru cauza școlilor populare.

La dorința lui Șaguna, dr. Vasici face în 1856 o inspecție serioasă tuturor școlilor ortodoxe din Ardeal.

Rezultatul acestei inspecții îl publică în anul următor în oficiosul episcopiei sub titlul : *Împărțășiri pedagogice*³, o icoană fidelă a situației școlilor populare neunite din acel timp.

Vasici constată — chiar de la început — că „*acolo unde preoții și protopopii au fost pătrunși de chemarea lor, școlile au înregistrat frumoase progrese, ceea ce, însă, durere, nu se întîmplă decît în prea puține locuri*“. În continuare, fixează, prin cîteva puncte, metehnele de care pătimea învățămîntul sătesc :

1. „*Incapacitatea celor mai mulți învățători*“, care abia știu să scrie și să citească, fiind „slab informați pedagogicește“. Comunele aveau dreptul să-și aleagă învățătorii, dar protopopii puteau influența aceste alegeri în mod hotărîtor, încît adeseori se întîmpla ca învățătorii bine pregătiți propuși de comună să nu poată fi aleși.

2. „*Dotația slabă a învățătorilor*“ ; leafa lor este egală cu știința lor : foarte slabă. Sînt plătiți — spre rușinea acestor sate — mai rău decît cei din urmă slujitori ai lor, pentru că dumnealui judele nu e prietenul școalei și o privește ca un lucru lateral.

3. „*Lipsa de cărți*“ e o scădere gravă, care nu poate fi tolerată. Cum îi trebuie plugarului plug, secerătorului seceră, meșterului unelte potrivite, tot așa trebuie să aibă și școlarul cărți potrivite. Mulți cred că „orice carte s-ar afla pe grinda tată-său trebuie să fie bună ca să învețe copilul din ea.

¹ *Protocolul ședințelor consistoriale pe 1852, sub nr. 929.*

² Numit, la intervenția lui Șaguna, în noiembrie 1855, cu un salariu anual de 1 600 florini.

³ „*Telegraful Român*“, 1857, nr. 1—2, 12—14, 18—19, 22—23 și 34.

Or, în tipografia diecezană se tipăresc cărți anume pentru școlari și ieftine, încît și cel mai sărac și le poate agonisi“.

4. „*Necercetarea școalelor din partea parohilor și protopopilor*“. Parohii, cu puține excepții, nu îngrijesc nici de catehizație, necum să viziteze școalele și să se convingă de starea lor, precum li s-a poruncit. Alții se țin într-adevăr într-atîta de rînduielile episcopești, încît merg *proforma* la școală, însă nepregătiți și fără nici un scop ; dacă pun vreo întrebare elevilor, iau mai întîi o carte în mînă și apoi întreabă : „Cine a făcut lumea ?“, „Care sînt stăpînirile cele mici ?“, „Ce este gramatica românească ?“ etc. Și atîta tot. Protopopii de asemenea nu prea vizitează școlile, căci le este frică de cheltuieli care „nu li se rebonifică de nicăieri“.

5. „*Necercetarea școlii de către copii*“. Iarna nu pot merge la școală, căci n-au haine, sînt desculți și goi, iar vara umblă pe cîmp după vite ; „pentru păzirea vitelor unii părinți sînt mai îngrijați decît pentru copiii lor“.

6. *Lipsa fondurilor școlare*, din care ar trebui să se plătească învățătorii, să se cumpere cărți pentru copiii săraci ș.a.

7. „*Chivernisirea averilor bisericesti lasă foarte mult de dorit*“, din care cauză pentru întreținerea școalelor nu rămîne nimic.

8. „*Spiritul de ordine și de disciplină*“ în școală era aproape nul.

P. Vasici insistă să se cultive și să se predea în mod sistematic și unitar cîntările bisericesti, căci „pe creștinii noștri nimic nu-i poate mai tare apleca spre a-și da copiii la școală decît tocmai cîntările bisericesti“.

Constatările lui Vasici nu erau decît triste adevăruri care au durat — din păcate — și după el. Referindu-se la aceste „împărtășiri“, I. Lupaș afirma că „realitatea pe unele locuri era și mai tristă“¹. Se poate. Însă, incontestabil că, în raport cu situația învățămîntului popular dinainte, se putea vorbi de un progres. Din nenorocire, era numai un spor de cantitate (de număr de școli), nu și de calitate. S-a mărit numărul școlilor, dar nu s-a îmbunătățit calitatea învățămîntului în aceste școli. Vehemența „ordinațiunilor“ și a circularilor episcopești au convins — mai mult prin intimidare — pe protopopi și pe preoți să deschidă pretutindeni școli. Dar, după constatările inspectorului general Vasici, aceste școli recent înființate erau asemenea copiilor născuți înainte de vreme : debile, fragile, bolnave. Mai drept spus, n-aveau suflet. Se știe că sufletul școlii e dascălul ; și tocmai pe acest dascăl nu-l avea încă mulțimea de școli sătești deschise în cursul celor zece ani de cînd Șaguna dădea ordine severe. Aici s-a procedat greșit : s-a creat *instituția* fără a avea format și *omul* care să între și să lucreze în ea. Dascălii șagunieni, adică cei din această epocă (1848—1858), n-au aproape nimic comun cu cei care vor veni peste zece ani ca să le ia locul. Majoritatea lor, simpli țărani cu puțină știință de carte ; în cazuri fericite, cîte un preot sau absolvent al institutului teologico-pedagogic din Sibiu. Vina pentru această situație o poartă totuși Șaguna, fiindcă a interzis tinerilor de religie ortodoxă care erau dornici a deveni învățători să

¹ *Mitropolitul Andrei Șaguna*, ed. II, p. 140.

frecventeze preparandiile de la Orlat și Năsăud (deschise din ordinul lui Wohlgemuth, guvernatorul Transilvaniei, la 1 noiembrie 1849) și fiindcă a luptat chiar pentru desființarea lor, sub motivul că erau conduse de profesori nemți, catolici¹. „Un argument în plus că se situase pe o poziție greșită este și faptul că dascălii celor două preparandii erau Isac Născuțiu, Moise Panga, Ciril Crăcană și alții, care nu erau nici nemți, nici catolici.

În urma raportului lui P. Vasici, Locotenența c.r. a Transilvaniei emite „ordinațiunea“ nr. 11 553, din 13 oct. 1857, prin care se precizează următoarele :

— „treburile din lăuntru ale școalelor“ (instrucția și educația) intră în atribuțiile inspectorilor confesionali (preotul, protopopul, ordinariatul) ;

— pe viitor, învățătorii nu vor mai fi aleși de sat, căci acesta nu e capabil să aprecieze pregătirea unui dascăl ;

— asigurarea dotațiunii școlare prin pretorul plasei ; acolo unde-s comunele sărace, să se înființeze școli centrale : „școli puține dar bune, decît multe și rele“ ;

— se urmărește a nu se mai înființa școli pregătitoare pentru gimnazii și școli reale, adică școli capitale ; acolo unde sînt și dacă se vor mai înființa, ele vor fi susținute conform ord. din 23/11 martie 1853, adică pe spezele comunelor asociate. Pe viitor se speră ca elevii din orice școală poporală bună să poată face față la intrarea în gimnaziu ;

— se fixează durata cursurilor și vacanțele conform legii din 13 mai 1857 ;

— inspecția școalei : preotul, judele și inspectorul mirean — săptămînal ; protopopul — anual ;

— stabilirea principiului confesional, prin decizia din 6 ianuarie 1853 : școlile populare se întemeiază și se susțin cu spezele comunității bisericești (repetat prin ordinațiunea Locot. c.r. a Transilvaniei din 25 oct. 1858, cu nr. 21 019) ;

— școlile se susțin de aceeași comunitate din casa alodială (casieria comunei — n.n.), din pămînturi, fundațiuni : 4—5 cruceri pe săptămîină ; prin repartiție, unde lipsesc posibilitățile amintite.

În anul 1858, „Telegraful Român“, gazeta episcopiei, deci bine informată, fixa la 691 numărul școlilor populare, deci un număr destul de mare. Șaguna² la 1860 a redus binișor numărul acestora.

În *Anexa II* a prezentei lucrări dăm numele dascălilor și al școlilor populare la acea dată.

S-ar părea deci că erau școli multe, dascăli destui. Dar, iată ce scria dr. Vasici la 1860³, deci după doi ani de la redactarea conspectului dat în anexă :

„M-am suit în munți, m-am pogorît în văi, am cercetat, pe cît mi-au îngăduit puterile, școalele din satele cele mai îndepărtate, ca și cele din orașe și cetăți, și am constatat că *treaba școlară la noi stă pe o treaptă cu*

¹ N. Popea, *Memorialul arhiepiscopului și mitropolitului Andrei baron de Șaguna*, p. 370 ; I. Lupaș, *op. cit.*, p. 129, în notă.

² *Ist. bis. ort. răsărit.* II, p. 214.

³ *Despre starea de acum a școalelor noastre populare din Transilvania*, în : „Amicul Școalei“, nr. 2, 1860.

mult mai jos decît să ne putem fãli cã avem ceva, cãci timpii au fost apãsãtori și negrija lor prea mare“. El recunoaște, cã de la revoluția din 1848 și pînã atunci (1860) „s-au fãcut totuși progrese“, dar spunea cã s-ar fi putut realiza mai mult. Credea cã proverbiala sãrãcie a țãranului român, mai ales în regiuni într-adevãr sãrace, ca vastul județ al Hunedoarei, trebuia învinsã.

De aceea, aici depune el stãruințele cele mai mari. Ajutat de dascãlii, preoții și protopopii din districtul Hațegului, al Geoagiului, Zãrandului și Hãlmagiului, reușește sã întemeieze o serie de școli prin afilierea a 3—4 „școluțe“ în jurul unor așa-numite *școli centrale*. Sistemul era bun, dupã pãrerea noastrã. Decît multe școli și slabe, mai bine puține, dar suficient dotate, asigurîndu-li-se o existență normalã. Atît veneratul ordinariat episcopesc cît și guvernul aprobarã fãrã rezerve aceastã mãsura. „Pentru dotarea acestor școli (centrale), comunele au rãspuns cu însuflețire, oferind (dobînzile — n.n.) de la *împrumutul de stat* din 1854 cît și arenda dreptului de cîrciumãrit pe trei luni, precum și bucate și bani prin arunc“.

Tot P. Vasici aratã și alte obstacole care stãteau în calea progresului :

- lipsa unei instrucțiuni pentru organele însărcinate cu inspectarea școlilor ;

- înmulțirea școlilor (1858 = 691 școli, iar în 1859 = 767). „Asemenea școluțe, în hurube, cu dascãli plãtiți cu 20—30 florini pe an, ca loc de ocrotire pentru cutare fecioraș de cantor, bijbîind și el ca și școlarii“, mai bine n-ar fi. Cãci copiii care merg la o asemenea școalã „nu se aleg cu nimic“ ; nici cu omenie, nici cu carte ; se adunã ca sã se batã, sã injure, sã-și rupã veșmintele, pînã ce pãrinții, necãjiți, injurã școala și strigã cã copiii lor au mers 3—4 ani la școalã și nu știu nici o rugãciune, și îi trag de la școalã ca sã le pãzeascã vitele sau oile, sã-i „hãznuiascã“, cum zic ei ;

- lipsa oricãrui plan de învățãmînt și nepriceperea de a preda a dascãlilor, ca urmare a lipsei lor de pregătire ;

- contractele ¹ umilitoare (ciurdarul sau porcarul satului e mai bine plãtit decît dascãlul) ;

- nepãsarea totalã a organelor de control ;

- frecușurile confesionale („zelotipia“ între uniți și ortodocși).

„Defectele acestea, dacã nu și mai multe, sînt și la uniți“ conchidea Vasici.

La 1861, consilierul c.r. dr. Vasici este revocat, pentru ca tot aceeași înaltã autoritate (Locotenența c.r. a Transilvaniei) sã-l recheme peste un an în aceeași calitate, dar de astã datã pe lîngã guvernul din Pesta.

În noua epocã, a *constituționalismului*, învățãmîntul înregistreazã un regres chiar și acolo unde sub *absolutism* (1850—1861) se realizaserã unele progrese.

P. Vasici înainteazã, în 1865, guvernului un *memoriu* despre starea dureros de tristã a școlilor populare. Sinceritatea lui a fost pusã la îndoialã

¹ „De foarte multe ori, țãranii nu voiau sã-i plãteascã. Și atunci organele oficiale le sechestrãu țãranilor boarfe, haine rele etc. pe care curatorii le dãdeau dascãlilor ca platã ; alteori învățãtorul însuși era martorul unor ofense“.

de Șaguna, căruia i se făcuseră cunoscute de către guvern scăderile relevate de Vasici. Episcopul rămase foarte mîhnit „ce împrejurări teribile și scandaloase a referat dl. consilier c.r. școlar dr. Vasici înălțatului guvern al țării despre starea internă și externă a școalelor noastre (pe care) acest consistor arhiepiscopal nu și le poate închipui“.

Raportul prezenta această situație a școlii ca fiind „icoana cea mai tristă“. Cauzele după el erau :

— ruinarea localurilor de școală, atît a celor existente cît și a noilor clădiri ;

— preotul nu dă voie organelor politice sau administrative să sprijine acțiunile școlare ;

— erau conflicte sau neînțelegeri între preoți și dascăli ;

— învățătorilor li se micșorează salariile după bunul plac al satului ;

— grădinile școlare sînt fără garduri, părăsite.

Pentru foarte multe și întemeiate motive, Vasici cere ca, pe viitor, consilierul cesaro-regesc școlar să facă parte din comisia de examinare a învățătorilor.

Consistoriul ia în dezbateră adresa guvernului cu „gravaminele“ formulate de Vasici și propune o serie de măsuri pentru îndreptarea lor ; dar nu uită să-l combată pe Vasici, care, prin cele raportate guvernului, „va să mintă acest consistor“¹.

Mai repede se poate spune că însuși consistoriul se mințea pe sine și voia să mintă și pe alții.

Pe Șaguna l-a durut mai tare fiindcă din raport se putea vedea clar că cei mai vinovați de decăderea vertiginoasă a școlilor populare erau preoții și protopopii². Aceștia, în calitatea lor de „directori“ și „inspectori“, socotea Șaguna, trebuiau apărați. Prin urmare, supărarea lui Șaguna față de cele dezvăluite de Vasici trebuie înțeleasă prin prisma acestor considerente.

Fiind limpede că pentru ridicarea școlii este necesară o mai serioasă pregătire a învățătorilor, s-au introdus *Conferințele învățătoreshti* (1863), de la care se spera „perfecționarea învățătorilor în chemarea lor, cît și pentru înaintarea generală a creșterii și culturii tineretului școlar“³. Avînd la bază ideea de perfecțiune profesională, fie prin lecții model, fie prin discuții deschise asupra diferitelor metode și procedee în predarea materiilor de învățămînt, ele au fost foarte bine venite. Erau conduse de un comisar consistorial. Au dat bune rezultate pînă în 1865, cînd, din cauza cheltuielilor prea mari pe care trebuiau să le suporte învățătorii și comisarii, deplasîndu-se la mari depărtați (Dieceza fusese împărțită în 9 cercuri), s-au constituit în cercuri mai mici, în fiecare inspectorat districtual și, din lipsă de elemente conducătoare capabile, întrunirea acestor mici cercuri se solda cu minime foloase pentru participanți. De aici interesul

¹ Vezi *circulara nr. 337*, repr. și în : „Amicul Școalei“, 1865, p. 98—103.

² Vezi asupra acestei chestiuni și la G. Barițiu, *Părți alese*, III, p. 139.

³ Pentru ghidare, Șaguna a scris *Normativul conferințelor învățătoreshti*, Sibiu, 1863.

din ce în ce mai scăzut al învățătorilor pentru ele. (Prin 1870 erau deja decăzute, privite ca „pierdere de vreme“¹.)

Spre a veni tot în ajutorul formării dascălimii, Șaguna a scris o *Instrucțiune pentru învățători despre Didactica generală și specială la predarea cu școlarii a singuratecilor studii*, pe care o reeditează — într-un format mai mic — în 1869. Aceasta cuprinde, în 64 de paragrafe, o expunere sumară a principiilor de didactică generală și specială, care dovedește o serioasă orientare în pedagogie, în special în cea germană. Această *didactica parva*, cum o numise foarte potrivit I. Lupaș², are o frumoasă *introducere*, în care Șaguna arată că și-a dat silința să rămână credincios și în sectorul școlar devizei sale: „Înainte!“ Trimițând-o învățătorilor, îi îndatora să o studieze bine, ca să-și poată da seama de cuprinsul ei.

Cu doi ani mai târziu, Șaguna alcătui și tipări o altă *Instrucțiune pentru învățătorii din școlile normale și capitale de religie ortodoxă din Marele Principat al Ardealului* (Sibiu, 1865) — o broșură de 40 de pagini, cuprinzând o *introducere* și 3 capitole, în care tratează despre: 1) Didactica generală aplicată; 2) Didactica specială, cuprinzând materiile de învățămînt după clase și semestre. La sfîrșitul ei se dau „modele tabelarice ale obiectelor de învățămînt, așezate după zilele din săptămîină și după numărul orelor“, adică orarul pentru fiecare clasă.

Dacă mai adăugăm și acea *Instrucțiune pentru directorii școalelor populare și pentru directorii și inspectorii școalelor capitale, precum și pentru inspectorii districtuali de școală din arhidieceza greco-răsăriteană din Ardeal* (Sibiu, 1865), am reconstituit în linii mari imaginea unui Andrei Șaguna-pedagog, în sensul real al cuvîntului.

O grijă deosebită a purtat Șaguna atît institutului cît și școlilor sătești. În 1865, primind invitația de a pleca în grabă la Viena (audiență la împărat), cu părere de rău că nu putea asista la examenul de admitere a noilor candidați în institut, nu uită să-i dea directorului I. Hania instrucțiuni cum să procedeze: cit privește pe „pedagogi“, să nu se primească dintr-aceia care n-au absolvit cel puțin două clase gimnaziale sau au absolvit școlile reale, „știu citi și cînta“, și pot documenta că au cu ce să se întrețină³ în timpul celor doi ani de curs. În nici un caz „să nu se primească doi sau trei dintr-un loc [sat], iar numărul celor primiți la clerică să nu treacă peste 30, și celor în pedagogie [de] 40“⁴.

*

¹ Vezi asupra lor „Foișoara Telegrafului român“, nr. 7—8, 1876; o privire de ansamblu asupra lor cu aprecieri bine motivate, vezi V. Popeangă: *Conferințele și reuniunile învățătoresci ca mijloc de perfecționare a cadrelor didactice*, București, 1968.

² *Mitropolitul Andrei Șaguna*, ed. II, p. 309.

³ Șaguna, ca și Șuluțiu de la Blaj, era mîină strînsă: veșnic se plîngea de greutate și lipsa mijloacelor bănești, deși obținuse în 1864 de la guvern suma de 25 000 fl. ca ajutor pentru institut, iar pînă atunci să nu se uite diferite ajutoare substanțiale: donația logofătului D. Ioanid din Țara Românească de 500 galbeni, cei 4 000 florini dați de cpt. pens. Gh. Cristureanu, urmați de cele 81 iugăre la Stupini Brașov (Mircea Păcuraru, *Istoria Inst. teol. de grad. universitar din Sibiu*, 1961, nr. 11—12, „Mitropolia Ardealului“).

⁴ I. Lupaș, *op. cit.*, p. 299.

Școala secundară. În sinodul din 1850, cit și într-un voluminos „elaborat despre școli“ din iulie același an, înaintat secretarului ministerial Heufler, căruia i se încredințase organizarea școlilor din Ardeal, Șaguna arăta dorințele românilor ortodocși : să se înființeze gimnazii superioare (licee) în : Sibiu, Deva, Cluj, Chioar, Cohalm și Brașov, iar gimnazii inferioare (cu 4 clase) în : Făgăraș, Alba-Iulia, Sighișoara, Brad, Brețou și Abrud ; apoi 6 școli reale în : Hălmașiu, Tg. Mureș, Hațeg, Baia-de-Criș, Mijloceni și Șimleu.

Din tot ce a cerut, greutățile de tot felul n-au îngăduit să se realizeze decât liceul din Brașov și, ceva mai târziu, gimnaziul din Brad ; ultimul, prin străduințele vrednicului protopop Iosif Bașa, care împreună cu alți fruntași români din Zarand au convins pe preoți și săteni să cedeze *titlurile* din *împrumutul de stat* din 1854, care totalizau suma de 58 200 florini, cu care s-a pus apoi bază gimnaziului românesc (1862).

Ceea ce au făcut zărăndenii au vrut să facă și românii din Țara Hațegului (Hațeg, Deva, Dobra, Ilia, Geoagiu și Orăștie). Dar n-au fost încurajați. Căci iată ce răspunde frumoasei lor intenții „Telegraful Român“¹, desigur, inspirat de Șaguna : „Să nu zidim din sus. Ținuturile amintite nu au școli populare și ce folos vei avea de la gimnazii, dacă le lipsește fundamentul, care este școala poporală . . . Gimnaziile ne vor crește și forma indivizi, iară nu popor, care numai în școalele populare poate afla hrana sufletească și după ce ținta noastră cea mai sfântă este și trebuie să fie cultura poporului, firește că și cea dintâi și cea mai mare grijă a noastră trebuie să fie ținută într-acolo ca să avem școale populare cât se poate de multe și bune. Fără de acestea vom sta acolo unde ne aflăm“.

Firește, poziția luată de „Telegraful Român“ nu era justă. Cu aceleași argumente a răspuns Șaguna și la ideea — care devenise o aspirație majoră a tinerimii intelectuale, trecută prin focul revoluției — înființării unei universități sau cel puțin a unei *Facultăți de drept pentru români*². Și n-a fost bine. La fel și de astă dată. Dacă ar fi avut românii 3—4 gimnazii — și între ele, evident, unul pentru cei din Țara Hațegului — altul ar fi fost nivelul de pregătire a tinerilor care intrau în secția pedagogică a institutului sibian. O dată cu ridicarea nivelului intelectual al dascălimii s-ar fi ridicat și cel al școlilor populare, atât de slabe din acest punct de vedere.

¹ Anul 1861, nr. 50.

² Asupra acestei chestiuni v. N. Albu, *Problema Facultății juridice pentru românii din Transilvania după revoluția din 1848/49*, în *Studia Universitatis Babeș-Bolyai, Series Historia*, fasc. I. 1968.

Situația învățământului sătesc între 1800 și 1867 pe județe

a. Școlile din orașul și județul Alba

În epoca pe care o studiem, actualul județ Alba era constituit din două *comitate*: al Albei Inferioare cu capitala Alba-Iulia și al Albei Superioare cu capitala Aiud; două orașe create de cele două confesiuni rivale: rom. catolică (Alba Iulia) și reformată (Aiudul). Alte centre erau: Abrud, Zlatna și Sebeșul-Săsesc¹. Fiecare dintre aceste orașe aveau, în secolul al XIX-lea, școli cu tradiție, școli primare și gimnazii inferioare și superioare, la care nu rareori se întâlneau profesori români; de pildă, la gimnaziul superior rom. cat. din Alba-Iulia, după 1812, funcționa un Nicolaus Alamori (Nicolae Alămorean), la care au învățat carte serioasă Nicolae Maniu, viitorul protopop al Sibiului, și Gavriil Munteanu din Vingard, primul director al liceului din Brașov. Un Ioan Neagoe era în 1799 „profesores montano” la gimnaziul din Zlatna, prin care va trece și Avram Iancu; acest Neagoe a predat româna și religia elevilor români de la gimnaziu. Prin zelul său profesional e lăudat lui Bob de către „I.C.R. Direcție Montanistică”². Același gimnaziu a avut, între 1828 și 1836, ca profesor de limba română pe Grigore Mihail, protopopul de mai târziu al Bistrei și viitor canonic și rector al seminarului din Blaj (1864).

Abrudul avea o *școală normală* (școală primară superioară orășenească) rom. cat., frecventată de mulți elevi români din localitate și din satele din jur. Dar avea — încă de pe vremea lui Șincai, care o și inspectează de două ori — și o școală românească; și chiar bună³.

La gimnaziul sau liceul rom. cat. din Alba-Iulia erau înscriși anual între 30 și 50 de elevi români. De aceea, episcopul Bob, în testamentul său, întemeiază 6 burse pentru cei mai buni elevi români de la acest liceu. Mai puțini, ba chiar foarte puțini, întâlnim la colegiul reformat din Aiud. Între aceștia menționăm pe „Onu Pop Țipar”, fratele lui Timotei Cipariu, ajuns apoi dascăl în Pănade.

Aceeași constatare o facem vorbind și despre gimnaziul săsesc din Sebeș, pe care l-a frecventat viitorul episcop al Sibiului, Vasile Moga.

¹ *Cimpeni* e trecut la capitolul privind școlile din fostul județ Turda.

² Arhivele Statului — Filiala Blaj, dosar an 1799, nr. 17.

³ La 1854 se învăța în ea, pe lângă l. română, germana și maghiara. Învățătorul avea un salariu de 300 fl. plus „4 orgii de lemne și cvartir”.

Relativ la școlile românești naționale, existența unora încă din veacul al XVIII-lea a fost semnalată în altă lucrare¹. Menționăm, dintre ele, pe cea de pe lângă mănăstirea din Maieri, întemeiată la 1754 de episcopul P. P. Aaron; a funcționat în chiliuțele mănăstirii, sub conducerea călugărilor. Numele primilor dascăli nu ne sînt cunoscute. La 1817, starețul mănăstirii, viitorul prepozit capitular de la Blaj și dîrzul luptător pentru cauza neamului său la 1842 și 1848, Simion Crainic, așeza aici în funcția de cantor și dascăl pe Franc Ionuț. În 1840, înmulțindu-se numărul elevilor, preotul Molnar — care îndeplinea și slujba de dascăl — cerea Blajului permisiunea de a lărgi sala de clasă prin desființarea celor două „chiliuțe călugărești“, căci și-așa mănăstirea „acum nu se mai ține prin călugări“.

Mai veche decît aceasta e școala de la mănăstirea Măgina, cît și cea de la mănăstirea Ciunga; și tot din secolul al XVIII-lea, de pe la început, datează școlile din: Teiuș, Abrud și Pianul de Jos. Nu putem trece cu vederea, de asemenea, rostul important, cultural, pe care l-au avut, în secolele al XVII-lea și al XVIII-lea, mănăstirile cu școli: cea de la Geoagiu-Suseni și cea de la Ripa Rîmeților, pentru tineretul din Rîmeți și Ponor².

Dar școala mănăstirii din Maieri era numai pentru uniți. Desigur că și pentru ortodocși trebuie să fi existat una, despre care însă n-avem date.

Mănăstirea de la Măgina și școala ei, împreună cu casa dascălului au fost arse în 1848/49 de către insurgenți, rămînînd din ele numai zidurile. Pe vremea lui Șincai, școala de aici a fost apreciată ca bună și era numărată printre școlile *triviale* „împărătești“, adică școli la care dascălul era plătit din fondul de instrucție al guvernului transilvan.

Avînd totdeauna dascăli buni, la ea alergau nu numai tineri din Măgina, ci și din împrejurimi, care învățau aici mult mai multă carte decît în școlile diecești obișnuite. Pe lângă scris, citit, aritmetică și catehism, mai învățau — ceea ce era foarte important pe atunci — „glasurile“ și toată rînduiala liturghiei. Mulți tineri s-au făcut dascăli și preoți numai cu școala primită aici. Pe lângă ce primea de la stat și de la elevi, „plata dascălului era ruptă din a 3-a parte a grădinii mănăstirii, a 3-a parte din celelalte venituri școlare“³. Recunoscîndu-i-se meritele în propagarea culturii și moralității în popor, decretul împărătesc din 24 aug. 1784 și cel din 28 aprilie 1785 o numără între cele cu *drept la viață*: „pentru grija sufletelor și învățătura pruncilor“⁴.

Cam în acea vreme, după ce restaurase mănăstirea de la Geoagiu, cumpărînd pe seama ei și clopote, venise și fu așezat aici (bineînțeles, după ce a trecut la confesiunea unită — gr. cat.) călugărul de origine sîrbă Sofronie Paulovici. Ca și la Geoagiu, și aici depuse mult zel, dovedindu-se un bun gospodar și conducător, apărînd interesele mănăstirii, în procesul

¹ N. Albu, *Istoria învățămîntului românesc din Transilvania pînă la 1800*, Blaj, 1944.

² N. Iorga, *Sate și preoți din Ardeal*, București, 1902, p. 274.

³ Raportul protopopului Demeter al Băgăului, Arhivele Statului — Filiala Blaj, dosar an. 1850, nr. 111.

⁴ Difuzarea decretelor respective, v. circ. lui Bob din 1785 în *Protoc. episcopal pe 1785*, în: Arhivele Statului — Filiala Blaj.

intentat *Colegiului* din Aiud, care încercase să-i ia în mod abuziv moara și o parte din moșie.

Dar din cauză că s-a certat cu ceilalți frați călugări care-l pîrîră lui Bob că e un om ranchiunos și zgîrcit, fu mutat la mănăstirea Ciunga.

Despre mănăstirea și școala la care a mers (Ciunga), dacă a ridicat-o din ruina în care se găsea (de aceea nu mai avea nici elevi mulți la învățătură), nu avem știre¹. Știm doar că mănăstirea avea 101 iugăre cositor și arător laolaltă. Ce școală bună n-ar fi putut susține altul din această avere!

La Măgina — și acolo cu destule posibilități de existență — lucrurile însă mergeau bine. După 1800 ajunse în fruntea ei călugărul Gavril Ferent, care, dornic să știe școala pe mîini bune, la 1810 cheamă aici ca dascăl pe Nicolae Molnar din Cacova Aiudului. Aranjamentul dintre ei e comunicat de Molnar lui Bob, de la care mai obține ca beneficiu, plă-tind totuși o modestă arendă, o „morișcă“, adică o moară de apă cu o singură piatră.

Într-o „*Statistică a românilor uniți din Ardeal la 1811*“, lucrată defectuos și dusă numai pînă la un loc², am întîlnit numele următoarelor sate cu dascăli (dieci) din actualul județ Alba:

1. Gîmbuț — Vasilie et campanator (în-vățător și clopotar)	12. Abrud — Atanasie
2. Spălnaca — Demian Cutean	13. Roșia Montană — Simion
3. Landor — Cozma Petru	14. Hăpria — Many Dumitru
4. Sinbenedic — Toader	15. Dumitra — Ștefan
5. Drîmbari } — Silvestru	16. Măgina — Nicolae Molnar
6. Totoi }	17. Alba-Iulia — Maieri pr. Anghel
7. Henig — Toader	18. Bucium — Ioan Suci
8. Straja — Vasilie	19. Feneș — Todor
9. Aiud }	20. Turdaș — Vasilie
10. Poiana } — Constantin	21. Musca — Vasilie
11. Dumbrău — Petru	22. Zlatna — Ioan

Cîteva date despre școala din Abrud (unită). Pînă la 1785 a avut ca dascăl pe un Nicolae Popovici din Cîcmău³, căruia i-a urmat un Maței. Iar la 1807, protopopul Anghel a pus în acest an dascăli la cinci sate din acest protopopiat⁴. În 1814, protopopul Al. Tobias interveni la episcopie pentru clopotarul Suci Simion, „care și dascăl fu“, fiind „bărbat cu moravuri bune“, să-l confirme în postul de învățător.

Hopîrta. La 1803, hopîrtenii roagă consistoriul din Blaj să le rînduiască „niște *Bocoavne* pentru niște prunci care învață“. Răspunsul consistoriului: pînă nu se lămurește chestiunea trecerii lor la biserica unită, nu li se poate satisface cererea⁵. La 1835, școala n-avea încă local propriu, dar avea dascăl pe Gh. Bota.

¹ Găsim pe la 1850 un dascăl cu numele V. Nicoară la Ciunga, la mănăstire sau în sat. Mai probabil că în sat, deoarece școlile mănăstirești fură desființate chiar în acel an.

² Arhivele statului — Filiala Blaj.

³ N. Iorga, *Studii și documente*, XIII, p. 26.

⁴ Documentul însă nu menționează numele acestora (Arhivele statului — Filiala Blaj, dosar an. 1807, nr. 32).

⁵ *Protoc. presidial episcopal* pe 1803, (Arhivele statului — Filiala Blaj).

Uioara, 1803. „Ignatie s-a ostenit de au dobândit pământ pe sama diacului care s-au rînduit de atunci în sat“. Acest amănunt îl reamintea prin 1840 un nepot al lui Ignat, și el tot diac sau dascăl, într-o reclamație către consistoriul blăjan împotriva preotului care îndemnase pe credincioși a-i reduce din terenul diecesc ca să i-l dea lui.

Spălnaca, 1819. Diacul Miron Toader, încă din 1814 așezat aici, e caracterizat ca un om clevetitor și „hiclean“ de pr. Ioan Vereș.

Asinip, 1803. Popa Grigore se „ponosluește“ de fratele său, care e diacul satului, că „ține pentru sine jumătate iclejia din cimp“.

Nici la 1846 școala n-avea local propriu, căci „diacul Popa Ioan ține școală în casa sa“¹.

Sebeșul Săsesc, 1807 : Călugării franciscani au școală trivială. Sașii : trivială și gimnaziu inferior (frecventat de Izidor Albini din Cut, tatăl lui Septimiu Albini). Românii ortodocși : 1807—1817 „kyr. dasc. Avram al popii Ilie“ ; 1817—1828, Ștefan Moga ; 1828—1844, Vintilă Vintilă ; la 1850 aveau doi dascăli : Șt. Moga și Zaharie Moga.

Pianul de Jos, 1805 : „Localul de școală era o casă afundată în pământ, cu bănci bătute pe pociumbi : pe o parte stăteau fetele, pe alta băieții. Geamurile, cit palma. Din cauza fumului și a colbului, dascălul s-a betejit de ochi și a părăsit dascălia“².

Primul dascăl cu pregătire specială a fost Zaharia Bena, cu certificat și numire semnată de Moise Fulea (1822).

Lui Z. Bena i-a urmat Ilie Piso(i) absolvent al școlii normale grănicerești din Orlat. După 1850 a funcționat Lucian Pamfil, care îndeplinea și slujba de notar.

Laz, 1838 : Silvestru Maca ținea școală cu copiii în casa lui. Era opincar de meserie³. Între croitul opincilor îi învăța „buchiile, pe care le scriau și pe *maiu* cu cărbune. Scrisoarea, cu peană de gîscă și cu cerneală din țirțalani de arin sau din sămînță de boz, peste care turnau puțin oțet“, s-a învățat pînă la 1850. Cărți : *Cartea năravurilor*, *Bucoavna*, *Catehismul*, *Psalmii de seara și dimineața*. Dar cîntările bisericesti trăgeau mai mult în cumpănă decît orice învățătură.

Ciumbrud, 1835 : „Localul școlii vreau să-l ia maghiarii, deși a fost făcut de români“, raportează consistorului blăjan, protopopul Ion Ladoi al Băgăului. În 1842 funcționa aici ca învățător (diac) Iosif Hirceagă.

Cricău (școală ortodoxă), 1838 ; învățător era Nicolae Sucean.

Cut, 1823 : Casă închiriată pentru școală ; la 1827 era învățător Absalon Decean.

Băgău, 1830 : local propriu pentru școală ; învățător era Vasile Nemeș.

Cacova Aiudului, 1840 : învățător era Filimon Groza ; școala funcționa în casa unui țaran văduv.

Peșelca, 1824 : diac Gh. Domșa ; școala o ținea în casa lui.

¹ Arhivele Statului — Filiala Blaj, an. 1846/nr. 22.

² Ion Bena, *Contribuțiune la monografia comunei Pianul de Jos*, Cluj, 1925, p. 38.

³ Oct. G. Simtion, *Ceva din trecutul școlii din Laz-Alba* în : „Gazeta Transilvaniei“, 1911, nr. 264.

— *Anul 1840*. Din raportul viceprotopopului Ion Ladoi al Băgăului către Consistor :

„În *Băgău* și *Ciumbrud* încă în 1813 au ridicat școala cu dascăli. De la 1830 s-au așezat școale în : *Pețelca*, *Timpăhaza-Rădești* (la 1842 dasc. I. Bogățian), *Meșcreac* (1830, dasc. Gavril Grama), *Gimbuț*, *Asinip* ; în toate, școale și dascăli, precum și în *Lorinț* acești dascăli învață pruncii și pruncuțele satului fără plată. În *Păgida*, *Hopârta*, *Căpud*, *Odverem*, *Ocnîța* și *Ciuguzel*, școale pînă acuma nu s-au putut dobîndi, afară de *Ciuguzel*, *Odverem* și *Căpud* (în care nu-s cantori, ci din alte popoare se aduc) ; unde sînt case cantorești, cantorii învață tinerimea, iar unde nice cantori nu-s, învață parohii toți, în toate satele, fără plată“. În continuare, laudă pe dascălul din *Timpăhaza* (*Rădești*), pe care l-a găsit excepțional la examenul de fine de an. Plata dascălilor ? „Am poruncit oamenilor o ferdelă de cucuruți să dea la dascăl de o gazdă, ci oamenii de voie bună nu dau. Să poruncească Măria Ta să poată ajunge la dreptul lor acești dascăli, chiar și cu sila de la aceia care nu dau de voie bună“. ¹

Ponorel, 1843 : Efrem Petruța, preot și învățător, e lăudat de Nicolae Kovács, inspectorul suprem al școlilor transilvane, pentru interesul și devotamentul în îndeplinirea datoriei învățătoarești ; la recomandarea lui, i s-a acordat de către Tezauriatul Montanistic din Zlatna un salariu anual de 200 Rf și „naturalii în cvartir“.

Alecus, 1844 : sătenii se plîng consistorului episcopesc (*Blaj*) că i-a părăsit dascălul, mutîndu-se în alt sat, deși au „casă de școală și casă dascălească“, iar „rînduita plată i-o-am dat totdeauna“. ²

Lopadea Română, 1850 : local închiriat ; 1853 : învățător Nicolae Moldovan.

Teiuș — școala e întemeiată din 1755 prin intervenția la guvernul transilvan a „corpului de grăniceri călări“ pe care-l da această localitate, dar susținuți pe spezele episcopilor *Blajului*. Însă abia în 1852 au construit un frumos local de școală, care a durat pînă în vremurile noastre. Școala a beneficiat tot timpul din vama („regaliile“) tirgului și din fondul foștilor grăniceri. În urma unor grave neînțelegeri la 1864 între foștii grăniceri și restul satului, cînd primii vrură să-și retragă fondul și să-l împartă între ei, față de primejdia care amenința școala în existența ei materială, dar și națională. Consistorul din *Blaj* interveni energic pentru aplanarea conflictului și liniștirea spiritelor.

Geoagiul de Sus (ort.), 1800 : avea trei dieci, dar nu știm dacă tustrei învățau și copiii.

Trăscău, 1801 : școală normală reformată, însă frecventată și de români ; prin ea a trecut și Gh. Barițiu înainte de a veni la *Blaj*.

Bedeleu (ort.) 1850 : dascăl Gavril Lăscudean.

Poiana Aiudului, 1836 : dascăl Vasile Morariu.

¹ Arhivele Statului — Filiala *Blaj*, dosar an. 1840, nr. 142.

² *Idem*, dosar an. 1844, nr. 366.

Aiud, 1850 : școală slabă. La 1869 mitropolitul Vancea creează o fundațiune pentru susținerea ei.

Mihalt : urme de școală încă de la sfârșitul secolului al XVIII-lea. La 1842 funcționa ca învățător, în școală cu local propriu, Spiridon Cisteian¹.

Bucium ; avea școală pe la 1790. La 1857, școală centrală, deservind satele : Bucium-Cerb, Bucium-Muntari, Bucium-Poeni, Bucium-Isbita și Bucium-Sat.

Intregalde : la 1822 funcționa Toma Pușcaș, trecut prin „cursul de normă“ de la Sibiu.

Bucium-Șasa : școală înființată pe vremea directoratului lui Gh. Șincai (1786) ; învățătorul era plătit de serviciul erarhial montanistic.

Musca, 1857 : școală cu local propriu ; învățător Andrei Giurgiu.

Bărăbanți, 1833 ; dascăl Toader Velecan ;

Benic, 1820 ; dascăl Nicolae Dregan ;

Cetea, 1811 : diac Petru Raica ;

Chișfalău, 1840 : diac Vasile Totoian ;

Ighiu, 1804 : diac Nichifor Străjan ;

Galtiu, 1830 : diac Dumitru Anghel ;

Mogoș-Birlești, 1822 : diac. Todor Birlea ;

Oieșdea, 1842 : diac. Gheorghe Raț ;

Șard, 1805 : diac Nicolae Pop ; clădire de piatră din 1860 ;

Vințul de Jos, 1846 : Vasile Sebeșan.

Zlatna avea școală din veacul al XVIII-lea, la 1811 erau două școli primare românești, aparținând celor două confesiuni. Cea unită, la 1842, avea 20 de elevi cărora li se preda de către Gr. Mihali, vicearhidiacon și „adjunct de învățător“ : „Catehismul, Sentenții morale, Cunoașterea literelor, Citirea, Geografia, Istoria naturală, Istoria biblică și Aritmetica“.²

La cea ortodoxă funcționa în 1855 Filimon Plaște, care preda, pe lângă materiile prevăzute în planul de învățământ, limba germană și limba maghiară.

În problema învățământului popular, am văzut, când ne-am ocupat de activitatea celor două consistorii de la Blaj și Sibiu, cu câtă perseverență se urmărea ridicarea învățământului sătesc. Am avut însă și obiectivitatea să spunem că Blajul, în comparație cu Sibiul, înțelegând învățământul pe arhidieceză, sta mult mai slab. Ca să nu fie afirmația noastră pusă la îndoială vom reproduce, în cele ce urmează, rapoartele câtorva protopopi și vice-protopopi din județul Alba (lucrurile îl vom repeta și la alte județe), din care se desprinde acea justă și dureroasă concluzie.

În 1857 și 1858, guvernul transilvan soma consistoriul blăjan să-i prezinte situația *reală* a învățământului din arhidieceză. Adresele formulau o serie de întrebări relative la acea spinoasă problemă. Ele au fost transmise cu circularele nr. 344 și 524/1858 tuturor protopopilor spre a răspunde acestor întrebări.

Unii au răspuns superficial. Au fost însă și din aceia — repetăm : ne referim aici numai la cei din Alba — care nu s-au sfiit a spune lucrurilor

¹ Arhivele Statului — Filiala Blaj dosar an. 1842, nr. 37.

² *Ibidem*.

pe nume, arătînd răul în toată goliciunea lui, ca s-o simtă și veneratul consistoriu.

Le facem loc pe rînd. Luăm pe cel mai puțin ofensator, al protopopului Uioarei, Leontiu Leontan. După ce se ocupă de cîteva dintre școli cu localuri proprii, se oprește asupra învățătorilor : „Docenții se aleg de către săteni ; se examină prin protopopul și aflîndu-i destoinici, se propun organelor cesaro-regești spre întărire. *Docenți însă destoinici, în adevăratul înțeles, pe-aici sînt rari sau nici nu se află.*

În celelalte comune din protopopiat, în care mizeria n-a permis comunităților a-și ridica școli, *învață cantorii locali în casele lor sau în altele, închiriate*“.¹

Scăderile Blajului sînt reflectate și în următoarea adresă a preotului Al. Tobias din Abrud către Gr. Mihali, protopopul tractului Zlatna :

„Multe și salutare Ordinaciuni ni s-au împărtășit de la anu 1850 încoace prin Năltata Gubernie pentru rădicarea școalelor populare cu spesele comunelor și pentru modrul îndemnării părinților nebăgători de seamă în mijlocirea creșterii cei bune și morale a fiilor săi, care numai prin neînteruptă umblare la școală se poate dobîndi. Dar durere ! căci pe lingă toate mijloacele prescrise, tot *nu putem înainta*. Și ce e *pricina* ? Aceasta mi se pare a fi bine cunoscută de fieștecare, adecă *lipsa învățătorilor buni și a cărților*, care, amîndouă nu știm unde să le căutăm, căci *dacă ne lipsește Preparandia, unde să se învețe Methodul învățătorei, apoi nece învățători buni vom avea* ; și dacă se și află cîte unul deintr-o sută, care s-ar sili a face destul chemării sale, acesta încă dă peste impedimente neînvincibile ; căci, într-altele, nu știe unde să îndrepte pe părinții școlarilor săi a-și procura cărțile trebuincioase ; nu sînt *bucavne*, nu e nece un examplariu de *Istoria biblică*, ba și alte cărți lipsesc și la noi, unde ar fi modru a le cumpăra, dacă am avea de la cine. Aceasta-i *cangrena* cea împedecătoare la propășirea bieților învățăcei întru învățatura sa, *caria mai folositoriu medicament a-i subadministra nime poate fi altul în stare decît Blajul*, care avînd Tipografia sa, *are putere a tipări și cărți de prisos și de a rădica și una catedră de Preparandie* sau preparanți pentru înmulțirea învățătorilor apți a ține prelecțiile prescrise și are de unde alege ascultători destoinici ... care în scurt timp sperăm a se înființa spre bucuria noastră a tuturor și luminarea poporului, deoarece nu ne lipsește numărul bărbaților științifici bine-meritați și zeloși, fără care omu științific se aseamănă unui clopot fără limbă“.¹

Problema este reluată și analizată amănunțit într-un raport înaintat mitropoliei Blajului de protopopul Grigore Mihali.

Cît de înapoiată era școala primară unită, dacă la 1859 Al. Tobias mai susținea necesitatea *bucavnei* !

Iată, în ansamblu, situația învățămîntului popular din județul Alba, între anii 1800 și 1867.

b. Școlile din orașul și județul Brașov

Idealul lui Radu Tempea și al înaintașului său, Dimitrie Eustatievici, de a vedea funcționînd școala normală, plănuită la 1788, se putu realiza abia în 1804, cînd în urma unui călduros apel adresat, tot de Tempea, preoților și fruntașilor bisericii din Schei, aceștia au oarecare muștrări de con-

¹ Arhivele Statului — Filiala Blaj, dosar an. 1859, nr. 311.

știință pentru halul în care ajunsese școala și-și iau angajament solemn, în fața directorului, de a înființa, cu orice preț, școala capitală (normală) cu trei clase, în care „pe lângă rînduitele și știutele învățături, să se mai învețe : limba nemțească, ungurească și grecească“.

Tot atunci se hotărî înființarea unei școli triviale (primară-comunală-sătească) în Tocile. Pentru cele trei clase angajară ca „dascăl mare, carele va învăța gramatică pe prunci, ungurește și nemțește, pre lângă acestea și alte trebuincioase științe frumoase“, pe Ioan Barac, scriitorul poporan, autor, la acea dată, al poemei *Arghir și Elena* (1801 — Sibiu)¹; al doilea dascăl, „carele va învăța pe prunci învățătura credinței, temeiurile cele dintii ale limbii nemțești și ungurești, învățătura năravurilor celor bune și alte trebuincioase la al doilea clas învățături“, e Mihail Munteanu din Sibiu, fost ascultător al cursurilor deschise de Eustatievici; iar al treilea, „carele va învăța pe cunoscătorii de slove [începători], pre solvenitori, pre cetitori românește, grecește, nemțește și ungurește, împreună și a scrie și temeiurile cele dintii ale aritmeticei, cîntările bisericești și altele la întiul clas trebuincioase științe“, Zaharia Duma, fiul răposatului paroh Gh. Duma, iar la școala din Tocile — Nicolae Grid, fiul preotului Dimitrie Grid, adică un văr al fostului director Dim. Eustatievici.

Deși chibzuite și puse la punct, totuși lucrurile iar n-au mers bine. Prin 6 decembrie 1805, directorul școlilor, Radu Tempea, mustra pe epitropi pentru „stricarea și dezrădăcinarea școlii Bolgarescului“² și le cerea să-i raporteze urgent, atît lui cît și inspectorului școlii, preotul Teodor Bucur, cauza acestor regretabile stări de fapt de la școala brașoveană. Motivul era același, vechi : dascălii nu-și primeau salariile. Însuși Ion Barac e nevoit ca, pe lângă dascălie, să facă și pe tîlmaciul („logofăt“) la magistratul orășenesc ca să-și poată asigura existența. Situația lui dă indicații și asupra situației celorlalți.

Între timp, după 1800, mai precis, la 1803, se concepe realizarea unui alt plan, demn de a fi cunoscut. Gheorghe Haines, fostul preot la biserica „grecească“ și apoi administrator protopopesic al Brașovului, voise să deschidă aici o școală teologico-pedagogică, într-o clădire nouă. Dar Tempea nu fusese de acord, căci el însuși intenționa să țină în școala de la Sf. Nicolae „un curs al învățaturii normalicești pentru candidații de dascălie, preoție și cantorie“. Chiar în 4 noiembrie 1803 dădu dispozițiuni să se amenajeze sălile de la parter ale sus-numitei școli „ca întru acelea să poată tradăului învățătura diecilor celor mulți la număr“, iar refuzul proiectatei școli teologico-pedagogice a lui Haines îl acoperea cu motivarea : „ca să nu facă învăluială și pierdere de vreme dascălilor cu învățătura buchilor“.

Față de Haines, R. Tempea avea la brașoveni întîietate, ca băștinaș cu adînci rădăcini în orașul de sub Tîmpa.

Ca director, excluzînd „Gramatica“ sa destinată școlilor naționale, normale și triviale, nu și-a legat numele de vreo operă însemnată; chiar învățămîntul sub el n-a făcut progrese; bietele școli din lumea satelor — acolo unde erau — nu le vedea decît o dată pe an, la examene. Judecîndu-l după

¹ Ion Colan, *Viața și opera lui Ioan Barac*, București, 1928, p. 11.

² C. C. Mușlea, *O dinastie de preoți: Familia Radu Tempea*, Brașov, 1939, p. 60.

materialul informativ referitor la persoana și activitatea sa ca om al școlii, ni se pare exagerată opinia regretatului I. Lupaș care susținea că : „dintre toți patru directorii [D. Eustatievici, G. Haines și Moise Fulea], el este cel mai de valoare, atât ca om de carte, ca scriitor și îndrumător cât și ca om al datoriei depline“¹. La fel și aceea a lui N. Iorga : „își sacrifică toate puterile pentru ridicarea acestor școli elementare“². Nu greșim dacă identificăm aici o învăluitoare simpatie pentru cărturarul cu largi relații în Ardeal și peste munți. Din păcate, tocmai din cauza insuficientului interes arătat față de funcțiunea pe care o avea, a fost înlocuit, pe neașteptate, în 1808, cu Gheorghe Haines.

Dăm un singur exemplu : „Consistorul admite ca să fie suplinat la altar [Brașov] de un capelan“. Însă cel puțin atunci „pe diecii spre preoție candidăluți . . . [veniți la Sibiu] cu tot din adinsul însuși să-i învețe, iară nu spre acest sfârșit la dascălul școalelor normalicești de aici să-i trimită“, care dascăl era tocmai frate-său, Nic. Tempea . . .

Unde se mai amintesc rodnicele cursuri de pregătire a învățătorilor, inaugurate de înaintașul său Eustatievici ?

Cel mai bun biograf a lui, Candid C. Mușlea, recunoaște, deși cam șovăitor, că „poate i s-au trecut prea multe cu vederea în urma faptului că era autorul consacrat al unei gramatici și om cu știința a mai multor limbi, învățături și vrednicii împodobit“³.

Cu toate defectele sale, brașovenii l-au acceptat pe Tempea ca protopop. Oricum, era unul de-al lor. Și apoi ținea la el și veneratul consistor sibian, în care a ocupat prin 1805 și funcția de „președinte interimar“. Decretul gubernial de înlocuire din 22 sept. 1808, transmis prin consistor la 22 oct. 1808, l-a lovit tare ; mai ales că era schimbat cu adversarul său⁴. Revolta lui se face simțită printr-o serie de dificultăți pe care le va crea parohiei din Schei, întâi prin fiul său Duțu, apoi prin intrigi și denunțuri către Magistrat. Ieșind prost din toate agitațiile acestea, ca să scape de ochii lumii, mai ales că înregistrase și altă înfrângere (1815), la alegerea de episcop la Arad, unde candidase, trecu peste munți în Țara Românească, apoi în Moldova, cu o scurtă oprire la Seminarul de la Socola (1817—1818).

Restul vieții lui (+1824)⁵ nu mai prezintă nici un interes pentru noi. Urmarea acestor hărțuiri pentru școala de pe lângă biserica sf. Nicolae din Schei a fost că ea se desființează cu totul, părinții fiind nevoiți a-și angaja pentru copiii lor dascăli particulari, despre care protopopul Radu Verzea, cel care suportase cheltuiala tipăririi *Gramaticii* lui Tempea, spune că „erau învățători cari de sine s-au făcut dascăli aici în oraș și strică rânduiala cea bună“⁶.

¹ I. Lupaș, *Date privitoare la activitatea lui Radu Tempea*, în : „Țara Bîrsei“, nr. 3, 1932.

² N. Iorga, *Istoria literaturii române din sec. XIX*, vol. II, București, 1907, p. 292.

³ *O dinastie de preoți și protopopi etc.*, p. 24.

⁴ V. circ. de înlocuire la Ilarion Pușcariu, *Doc. pt. limbă și istorie*, tom I, Sibiu, 1889, p. 175.

⁵ Dintre brașoveni, abia G. Barițiu a scris despre el frumoase cuvinte în „*Foaie pentru minte, inimă și literatură*“, 1857, nr. 2.

⁶ Andrei Bîrseanu, *Istoria școalelor centrale din Brașov*, Brașov, 1902, p. 17.

Acest inteligent și mărinimos protopop din Satulung — Radu Verzea — puse capăt stării de lucruri, puțin onorabilă pentru o comunitate românească așa cum era Brașovul, prin consfătuirea din 6 noiembrie 1817, la care luaseră parte preoții și fruntașii din Schei. El le recomandă ca dascăl pe diaconul din Merii Sibiului, Simion Jinariu, fost învățător „normalicesc” la școala din Groapă, ridicată de bogătașul Const. Hagi Pop. Nici acesta însă nu stă decît un an (1817—1818).

Cam în acești ani, umbroși pentru școala din Brașov, crește prestigiul altor școli la care alerga tinerimea română. Ajunse la mare vază școala grecească — cel puțin așa reiese din referințele geografului transilvan Lukas I. Marienburg : „Grecii au la biserica lor o școală foarte bine dotată, cu trei clase. În ele se predau și elemente de latină și germană”¹.

Cît despre urmașul lui Radu Tempea în direcția școlilor, Gheorghe Haines, știm că s-a născut în Mohu, județul Sibiu, la 1765, unde funcționa la 1789 ca diacon, apoi ca protopop și dascăl².

La 20 octombrie 1808 apare, semnată de Aron Budai, „notareș consist.”, „Ordinăciunea” despre numirea lui George Haines de director al școlilor române ortodoxe. Deține acest post pînă în septembrie 1810, cînd este înlocuit cu Moise Fulea, nepotul de soră al noului ales episcop de Sibiu, Vasile Moga. Încă din 1809 se mută la Sibiu, unde și moare în martie 1812³.

N. Iorga vorbește cu respect despre el, intitulîndu-l „doctor”⁴ ; ceea ce ni se pare mult. Asemenea titluri nu confereau școlile clericale ortodoxe din imperiul austriac. Incontestabil că a fost un harnic îndrumător al învățămîntului. Urmele preocupărilor lui din cei doi ani de directorat fac suficientă dovadă despre aceasta. Încă în primul drum, din inspecțiile sau vizitele pe care le face la școlile de prin satele Diecesei, constată ca o cauză a lipsei de progres în ridicarea nivelului de viață spirituală, atît a tineretului școlar cît și a sătenilor, insuficienta pregătire a dascălilor. Deci hotărăște luminarea acestora mai întîi și prin ei a poporului. Reia firul cursurilor de dascălie ținute pe vremuri de D. Eustatievici la Sibiu.

În biblioteca Academiei R.S.R. — cartea veche —, sub cota 762, se găsește o broșură intitulată „*Învățătură către dascălii normalicești a școlilor neunite din Mare Prințipat Ardealului*”. În dar închinată și alcătuită prin al acelor școale Director, Georgie Haines, întîiul asesor Consistorionului și fostul preot de oaste Beniovski al 31 regement pedestru de linie. Sibiu, în tipografia lui Ioan Bart, 1809”.

Într-un capitol concentrează — ca într-un regulament — *Datoriile dascălului*, care după el sînt multe și ușoare :

- „1) A fi totdeauna cu mintea trează și curată ;
- 2) A-și cumpăni vorbele după starea ucenicilor ;
- 3) Să fie dulce și scurt la vorbe, căci vorba multă și fără temei, nu numai la pruncii cei mici, dar și la cei mari face confusie ;

¹ *Geographie des Grossfürstenthums Siebenbürgen*, Sibiu, 1813, p. 134.

² N. Iorga, *Istoria Românilor din Ardeal și Ungaria*, București, 1915, p. 86.

³ Candid C. Mușlea, în: „Țara Bîrsei”, nr. 3, 1934.

⁴ N. Iorga, „*Histoires des Roumains de Transylvanie*”, vol. II, București, 1940, p. 203.

4) Să știe 4 părți ale aritmeticei și Regula Detri (sic) ;

5) Metodul Normic¹ ca pe o pravilă dascălească să-l cetească foarte des ;

6) De beție să se ferească, că aceasta, pe lângă alte vătămări, întuneacă mintea, ochii simțurilor. Mintea și ținerea de minte o slăbește ;

7) Despre trebuitorile cărți ale școlarilor să poarte grijă și cu împreună înțelegerea a parohului ; cu duhul blindeței să sfătuiască pe părinții copiilor ca ei de beuturi și beție să se părăsească și cu banii aceia să cumpere cărți și să facă îmbrăcăminte fiilor lor ; fiindcă precum meșteșugarul fără unelte, nu poate lucra, așa și pruncii cei fără cărți nu pot învăța.

Pentru că mie și aceasta [imi] este cunoscut că, pe la multe școli neavînd pruncii trebuincioasele cărți de învățătură, părinții ca să nu facă cheltuială pe cărți, fac o tăbliță ca un mai, din lemn de măr au de păr, groasă ca [de] un deget, care abia o poate ținea pruncul în mînă, pe care scrie dascălul cu cerneală neagră lețca pruncului și dacă o învață de rost, rade cu cuțitul scrisoarea și scrie alte lețche și așa pruncul, ce învață astăzi, uită mine, și-l întoarce iar ca să procetească, învăluindu-se fără folos asemenea unui om care, intrînd într-o pădure deasă, umblă învîrtindu-se, rătăcește în căutarea cărării și mergerii înainte. Acest obicei vătămător sporului învățaturii, de tot să lipsească“.

Și acum un avertisment.

„Dascălii cei neîmpodobiți cu cetanie curată și scrisoare dezvoltată, să nu socotească că vor rămîne în starea dascăliei. Fiindcă celelalte reguli ale Normei (dacă va avea dascălul cetanie și scrisoare bună) prin cursul cel de 6 săptămîni (care aicea la mine în toți anii se va ținea din Paști pînă în Rusalii) lesne le pot cuprinde. Pentru aceasta este de foarte mare trebuință ca dascălul acela care doar în scris și cetit este scăzut să pue toată sirguința să o îplinească“.

O constatare vrednică de reținut privind atenția slabă cu care a fost urmărită pregătirea învățătorilor sub înaintașul său, Radu Tempea : „eu știu că de cîțiva ani încoace (1796—1808) pe la multe locuri foarte puținică, iar pe la altele mai nici o purtare de grijă despre pricopseala dascăliilor n-a fost. Și dacă n-au dascăli Praxis după Metodul cel de Normă, de unde să poată aștepta sporul ucenicii la învățătură ?“

Încheie cu nădejdea că „învățăturile acestea vor cădea în inimile voastre ca grăuntele cel de grîu în pămînt bun“.

Pe ultimele file ale broșurii dă cîteva vagi indicații asupra modului de întrebuințare a scrierii și pronunției literelor latine, pe care, se vede, încerca să le introducă în școală, lucru meritoriu pentru numele lui : „În stînga cirilicele, în dreapta latineștele litere“ ; sînt înșirate alfabetic literele mari și literele mici : Aa, Bb=be, Cc=ce, Dd=de etc., iar șuitantele, siflantele și guturale sînt reproduse cu o grafie ungurească și nemțească :

(j) zs = după ungurie ;

(t) tz = după nemție ;

¹ Aluzie la *Extractu din cartè Metodului pentru trebuința dascălilor* de Dim. Eustatievici, lucrare azi intruvabilă.

(ci) ts sau cs = după dicționarul cel nou de la tip. împăr. a Univ. din Peșta“.

La pagina 23 scrie „*Despre acțenturi* : ascuțit, circumflex și gros sau apăsător“, după care urmează alfabetul cu literele latine, așa cum îl avem astăzi.

Revenind la școala românească din Scheii Brașovului, trebuie să spunem că o părăsise și destoinicul dascăl sibian Simion Jinariu după un an. Cauza ? Vechea lipsă de interes pentru școală din partea obștei din Schei. Noul director al școlilor naționale ortodoxe, Moise Fulea, crezu că poate stimula pe fruntașii bisericii Sf. Nicolae pentru crearea unui fond școlar din care să li se achite la vreme salariile dascălilor, dându-le în 1817 (febr.) ca exemplu de urmat gestul văduvei lui Const. Hagi Pop din Sibiu :

„Cocoana Hagica Constantin Popoaia din Iosefstadt, numai singură au pus capital care aduce 150 fl. pre an pe seama unui dascăl, căruia și casă de locuință și casă de școală i-au zidit“.

Dar se vede că situația se menținea și după trei ani, căci la 25 septembrie 1820 scria brașovenilor : „... Încă tocma de când sunt întru această slujbă orînduit, pociu arăta că am purtat grijă precum de alte școale din țară așa și de a Prea C. Dum (neavoastră), numai piedică au fost cinstitul păr. protopop Tempian, că nu au vrut a publicăului comisiile [dispozițiile] mele în treaba școalelor și a dascălilor trimise... Că îndată după moartea directorului Eustatievici, orînduindu-se Tempian director și neavînd grijă cum s-au căzut de școale, s-au stîrpit școala prea cinstiților Voastre“. De fapt, Fulea era nedrept : lovea în Radu Tempea pentru a-i menaja pe zgîr-ciții efori ai școlii, deși știa că aceștia erau vinovați în bună parte de modul defectuos de funcționare a instituției.

Totuși nu trebuie văzute lucrurile așa de negru. Școala funcționa, avea dascăli, unii cu nume frumos în trecutul cultural al Brașovului. Ne gîndim la Nicolae Grid, ale cărui *Insemnări despre Scheii de altă dată* au fost studiate de Ion Mușlea ; la Radu Tempea VI (1814), cel care va ajunge mai tîrziu director al noului seminar din R. Vilcea, avînd o frumoasă activitate publicistică.

O etapă nouă începe în decada a treia a veacului trecut pentru școala brașoveană. În 1812 e numit ca învățător Vasile Nergheș — zis dascălul Lache —, iar în anul următor i se mai adaugă o reală forță în persoana lui Eustatie Pop, cu studii temeinice, fost elev al colegiului reformat din Tg. Mureș. Sub ei, școala din Schei face vizibile progrese ; aceasta o recunoaște și Votsch, directorul școlii normale catolice din localitate ; nu mai vorbim de români, cum a fost doctorul Vasile Pop, autorul vestitei bibliografii cronologice : *Disertație despre tipografiile românești*, care păstra strînse legături cu școala. În 21 iunie 1827 asistă, alături de protopopul Ignatie Carabeț, la examenul de fine de an, cu care prilej protopopul aduse calde elogii în sufleteșilor dascăli și tinerimii ¹.

Dar greutățile materiale sînt învinse de entuziasmul dascălilor numai cîțiva ani. Bieții români vedeau că fiii lor, oricît de bine ar fi învățat și

¹ I. Mușlea, *Viața și opera doctorului Vasile Pop*, Cluj, 1928, p. 107.

orice studii ar fi făcut, n-aveau acces în funcții publice, ei fiind nevoiți a se opri la o preoție sau la o necăjită dascălie (cazul lui Eustatie Pop). Această constatare o evidențiază minunat răspunsul pe care-l dau eforii școlii din Schei unei adrese trimise lor la 1822 de protopopul Radu Verzea, prin care li se cerea să recomande un tânăr destoinic absolvent al școlilor brașovene pentru o bursă vacantă la seminarul „Sf. Barbara” din Viena, deci ca să studieze teologia; aceștia spun că n-au încă un „asemenea subiect care să fie absolvăluit filozofia și ar fi calificăluit pentru locul cel vacant la fundația clerului din Beciu” și încheiau astfel: „cu adevărat că tocma la orașul nostru s-ar cădea ca să fie mai multe asemenea subiecturi care ar fi calificăluite de a intra în slujbe mai înalte atît bisericești cît și politicești, dară pentru că *ce pînă acuma puțină nădejde au avut pentru a intra în asemenea slujbe*, au urmat dintr-aceia că și dacă ar fi vreun părinte ca să cheltuiască să-și învețe copiii săi la învățături mai înalte, puțin folos putea să aducă acestora dacă nu-și putea face nădejde a intra în dregătorii”¹.

Plata învățătorilor se făcea tot greu, iar numărul acestora crescuse cu unul: Tomiță Moldovan, angajat la „Școala de fete”. Dacă pentru îmbunătățirea vieții dascălilor, episcopii bisericii Sf. Nicolae s-au arătat neînțelegători — și nu e de mirare, căci inspector al școlilor era Nicolae Cepescu, pe cît de bogat, pe atîta de zgîrcit —, totuși un lucru bun au făcut, mai ales de groaza directorului Moise Fulea, care i-a „probozit” în multe rînduri. La îndemnul lui, biserica cumpără casa din deal în 1825, cunoscută de atunci sub numele de „Școala din Prund”, folosindu-se doar de parterul școlii vechi, restul încăperilor acesteia fiind destinate ca locuințe pentru dascăli. Cît a funcționat Eustatie Pop (1823—1828), școala dădu elevi foarte bine pregătiți, după cum atestă declarațiile lui Votsch, directorul școlii normale catolice, în care își continuau studiile mulți dintre copiii românilor brașoveni. Dar văzînd Pop cît de amară este pîinea dascăliei, după ce încercase în zadar să intre translator pe lîngă magistrat, se lasă de ea în 1828, făcînd avocatură; este primul avocat român la Brașov. Nergheș rămase însă mai departe. Locul lui Pop îl ocupă Nicolae Nicolau, iar la „Școala de fete” e numit fiul acestuia, Nicolae Nicolau; bătrînul, angajat în 1828; tînărul, la 1829.

Refugiații din Țara Românească stabiliți vremelnice la Brașov, în urma răscoalei lui Tudor Vladimirescu, se ocupară de educația și instrucția copiilor lor, pentru care aduseră o dată cu ei și dascăli; deci fuseseră și la Brașov profesori francezi ca: un Vassau, un Claude Coulin sau Seruriers, din ale căror convorbiri prelungite profitau boierii destărați, între care se puteau întîlni numele unor familii fruntașe, ca a principelui Nicolae Șuțu, în memoriile căruia se aduc elogii acestora doi din urmă².

Tot mișcarea lui Tudor aduce la Brașov, între alți pribegi, pe istețul bulgar Petăr Hagi Berovici, devenit mai tîrziu dr. P. Beron (1831), medic, fost elev al lui Vardalah, în a cărei școală la București a învățat neogreaca,

¹ C. C. Mușlea, *Biserica Sf. Nicolae din Scheii Brașovului*, II, Brașov, 1946, p. 258.

² Pompiliu Eliade, *Histoire de l'Esprit public en Roumanie en XIX-eme siècle*, București, 1905, p. 129—131.

latina și franceza; desigur, româna o cunoștea. Ajuns aici este angajat instructor al copiilor bogătașului bulgar Anton Ivanovici. Îndemnat de acesta, începe să se ocupe de reorganizarea școlii bulgare din Brașov. Din această preocupare, bazat și pe cele învățate în capitala Țării Românești, va scrie un *Bucvar bulgar*, tipărit cu spesele lui Anton Ivanovici. Cartea a apărut la Brașov în 1821¹.

Nicolae Nicolau, tatăl, angajat la clasa a II-a, la școala din Schei, era un om cu o cultură superioară: traducătorul și editorul lui *Plutarh nou* de Pierre Blanchard, a unei *Geografii sau scriere a pământului*, traducătorul lui Kampe cu *Descoperirea Americii* și a altor cărți, pe care le-am identificat și le-am descris într-o altă lucrare². E nevoit să îmbrățișeze cariera dascălească în urma unui faliment al întreprinderilor sale negustorești. Cît despre fiul său Nicolae, nu se pot spune vorbe mari. Însă, atît el cît și tatăl său, nu vor rămîne multă vreme în noua carieră, deși cel puțin bătrînului i s-a fixat un salariu destul de bun: 300 fl., locuință gratuită și 4 găleți de grîu din holdele bisericii, iar taxele de la elevii pre care-i pregătea în particular erau ale lui. Era obligat prin angajamentul încheiat să facă instrucția „după sistemul cel nou, în limba română, grecească și nemțească și a scrie cu slove latinești”³.

Lucrurile meraseră binișor cițiva ani, cînd școala începu să vegeteze din nou căci după moartea diaconului Iosif Stefanovici, la 21 ianuarie 1835, Nergheș rămase singurul dascăl la un mare număr de elevi. În vremea aceasta, școala din Schei cade pe planul al doilea; în locu-i se ridică școala din Cetate.

Între timp, românii din Cetatea Brașovului, al căror număr crescuse mult după decretul de concivilitate, își făcuseră în 1833 o capelă în corpul unei case cumpărate în centrul pieței, cu hramul „Sf. Adormiri”. Era urmarea rupturii dintre greci și români. Începu a se contura un spirit național prin înființarea companiei comerciale române: „Gremiul negustorilor români din Brașov”, „Casina română”⁴.

În 1834, reprezentanții capelei române („Sf. Adormire”) din Tg. Grîului angajară ca dascăl la școala ce o deschiseseră pe lîngă biserica lor pe Chir Anton Stamatopulos⁵ — autor, mai tîrziu al unui dicționar greco-român tipărit la București —, cu frumoasa plată de 1 000 fl., pe care ei neputînd-o plăti, cerură sprijinul românilor din împrejurimile Brașovului și al celor din Țara Românească: „să ajute cu cît vor putea noua școală națională, înființată spre fericirea pruncilor noștri și spre podoaba neamului”.

În școală urma să se învețe limba germană, grecească și românească, scrierea acestor limbi și „socoata”; „să se dea apoi instrucția de lipsă

¹ Al. Iordan în: „*Timocul*”, an X, nr. 2—3, 1943.

² *Luptători pentru lumină* — învățători ardeleni și bănățeni (în ms.).

³ Andrei Bîrseanu, *op. cit.*, p. 21 și anexele 37—39.

⁴ Ion Colan, *Casina română din Brașov (1835—1935)*, Brașov, 1935, p. 172.

⁵ În 1833 era dascăl în București, la „Hanul Derviş”, predînd învățăcelilor limba greacă, franceză, germană la 19 elevi (V. A. Urechia, *Istoria școalelor*, I, București, 1898, p. 240).

copiilor ca viitori comercianți. Pentru care scop curatorii bisericii tipăriră pe cheltuiala lor o carte menită a satisface această nevoie“. Era cartea lui Emanuil I. Nichifor, talmăcită din nemțește : „*Pravila comerțială*, care cuprinde regulile comerției, ale catastifelor și socoteala interesurilor“ ș.a. S-a tipărit la I. Gött în Brașov abia în 1837, cu cheltuiala lui Gheorghe Nica, exploatatorul minelor de la Poiana Sărată¹, care se intitula „inspector al școalelor naționale“, de care, desigur, va fi avut grijă.

Iar pentru că limba maternă se predă în alt spirit decât într-o școală națională obișnuită, cum era în stadiul decăzut de atunci cea de la Sf. Nicolae, deci oferind cunoștințe mai largi în limba germană și română, se tipări „*Gramatica românească și nemțească*, pentru tinerimea națională într-acest chip întocmită de un prieten al nației și tipărită cu cheltuiala domnului Rudolf Orghidan, cetățean și neguțător, la I. Gött, 1838“.

Adică, la 1834—1835 școala a avut ca dascăl pe Antonie Stamatopulos, urmîndu-i în 1835—1836 Dimitrie Leca, brașovean de naștere, cu studii de limba greacă, germană și lătină, absolvent al gimnaziului săsesc din Brașov și cu un an de filozofie la Blaj², iar ca ajutor fiind angajat Ion Precup, devenit Procopiu — rămas și sub conducerea lui G. Barițiu —, tot un fost elev al școlilor Blajului, trecut în 1838 la Craiova, apoi stabilit la Rîmnicu-Vâlcea, ca profesor la seminarul condus de Radu Tempea VI. În anul următor Leca trece munții, la Tîrgoviște, rămînînd în funcție doar Procopiu. Dar acum se întîmplă altceva. Conducerea școlilor încăpuse pe mîini mai bune : inspector era Gh. Nica, iar administrator ajunsese un alt fruntaș : Gh. Juga.

Prin vara anului 1834 venise de la Blaj la Brașov un tînăr : Gheorghe Barițiu³. Ochii celor care l-au cunoscut atunci — între ei și inspectorul școlilor Gh. Nica — se îndreptau cu mari speranțe spre el pentru a-l aduce la școala națională, mai ales că multora le-a făcut cunoscut memoriul intitulat : *Disertație despre școli, pentru toți credincioșii de legea grecească din Brașov*, scris la Blaj în primăvara lui 1835. E, poate, cea dintîi lucrare a lui Barițiu scrisă pentru un public pe care-l voia însuflețit de ideile generoase pe care le exprima el atît de avîntat la 23 de ani și totuși atît de chibzuit. Memoriul lui a trecut pe sub ochii bogaților negustori brașoveni, ale căror inimi se deschideau mai bucuros spre cele ale chivernisirii și umplerii pungilor decât spre cele ale spiritului. Dar iată-i convinși, ba chiar dîndu-le nădejdi acest tînăr, care le striga, ca odinioară Țichindeal, aproape ordonînd :

„Școli, școli bărbați brașoveni, care bine întemeiate și înzestrate, pe lîngă că varsă cele mai scumpe daruri peste omenime, luminează și au luminat orizontul tuturor patriilor, rămîn în veci mulțămitoare către întemeietorii lor“.

¹ D. Munteanu-Rîmnic, *Amintiri I: Pe drumul Brașovului*, București, 1941, p. 6.

² v. Matricula Liceului „Sf. Vasile“ din Blaj pe anul 1832.

³ Despre activitatea lui didactică la Brașov, v. V. Netea, *George Barițiu, viața și activitatea sa*, București, 1966, p. 56—74.

Încă din vacanța petrecută la Brașov (1834), Gh. Barițiu¹ s-a convins că aici s-ar putea întemeia niște școli înalte. E drept că el vorbea de un „monument“, credea că prin contopirea școlii de la biserica „Sf. Nicolae“, grecească, cu cea de pe lângă biserica „Sf. Adormiri“ să se ridice una singură, un institut pedagogic, în care să-și poată câștiga cunoștințele necesare atât fiii brașovenilor cât și alți tineri români din diferitele părți ale țării, ba chiar și de peste munți, din Țara Veche. Dar planul, deși măreț, era greu de realizat. Încă nu venise timpul; abia peste 15 ani îl va înfăptui Ioan Popasu. Deocamdată, ei reorganizează școala lor din Cetate.

Nica, în numele obștei, invită pe Barițiu să preia conducerea școlii. Tânărul profesor blăjean, căci în 1835/36 Barițiu predase fizica la Blaj, acceptă invitația. În toamna lui 1836 e la Brașov, încheind cu comunitatea un contract pe trei ani. Prin el se obligă a preda tinerimei învățături din limbile română, germană și latină după o programă pe care o făcu cunoscută susținătorilor școlii. Deci el avea „să așeze școala pe un temelie pe care următorii lui mai cu înlesnire să poată zidi învățăturile după un metod mai nou ce i se va vedea mai înlesnitor după loc și după vârsta tinerilor“.

Opera la care se angajase cerea suflet și puteri de muncă. Le căută și le găsi. În curînd școala de la capelă deveni una dintre cele mai bune școli normale românești.

Cursurile începură cu următorul corp didactic: Ion Procopiu, căruia îi urmează din septembrie 1838 Andrei Mureșeanu, chemat de episcopii școlii la recomandarea lui Barițiu, care-l cunoscuse din seminar ca un element de frunte, Ioan Popovici, Grigore Moldovan și el, Barițiu; se preda: gramatica română, gramatica nemțească, aritmetica, istoria și geografia, educația morală, după *Cărțicica năravurilor bune*, și pentru cei ce voiau să treacă la școli mai înalte, limba latină. Din 1837 se deschise și clasa a IV-a, pregătind tinerimea pentru comerț, studiile comerciale fiind predate de E. I. Nichifor, autorul manualului *Pravila comerțială*.

Cu toate dificultățile pe care le ridica noua școală, atât timp cît a funcționat școala din cetate, Gheorghe Barițiu și instituția condusă de el educă multe serii de tineri, cărora le insuflă aceeași dragoste pentru limbă și neam pe care o răspîndea în „Foaie pentru minte, inimă și literatură“ sau în „Gazeta de Transilvania“.

N. Iorga s-a apropiat mult de adevăr, recunoscînd în Gh. Barițiu un spirit liberal „a cărui minte încă n-o încălecase, spre a o stăpîni, teologia studiată la Blaj“²; el nu ținea seamă de granițele sufletești — confesionale — trasate de „popii de la Țarigrad“ sau de negustorii brașoveni, dar nici de „ce vor zice“ canonicii, profesorii sau acei titulari de protopopii sărace din eparhiile de sub reverenda Romei papale. El ținea la un măreț obiectiv: ridicarea națiunii printr-o cultură practică, neignorînd crearea condițiilor sau stimularea unei vieți morale în cadrul națiunii. Acesta era programul lui Barițiu pe care-l va imprima „Gazetei“ și „Foi“, publicațiile lui, devenite organe respiratorii pentru cugetarea românească de pe ambele pîrînișuri ale Carpaților. „Gazeta de Transilvania“ (de la

¹ N. Iorga, *Istoria literaturii române din sec. XIX*, vol. I, (1821—1840), București, 1907, p. 303.

² *Ibidem*.

1849 „Gazeta Transilvaniei“) devine o crestomație politică, în ea întâlnindu-se toate zvicnirile și opintirile de ordin politic ale românilor din aria teritorială a Daciei lui Traian, iar „Foaie pentru minte“, o antologie a efortului literar românesc.

În 1845, Barițiu se retrage din învățământ, unde pusese foarte mult suflet, cum spune el însuși în *Memorii*: „1845. Tot în acest an mă lăsai de profesură, după ce am servit la școala din Brașov 9 ani; de nu mă lăsam, școala mă costa viața“¹.

Nu este locul aici a-i face lui Barițiu o biografie mai dezvoltată; bibliografia acestui capitol dă indicații celor pe care i-ar interesa personalitatea lui. Înainte de a termina cu Barițiu și școala din Cetate, menționăm că instituția a ființat și mai departe, rolul lui Barițiu luându-l Ioan Popovici-Popescu (1845).

Ca încheiere, spre suprem omagiu adus dascălului și animatorului de la 1835—1845, găsim potrivit — broșura în care au apărut fiind foarte rară — a reproduce câteva din reflexiile cuprinse în *Disertație*, întrucât ele deschid o ferească spre o epocă și un domeniu puțin cercetat:

„Mă uitai împrejur în Ardealul tot, școli priveam; vedeam multe, dar nu românești o, nu!... Numai singur la Blaj pentru români; și aci pentru cinci sute de tineri pe an; mai mulți nu pot, nu au modru a învăța. Și ce este acest număr de școlari asemănat cu un milion și mai două sute de mii de români, locuitori într-această patrie? Cînd se vor lumina?... Școli sunt de lipsă, școli!

Aci stătui și privii către Brașov. Dumnezeuule bune! Ațiția bărbați cu duh de naționalitate insuflați, ațiția, nu numai simțitori de lipsurile și năcazurile neamului său, ci dimpreună avuți, neguțători harnici și văzuți: români, greci, bulgari, toți ațiția prin buna credință, cît și cu alte legături, precum a neguțătoriei și a căsătoriei împreunați laolaltă; la aceste 12 mii de locuitori români ai Brașovului, cu puterile unite, ce n-ar face?...

...Nu niște școli, ci mi se pare că [și] Tîmpa o ar putea muta din locul său, ca, la unii, mai curînd să le răsară soarele!

— Numai să vrea!“

Și acum, ne luăm permisiunea a pune pe cititor în contact direct cu unele din ideile pedagogice ale lui G. Barițiu, spicuite dintr-un capitol al *Disertației*, intitulat: „Despre datoriile părinților și a învățătorilor asupra creșterii tinerimei“.

„— Cercetarea școalelor străine? pentru mulți e o trebuință; dar numai la vremea sa. Dacă 20 de familii ar strînge laolaltă banii cheltuiți cu pruncii în 10—12 ani la școalele streinilor, numai din procentele acestor sume, cîți prunci s-ar putea crește acasă, fiind niște școale bine întocmite.

— Lipsa de școale ne-au prерupt toată înaintarea. De vină sîntem noi înșine. De ne-am fi împreunat noi puterile spre acest scopos din vreme (p. 18)“.

Din „Datoriile învățătorului“

„— Învățătorul trebuie să aibă *metod*, adică să aibă oareșcare îndeminare și hărnicie de a împărtăși învățătura pruncilor cu un chip pă cît de ușor, pă atît plăcut, care să atragă pe tinerime, să o însuflețească“ (p. 22).

¹ O. Boitoș, *Memoriile lui Gheorghe Barițiu cu un comentariu și note*, în: „Studii literare“, vol. I, Sibiu, 1942, p. 192.

De nu va avea învățătorul darul de a insufla sentimentele cele nobile în prunci în chip îndulcitor, de ar ținea în școala sa măcar nuele de fier, nimic îi vor folosi“.

El le cere mai multă cultură :

„— . . . nouă ne lipsește temeiul. Și aici iar mai zic : noi n-avem școli ! De care ? Școli pedagogicești bune, școli de preparanți, unde să poată fi crescut și învățat mai întâi acela care are chemare la slujba de învățătoriu, ca să fie destoinic a crește și a învăța pe alții. Iar pînă atunci, noi n-avem nici un drept să cîrtim asupra dascălului că : n-are metod bun, că nu este procopsit destul. Cine i-au arătat lui metoduri ? Unde au avut prilej a practica pă lîngă niște profesori bătrîni ? Unde avem noi cărți pedagogicești în limba noastră, ca să poată ceti nu numai învățătorul, ci și părinții regulele bunei creșteri ?

— Acum, acum este vremea, iubiții mei români, cînd toată lumea și toate întîmplările veacului nostru ne îndeamnă și voesc să ne trezim din somnul cel îndelung al neștiinței“ (p. 29).

Indicat ar fi să ne ocupăm de bogatul material legat de școală și învățămînt publicat de el în cele două periodice¹ ; aceasta însă ar însemna să ne extindem în prezentarea operei lui publicistice, ceea ce nu intenționăm. Dar, „Gazeta“ și „Foaia“ se cuvine să le apreciem ca foarte prețioase mijloace de informare și îndrumare în învățămînt în epoca 1838—1867.

*

Nu tot așa de bine merge școala de la Sf. Nicolae. Obștea vedea starea înfloritoare a școlii din Cetate și starea de plîns a școlii lor : trimise o jalbă „sub numele a tot norodul“, în martie 1836, magistratului, în care spunea : „Am mai jăluit (noi) către domniavoastră pentru nerînduiala școalelor ce se țin de această sfîntă biserică, care se află în starea cea mai ticăloasă, fără profesori învățați și fără rînduiala cinstitei direcții, iar plată tot li se dă destulă, însă fără de roade, fiindcă unii [copii] cu greutate d-abia pot scrie și ceti, ba încă într-adevăr unii dintre profesori nici dînșii nu pot da învățături mai înalte, pentru că chiar nici dînșii nu le știu“. Și mai departe : că, deși comunitatea bisericească e cea mai bogată în Ardeal, școala a rămas chiar înapoia celor satești, de aceea părinții își duc copiii la școala grecească sau la cea din Cetate, înființată abia de 2 ani.

Epitropii se întruniră, în frunte cu protopopul Carabeț și cu inspectorul magistratual Albrichsfeld, să chibzuiască asupra jalbei care se încheia cu dorința ca și școala lor să aibă trei clase cu trei învățători ; fetele să aibă o clasă a lor, separată de a băieților, iar dascălilor să li se dea plată bună din banii bisericii. Însă, abia angajară un dascăl, pe Toma Vasiliu alias Moldovan, pentru școala de fete ; încolo, rămase tot dascălul Lache, cel priceput în aplicarea pedepselor corporale, pentru care i se dusesese vestea.

La dese insistențe ale obștei, eforii angajară, în sfîrșit, la început pe 6 luni, apoi pe 3 ani, ca dascăl, pe Andronic Androne, din Seleușul Săsesc

¹ Asupra activității și a ideilor sale pedagogice, vezi și amplul studiu al lui E. Domocoș, *Contribuții la studiul operei pedagogice a lui George Barițiu*, în : „Revista de pedagogie“, nr. 7—8, 1964.

„fost scribă și inas la Măria Sa Domnul Episcop Vasile Moga“, recomandat de directorul Moise Fulea, ca dascăl al II-lea la băieți, adică pe lângă Vasilache Nergheș. Noul dascăl era un om conștiincios și un talentat sculptor.

În acest timp (1837) se întoarse de la Viena, unde studiasse ca bursier teologia, Ioan Popasu. Venea cu un prestigiu, la care se adăugau virtuțile unui adevărat conducător. Ajunse în curînd protopop. Școala de la Sf. Nicolae începu să se ridice din nou prin el și prin simțul de jertfă pe care l-a știut insufla compatrioților săi.

I. Popasu, văzînd situația degradantă în care se găsea școala, în toamna anului 1840, stăruie pe lângă reprezentanții bisericii pentru reorganizarea și completarea ei la 4 clase. Tot Popasu luptă convingînd eforia a plăti pe învățători cu 500 fl. v.v., probabil în urma adresei episcopului Moga către reprezentanții bisericii, cărora le spunea, muștrîndu-i, „să facă simbrie mai bună la profesorii de la școală pe vremea viitoare, pentru ca să puie strădanie mai mare spre înaintarea culturii și întru desrădăcinarea stricăciunii moralicești“.

În continuare cere ca, pe lângă salariu, să li se dea și cvartir sau bani de cvartir; în schimb să nu se mai angajeze ca învățători orișicine, ci numai oameni calificați, după părerea lui: absolvenți ai teologiei din Viena sau absolvenți ai facultății juridice, însă și ai teologiei din Sibiu; învățătorii să nu mai fie îndepărtați din posturi ca niște slugi, decît după 3 ani, în care timp „se vor putea dovedi dacă răspund îndeajuns și cu vrednicie nobilei lor chemări“. Și tot la intervenția lui Ioan Popasu, realizată însă printr-o cerere a lui Vasile Moga, deși la început nu-l prea simpatiza pe clericul de la Brașov, guvernul transilvan făcu cunoscut, printr-un decret din 27 februarie 1844, ridicarea școlii de la Sf. Nicolae la rangul de *școală normală* deopotrivă cu școlile normale de stat, astfel ca acei elevi care au cel puțin nota „prima eminens“ să fie primiți în gimnaziile din țară fără nici o piedică.

Supravegheată de ochii ageri ai lui Popasu, școala de la „Sf. Nicolae“ începu a fi frecventată de un număr atît de mare de elevi încît localul deveni neîncăpător. Cea din Cetate, cu 2 învățători, la fel, avea elevi mulți, însă nu le erau asigurate salariile dascălilor. De aceea, ideea lui I. Popasu de a uni cele două comunități școlare pentru a întemeia o școală centrală cu 5 învățători prinse teren. Pentru clădirea acestei proiectate școli se și cumpără o grădină în Groaveri (între Schei și Cetate).

Noua școală centrală urma să aibă o singură conducere administrativă: Eforia școlară. Instituția se va numi mai tîrziu *Școala Națională Centrală* (1850). Comisia însărcinată cu executarea planului de construcție a Școalei Centrale, compusă din Ioan Pantazi și Nic. Dima (biserica Sf. Nicolae) și Ion Juga și Rudolf Orghidan (Cetate), împuternicește în octombrie 1846 pe inginerul Ștefan Emilian, viitor profesor universitar la Iași, cu alcătuirea planului noului local. Dar moartea episcopului Moga precum și atmosfera tulbure din imperiu determină o amîinare a executării planului pînă în 1850.

Nu pot fi privite decît ca utile — credem — informațiile asupra altor instituții de învățămînt strîns legate de dezvoltarea culturii noastre în Ardeal. E cazul cu școlile altor naționalități din Brașov, a căror poartă a fost deschisă și pentru tinerii români. Ca o recunoștință tîrzie, ne luăm îngă-

duința a le aminti aici. Începem cu școala grecească de pe lângă biserica Sf. Treimi din Cetate. Temeliile ei au fost puse în 1748 ; a funcționat intermitent. Dar după 1800 devine o școală bună, cercetată nu numai de fiii companiștilor greci, ci și de români ¹, sîrbi, ba chiar și de sași. Susținută din veniturile unor bogate fundațiuni, avea doi învățători și un catihet, toți bine pregătiți.

Prin această școală a trecut Dim. Leca și Ioan Popasu, ca să-i cităm pe cei mai cunoscuți ; de asemenea, Anton Stamatopol, care servise și aici. La 1839, „Gazeta de Transilvania“ din 12 februarie, ocupîndu-se de ea, constată că are 2 învățători și un catihet și că „învățămîntul înfloarește“. Instrucția se făcea în limba română ; se învăța nemțește și latinește. După 1849, împuținîndu-se grecii „declarați“, școala se desființează de la sine.

Clădită și pornită pe alte temeiuri era „Școala latinească“ sau ceea ce a fost la început : școala normală romano-catolică.

În 1837 se transformă în gimnaziu cu 4 clase, cu ajutorul românilor, ca să fie la îndemîna tinerimii române ², căci în cele săsești erau primiți pe atunci numai pînă la sintaxă (cl. III), zicînd că pentru valahi e de ajuns și numai atîta învățatură ³.

Înființat prin osteneala lui Anton Kovács, parohul romano-catolic al Brașovului, un om foarte de treabă și iubitor al românilor, mama lui fiind o româncă din părțile Dejului ⁴, gimnaziul catolic era frecventat de foarte mulți fii de români din Țara Birsei, de pe Tîrnave și din părțile Făgărașului ⁵. Se învăța aici latina, germana și româna. La început cu 3 clase, apoi cu 5 clase și 5 profesori și un director („rector“), gimnaziul pregătea tinerimea pentru a trece în liceu sau academii, spre a asculta științele filozofice, matematici sau juridice ⁶.

Paterul Kovács cheamă de la Blaj pe tînărul cleric Iacob Mureșanu, vărul poetului, pe care probabil că-l cunoscuse mai dinainte, pentru a preda limba română. Astfel, Iacob Mureșanu devine mîna dreaptă a lui Kovács, care, apreciîndu-i zelul și destoinicia, îl va recomanda episcopului romano-catolic Nicolae Kovács de la Alba-Iulia, inspectorul suprem al școlilor din Ardeal, ca urmaș în postul de director. Și a fost Iacob Mureșanu profesor

¹ Un document din 1817 vorbește astfel despre importanța limbii grecești la Brașov : „Starea școalelor noastre este într-acest chip întocmită la oraș că se învață mai vîrtos limba grecească pentru corespondentul la trebuința neguțătoriei și iar pentru cîțirea cărților celor vechi grecești, care pretutindenea se învață pentru deșteptarea neamului nostru românesc“ (A. A. Mureșanu : *Școalele naționale centrale și liceul „A. Șaguna“ din Brașov*, „Boabe de grîu“, nr. 4, 1933).

² „Cel care ceruse curții imperiale deschiderea lui a fost protopopul Bratu Baiul din Zărnești. El se gîndise la greutățile tinerimii române din Țara Birsei, care trebuia să alerge la mari depărtări și știind că înființarea unui gimnaziu românesc ar fi imposibilă“ (I. Podea, *Monografia județului Brașov*, Brașov, 1928, p. 243).

³ Gh. Barițiu, *Foi comemorative*, edit. de dr. C. Diaconovich, Sibiu, 1892, p. 10.

⁴ Iuliu Moisil, *Figuri grănicerești născuți : Iacob Mureșanu și Ioan Marian*, Bistrița, f.a., p. 7.

⁵ Francisc Vargyasi, *A Brassói, rom. kath. fögyimnásium története*, Brașov, p. 6, 1896.

⁶ „Gazeta de Transilvania“ din 19 febr. 1839 : *Pe marginea examenului de la gimnaziul latin din Brașov*.

la gimnaziul latin (fiindcă învățământul s-a predat în latinește pînă în 1850) 39 de ani, iar rector 20¹, dar nu distant, ci tovarăș și părinte însuflețit de cele mai frumoase sentimente, ceea ce explică dragostea cu care alerga tinerimea la școala sa, în care domina latina. Zidirea localului unde a funcționat, pînă în vremurile noastre e, în bună parte, opera lui². În 1840, toamna, li se alătură și Andrei Mureșanu, după ce a părăsit școala de la capelă, în care entuziasmul său tineresc își găsisese expresia potrivită.

Cam subiectivă, dar, în sfîrșit, o mărturie asupra sporului în latină pe care-l făcuseră elevii acestui gimnaziu e următoarea notă sau impresie de la examenul din iunie, din „Gazeta de Transilvania”³ ... pruncii cei încă cruzi de vîrstă, să disputa în limba latinească cu o iuțeală, încît putea cineva prea lesne să se înșele că aceia vor fi supt țîță română, măcar că sînt amestecați din toate naționalitățile Transilvaniei”. Adică erau deplin familiarizați cu „Țîțero”, „Livie” și „Tacit” pe care-i degustau de altfel și prin sursă germană.

Deși instituția s-a izbit la început de mari greutăți, totuși, pe rînd, le învinse. Pe umerii paterului Kovács s-a ridicat școala, dar pe ai celor doi Mureșeni s-a susținut pînă la 1849⁴.

*

Intrebării : care e cea mai veche școală comercială la români, tot Brașovul poate răspunde, căci aici s-a înjghebat ; ce e drept, rudimentară la început. Comercianții „umblați” în lume, la 1837, înființează un fel de școală de seară pe lîngă capela din Cetate pentru ca ucenicii și calfele să poată primi o instrucție teoretică spre a le servi întru formarea carierei⁵.

Tot o școală cu caracter profesional, pregătind elevele pentru cariere practice — i-am zice astăzi de gospodărie —, a fost cea înființată în 1850, la îndemnul lui Andrei Mureșanu, cu sprijinul „Reuniunii Femeilor Române” din Brașov. I se zicea : „Școala de fete”. Reuniunea, înființată de Maria Nicolau cu scop filantropic, și-a luat angajamentul, prin însuflețitele ei conducătoare, să susțină această școală, în care majoritatea elevelor erau orfane, iar altele foarte sărace. La inaugurarea ei s-a recitat *Orfana din munți*, scrisă de A. Mureșanu anume pentru acest eveniment ; poezia produsese un profund efect ; a plîns toată asistența. Pînă la 1860 a funcționat numai cu trei clase ; din acest an i se adaugă și clasa a IV-a, avînd ca profesori pe : Vasile Oroian, Ștefan Iosif (tatăl poetului), Maria Petrescu și dr. I. Meșotă, toți plătiți de reuniune.

Exemplul femeilor de la Brașov e imitat, înființîndu-se organizații și școli similare la 1865 în : Blaj, Abrud, Sibiu și Arad⁶.

*

¹ Ion Breazu, *Literatura Transilvaniei*, București, 1944, p. 126.

² Voicu Nițescu, *Iacob Mureșanu*, în : „Gazeta Transilvaniei”, nr. 269, 1912.

³ Din 29 iulie, 1839.

⁴ Dr. Aug. Bunea, *Discursuri. Autonomia bisericească. Diverse*, Blaj, 1903, p. 7—8.

⁵ I. C. Panțu, *Cea mai veche școală comercială la români*, în : „Gazeta Transilvaniei”, 1898, nr. 251.

⁶ Maria Popescu-Bogdan, *Istoricul Reun. fem. rom. din Brașov* în : „Țara Birsei”, nr. 6, 1937.

Să revenim la opera proiectată de Ion Popasu, pe care o vom urmări pînă la deplina ei realizare. A trecut anul 1848, epocal pentru multe popoare europene, între care și al nostru.

Nevoia de a avea oameni bine pregătiți a simțit-o poporul român atît în furtunosul an 1848/49 cît și după aceea, în timpul dominației habsburgice.

Românii brașoveni au fost între primii care au înțeles importanța problemei școlare. Vedem pe membrii parohiei din Cetate dînd reprezentantului lor, care avea să ia parte la ședința diecezană convocată pentru ziua de 12/24 martie 1850 de Șaguna la Sibiu, un program complet pentru organizarea bisericii române răsăritene din Ardeal și Ungaria și îndeosebi pentru întocmirea învățămîntului în satele și orașele cu populație românească. (Multe puncte din acest program, la care se simte colaborarea masivă a lui Earițiu, s-au transmis mai tîrziu în „Statutul Organic“).

În vremea aceasta, protopopul Popasu era la Viena împreună cu alți fruntași români, spre a obține de la tînărul împărat recunoașterea drepturilor politice pentru care a sîngerat națiunea română. Strădaniile protopopului Popasu și dificultățile întîmpinate în vederea înființării unui liceu românesc pentru brașoveni l-au determinat să exprime aceste cuvinte (1850): „Singura garanție a tuturor drepturilor naționale sînt și vor fi bărbații națiunei române, credincioși, desăvîrșiți prin școală, înzestrați cu științe solide care numai în școli se pot forma de către națiune, după lipsele ei“.

S-au realizat, totuși, după revoluție cîteva lucruri mari: românii nu mai erau cu totul excluși din viața politică; puteau să ia și ei parte, alături de celelalte populații conlocuitoare, la conducerea treburilor obștești; copiii lor puteau învăța în oricare școală, avînd acces în funcțiuni publice; puteau îmbrățișa orice cariere practice, fără să mai fie opriți sau stingheriți de considerații naționale.

Iată de ce Popasu pune acum, cu toată seriozitatea, problema unui gimnaziu românesc „în care să se adune toți tinerii români care acum umblă fără a putea continua studiile; acest gimnaziu să se și deschidă în toamna anului 1850“¹. Reprezentanții celor două biserici (Sf. Nicolae și Sf. Adormire) sînt întruniți de Popasu în ședință consultativă la 28 aprilie, la care luară parte, ca oameni de școală, G. Barițiu și Iacob Mureșanu.

Ideea vrednicului protopop fu acceptată cu multă însuflețire. Dar i se recomandă, mai întîi, să obțină aprobarea lui Șaguna. Gimnaziul urma să fie susținut, deocamdată, din fondul celor două parohii; în aceeași ședință s-a decis crearea unui fond școlar compus din: 1) taxele elevilor, colecte, legături (testamente) și alte venituri ce s-ar ivi. Pentru punerea în practică a celor decise, precum și pentru executarea lucrărilor în vederea inaugurării gimnaziului, s-a alcătuit o comisie, numită mai tîrziu „Eforia școlastică“, compusă din Ion Popasu, G. Barițiu, Ion Iuga, Iacob Mureșanu, Ion Pantazi, Nicolae Dima și Iosif Barac.

Astfel, în vara anului 1850, pînă la clădirea edificiului care avea să ocrotească „Școalele Centrale“, se închiriază casele unui cetățean, Băcanu, unde

¹ Andrei Bîrseanu, *op. cit.*, p. 176.

începură să funcționeze, de la 1 septembrie, școala de băieți cu 4 clase, iar cea de fete cu 3 clase, rector fiind Iosif Barac.

Clasa a IV-a era în așa fel organizată încît să poată servi drept clasă pregătitoare pentru gimnaziu.

Ca învățători, pe lângă I. Barac, Andronic Androne, Nic. Preda, V. Oroianu și Irimie Verzea, pentru clasa a IV-a, care, de la 1 noiembrie, deveni clasa I gimnazială, au găsit o personalitate de mare ispravă în persoana lui Gavril Munteanu (din Vinograd), fost profesor mulți ani la seminarul din Buzău, mai întîi, apoi la cel din Rîmnicu-Vîlcea. Elev al acestei clase a fost și Titu Maiorescu (nepot, după soră, al lui Popasu), care, în numele colegilor de clasă, mulțumea întemeietorilor instituției și profesorilor pentru educația și instrucțiunea primită, la sfîrșitul anului școlar 1850/51¹.

Acesta e începutul liceului brașovean.

Nu mai contează dacă mai sînt unii care se îndoiesc de realizarea planului. Ei sînt puțini. Cei mulți vor, și în voința lor fac orice jertfe pentru atingerea acestui obiectiv.

La 16 august se face începutul; cu donațiile celor două parohii și cu altele, se adună suma de 15 570 fl. Atît trebuia: să se porceadă la lucru; donațiile curg. Satele se obligă să facă gratuit transportul materialului necesar clădirii. Arhitectul — profesorul Șt. Emilian, angajat la 3 sept. 1851, maestrul zidar Fissler și lemnarul cetății Kertsch se deciseră a isprăvi clădirea în termen de doi ani. La punerea pietrei fundamentale venise însuși episcopul Șaguna, care, cu acest prilej, rosti o frumoasă cuvîntare².

Mai substanțială în esența ei a fost cuvîntarea rostită de viitorul director al gimnaziului, Gavril Munteanu.

Cu începutul anului școlar 1852/53 se deschide și cl. a III-a cu G. Munteanu ca profesor; cl. a II-a o luă I. Barac; la cl. I trecu V. Oroian. La primare (normale) funcționau: G. Bellissimus, M. Preda, A. Androne, Ion Munteanu, Ioan Pintece-Roșu și N. Nicolau.

În anul școlar 1853/54 se deschise și cl. a IV-a; era acum întreg gimnaziul mic. Ca profesor nou fu angajat David Almășan, fost profesor, înainte de 1848, în Țara Românească (Vălenii-de-Munte), om cu pregătire superioară.

O dată cu începerea noului an școlar i se dă aprobare oficială din partea guvernului transilvan să funcționeze ca gimnaziu inferior cu 4 clase, iar dreptul de publicitate i se dă în 1856.

Localul, partea de jos (parterul), a fost gata și dat spre folosință în anul școlar 1854/55. Întregul local însă a fost terminat abia în toamna anului 1856.

Datorită zelului pe care l-au pus brașovenii în această direcție, la 13 octombrie 1861 sosi aprobarea oficială a completării gimnaziului la 8 clase, păstrînd caracterul național și confesional.

În 1862 se deschide cl. a V-a, căreia i se atașează ca profesor Ion Mașotă, doctor în litere și filozofie, în locul lui Iosif Barac, rămas paroh.

¹ Eugen Lovinescu, *Titu Maiorescu*, vol. 1, anexa 1, București, 1940, p. 241.

² Iar Andrei Mureșanu închina evenimentului o *Odă ad lapidam fundamentalem* (17 septembrie, 1851).

În 1863, cl. a VI-a, cu profesorii noi : Vasile Glodaru, I. Lenger, I. Ionaș și dr. Gh. Petreanu. În 1864, cl. a VII-a cu profesorul nou Ioan Moldovanu. În 1865, cl. a VIII-a, cu profesorul nou Ioan Popea, în locul lui Petreanu, decedat.

La 8 aprilie 1866, Curtea Aulică din Viena acordă dreptul de publicitate gimnaziului din Brașov, motiv de mare bucurie pentru românii brașoveni și din Țara Birsei.

În 1867, Șaguna recomandă „Eforiei școlare” — din care îndepărtase pe Barițiu și pe Iacob Mureșanu, spre a nu știrbi caracterul confesional al școlilor brașovene¹ — introducerea limbii franceze și a desenului.

O întrebare pe care desigur și-o va pune cititorul : cine susținea școala, cine plătea profesorii ? Chiar la început, când s-a urzit planul pentru deschiderea gimnaziului, cele două parohii, prin reprezentanții lor, și-au luat angajamentul a suporta în primii 10 ani cheltuielile de întreținere a școlii. Au venit însă în ajutorul „Eforiei” donațiuni din toate părțile locuite de români ; la această școală erau ctitori Sturzești din Moldova, Anastasie Panu, M. Kogălniceanu, D. Bojincă ș.a. de la Iași². Dar partea substanțială la întreținerea gimnaziului o constituiau fundațiunile. Astfel, din cea testată de Ioan Iuga, în valoare de 36 000 fl., 18 000 fl. erau destinați pentru școlile române ortodoxe din Brașov, la care se mai adaugă 12 000 fl. pentru salariul profesorului de istorie și de studii similare acesteia³ ; muntele „Valea Largă”, județul Prahova, testat de V. Lacea ; George Cristureanu : fundațiune în bani, o stupină mare și câteva zeci de hectare de pământ în județul Brașov și în alte părți. În 12 iulie, 1860, Ion Maiorescu cerea camerei din Iași, cu prilejul discuției la votarea bugetului, o subvenție pentru școlile centrale și biserica Sf. Nicolae din Brașov, bazat pe două hrisoave, date de doi domni ai Moldovei numitei biserici : unul provenit de la Aron Vodă (1594), care acordase bisericii Sf. Nicolae 1 200 aspri pe an ; altul din 1731, al lui Mihail Racoviță, prin care scutea de vămi vinurile din viile bisericii, care, natural, se aflau în Moldova — prima dovadă a unei proprietăți imobiliare în Moldova⁴. Asemenea proprietăți avea și în Valahia : moșia Budișteni și o vie la Scăeni pe Valea Greci⁵. Pe baza celor invocate, Ministerul Departamentului Cultelor și Instrucțiunii înscrie în buget suma de 18 500 lei vechi, pe care o și ordonă la 28 ale acelei luni. La fel se procedează și în Muntenia : În ședința din 1 august 1860, Turnavitu propune Adunării (Camerei) să încuviințeze un ajutor de 500 de galbeni școlii române din Brașov ; propunerea întrunește unanimitatea voturilor⁶. În primii trei ani de funcționare a gimnaziului (1850—1853), după cum s-a putut vedea, clasele erau

¹ Încă în 1860, Șaguna pîndi prilejul a smulge gimnaziul de sub puterea guvernului transilvan, luîndu-l sub scutul bisericii ; pe baza autonomiei acesteia, toată corespondența ce se ivea între instituția brașoveană și stat se scria în limba română și se rezolva de episcopie (Consistor).

² N. Iorga, *Istoria învățămîntului românesc*, București, 1928, p. 337.

³ G. Barițiu, *Părți alese din Istoria Transilvaniei*, vol. III, Sibiu, 1891, p. 122.

⁴ *Ibidem*, p. 133—134.

⁵ E. Lovinescu, *Titu Maiorescu*, vol. II, București, 1940, p. 391—396.

⁶ Ziarul „Naționalul”, din 4 august 1860.

conduse de către un singur profesor — după sistemul vechi — care predă toate materiile ; abia după acești trei ani s-a făcut repartizarea profesoriilor pe materii.

De drumul străbătut în acești ani se leagă și un fapt onorabil pentru tinerimea din acest gimnaziu, căci făcea un început (aproape se uitase reprezentarea piesei, tradusă de Barițiu, *Inimi multămitoare*, la școala din Cetate, în 1838) : se interpretează de către elevi pentru prima dată — la 1853 — *Nunta țărănească* a lui Vasile Alecsandri ¹.

*

După acest drum lung, în care atenția ne-a fost concentrată asupra școlilor brașovene, e vremea să aruncăm o privire, dacă nu tot atât de stăruitoare, la fel de obiectivă, și asupra celorlalte, sătești, din Țara Birsei.

Într-o scrisoare din 1854, pe care o trimitea Șaguna brașovenilor, energicul episcop făcea această constatare justă : „Școalele noastre — e vorba de cele de la sate — peste tot se află în cea mai desăvârșită sărăcie“. Și totuși recunoștea că în direcția aceasta, a învățămîntului, „se fac pași, dar de melc“.

Nu mai încapă nici o îndoială că lucrurile stăteau așa. Dar după cum vom dovedi-o, n-a fost sat sau obște comunală să nu se fi îngrijit, după posibilitățile lor materiale, de dascăl și școală încă din primele decenii ale veacului al XIX-lea. E drept că dascălii erau slabi, cum le era și plata sau invers. Vorba lui Barițiu : de unde să fi știut ei a învăța pe alții dacă nu i-a învățat nimeni nici pe ei ? N-am avut decît un institut pedagogic care-și merita numele : preparandia din Arad. Dar din Ardeal nu învăța nimeni în instituția arădeană.

Împăratul Francisc II, prin decretul aulic nr. 2239 din 2 august 1824, cere să i se raporteze cîte biserici, cu cîte suflete și cîte școli cu cîți învățători și elevi au românii din Ardeal, la care magistratul Brașovului îi trimite un tablou (1825) în care sînt amintite doar următoarele localități din Țara Birsei, cu datele ce se referă la școli ² :

Brașov-Cetate : au școală și învățător ; *Brașov-Schei* : 2 învățători ; *Brașovul-Vechi* (de care ține și *Blumăna*) : 2 învățători ; *Stupini* : nu e nici școală și nici învățător ; *Dîrste* : este școală cu 1 învățător, plătit de părinții elevilor — 1 fl. de copil și zilnic cîte o bucată de lemn ; *Hărman* : școală și învățător ; 50 elevi înscriși ; umblă la școală numai 20, plătind 1 fl. de cap ; *Sinpetru* : 36 elevi înscriși ; frecventează 19 ; au 2 învățători ; au de la fiecare gazdă 5 măsuri de bucate, de la înmormîntarea unui om mare, 30 creițari, iar de la înmormîntarea unui copil, 15 creițari ; taxa de dascăl : 1 fl. pentru un elev ; *Bod* : local de școală nu există ; cursurile se țin în casa ctitorului bisericesc Nic. Badiu ; învățător e Văsii Mireș ; *Măieruș* : școală și învățător (Petru Magda) ; plata : un car de lemn și 30 creițari (probabil de fiecare elev) ; *Rotbav* : școala se ține în casa învățătorului Teodor Dumitru cu 1 fl. de copil ; *Feldioara* : școală cu 2 în-

¹ I. Breazu, *op. cit.*, p. 141.

² Arhiva municipiului Brașov, dosar nr. 246/1825.

vătători (Ioan Ionaș și Gh. Constantin); *Hălchiu*: „n-au dascăl și nici local de școală, dar tocmai au de gînd să-și facă”; *Codlea*: școală și învățător; *Ghimbav*: școala se face în locuința dascălului; *Vulcan*: școala se ține într-o cameră din curtea bisericii unde locuiește și învățătorul; *Vlădeni*: învățămîntul aici are tradiție. Bratu Baiul, harnicul protopop al tractului Zărnești, la 1808, dă dispoziții ca toți copiii să umble regulat la școală¹. În 1813, dascăl era Ion Popovici; la 1815, Petru Vlad, și de la 1817—1824, preoții Ion Bozocă, Ion Morariu și Gh. Dragoș. În acel an (1824) s-a reparat localul școlii cu cheltuiala principelui Gheorghe Brîncoveanu, care era stăpîn peste Poiana Mărului și Simbăta de Sus. Pe vremea aceasta îndeplinea slujba de dascăl un grec, învățînd pe copii rugăciunile și cîntările în grecește, cum în grecește se cînta și în biserică; la 1834, venind Bratu Baiul prin Vlădeni, luă de aici și-i duse la școlile din Blaj pe Iacob Balcăș, Ion Balcăș și George Pop, la care se alipiră și doi tineri din Zărnești: Tipeiu Bratu și Dan.

Atunci erau mari disensiuni între uniți și neuniți.

Satu Nou: nici școală, nici biserică; *Rîșnov*: școala se face într-o cameră aparținînd bisericii; are învățător; *Cristian*: școala e în locuința preotului; învățător e Bucur Popovici.

Crizbav: școală nu au; cantorul e și învățător (școala se face în casa acestuia. *Apața*: școală * nu au; dascălul are plată 1/3 ferdelă de grîu de fiecare gazdă și 24 creștari de elev pe iarnă (în general, școlile sătenești funcționau între noiembrie-martie); *Baciu*: au școală; învățătorul e plătit cu 200 florini pe an + locuință și lemne, fiind scutit și de sarcinile comunale; *Turcheș*: școală cu doi învățători: cantorul și dascălul; plata: 2 fl. de elev, 6 creștari de gazdă, 1/5 din venitele stolare **, 1/3 din venitele clopotelor și lemne pentru școală; dascălul are și locuință și este scutit de sarcinile comunale.

Cernatu: au școală și învățător, care e și cantor; venite: 1/3 de la clopote; are și locuință; *Satulung*: au școală cu 2 învățători², li se plătește 300 fl. pe an, adică: 2 fl. și 3 creștari de elev; *Tîrlungeni*: școală și dascăl, care, pe lîngă plată, are și locuință și lemne; *Purcăreni*: are școală și dascăl, care e și cantor; la Budila funcționa, pe la 1815, dascălul Irimie.

Același magistrat recunoaște ca școli bune numai pe cele din Brașov, Rășinari, Săcele, Cernat, Veneția de Sus și Sighișoara din sud-estul Transilvaniei. Ne surprinde că nu sînt amintite școlile din *Bran* și *Zărnești*, amîndouă localitățile avînd un vechi început de învățămînt românesc. Chiar pe vremea școlilor de mai sus, protopopul Baiul — la 1823 — intervine pentru învățătorii și cantorii de pe teritoriul Branului să fie scutiți de „naturalii și alte sarcini publice”.

Iar la 1 iulie același an, Atanasie Ciurea, „dascăl la *Moeciul de Sus*”, Ioan Mănoi, „daschel la *Șimon*” și Iohan Rentă, „cantor et daschel la *Moeciul inferior*”, se plîng numitului protopop că jurisdicția politicăscă

¹ Iacob Zorca, *Monografia comunei Vlădeni*, Sibiu, 1896, p. 69.

* local.

** din ale bisericii sau din ale preotului.

² „Mocanii” din Satulung organizau, la 1866, o școală cu 6 învățători, îmbogățind-o cu fundațiuni.

(castelanul din Bran) îi silește să dea „toate naturaliile și greutatea împreună cu cei de rînd, cu aceia care nice dregători nu se află; precum noi care sîntem așezați și întăriți de episcopul nostru și cînstit scaunul protopopesc și sîntem însărcinați și cuprinși cu datoria de a învăța nesmintit copiii la școală... cari unii dintre noi sîntem înzestrați cu votumuri pentru dobîndirea preoției și teologiei“. La intervenția lui Bratu Baiul, castelanul raportează că în Bran nu e școală, deci nici dascăli; cei care se plîng își iau (de la sine) titlul de dascăli, iar de aceștia sînt atît de mulți, încît nu-i poți ști, toți fiind prevăzuți cu atestat de la protopop. Firește, corespondența s-a purtat cu magistratul Brașovului, care decide în această chestiune, răspunzînd că: „nu sînt scutiți decît cei care funcționează în școlile publice“¹, adică în școli recunoscute de oficialitate, care însă nu erau prea multe.

În ceea ce privește existența — așa cum am admis-o — a școlilor brănene, nu numai reclamația de mai sus o confirmă. *Moeciul de Sus* avea școală încă din 1780; în Șimon erau 2 școli, una mai bună, înainte de 1850, în care Ion Vartolomei a învățat pruncii românește și nemțește pînă după anul 1860, cînd inspectorul suprem al școlilor ort. rom. din Transilvania, dr. Pavel Vasici, găsindu-l exemplar, îl mută la școala centrală — capitală din *Bran-Centru*.

La *Sohodol*, din 1812 pînă la 1862, cele două biserici își aveau fiecare școala sa; atunci (1862) a luat ființă o singură școală, pentru ambele parohii, într-un local încăpător.

Moeciul de Jos avea școală încă din veacul al XVIII-lea, învățători fiind preoții.

La 1860 se înființează școala centrală sau capitală din *Bran*, în casele preotului Nicolae Mănoiu din Șimon² și se susținea de către toate parohiile și din veniturile satelor brănene. Școala aceasta era considerată ca o școală supraprimară, cu elevi care aveau făcute deja 3 clase la școlile din sat și aveau intenția să urmeze gimnaziul. Se bucura de un frumos renume: o frecventau mulți elevi din ținuturile vecine. Învățătorii se recrutau dintre absolvenții de teologie (I. Vartolomei și N. Chiorniță).

Școala din *Zărnești*, în care, la 1828, modesta slujbă de învățător și cantor o îndeplinea tatăl fostului mitropolit Ioan Meșianu, desigur alături de alții. Însuși viitorul mitropolit îndeplinise aici funcția de învățător, ca și mai tîrziu episcopul Nicolae Ivan al Clujului.

La școala din *Zărnești* făcu ucenicia de dascăl Bratu Baiul, ajuns apoi notar al comunei, care aduse, pe la 1849, școala la un frumos renume. După el urmează cîțiva dascăli mai slăbuți pînă la învățătorul Comșa, prin care își reocupă vechea poziție, deoarece, sub el s-a învățat în școală, pe lîngă catechism, gramatica română și germană, geografia Europei și a țărilor ei, istoria românilor — pe scurt — de la întemeierea Romei pînă la 1852, scindînd elevii în două despărțăminte — după progresul la studii; a mai făcut cu cei mai buni citirea în nemește, latinește și ungurește, precum și cele 4 „șpeții ale aritmeticei“.

¹ C. C. Mușlea, *Bratu Baiul*, Brașov, 1936, p. 30.

² Ion Moșoiu, *Branul și Cetatea Branului*, București, 1931, p. 69—75.

„Comuna fiind bogată, iar școala neîncăpătoare, se cere o lărgire a ei prin edificarea unor încăperi“, spunea „Gazeta“ de la Brașov din 12 aprilie 1852¹. Apoi, redacția (poate chiar G. Barițiu, care era directorul fabricii de hîrtie de aici) adaugă în notă : „o comună ca Zărneștii ar avea cea mai neapărată trebuință de o școală reală și industrială. Mijloace are ; numai voia să nu-i lipsească“. Școala reală nu s-a mai înființat însă niciodată.

După 1850, în toată Transilvania se simți o înviorare. Viața politică și culturală fusese stimulată de revoluție. Noul ritm se simte și în învățămînt.

În părțile Brașovului se deschid, în a doua jumătate a secolului al XIX-lea, *școli normale* sau capitale în *Satulung* și *Zărnești*, cărora prin 1870 li se trimiteau ajutoare și cărți de peste munți, din partea lui Kogălniceanu, Bolliac ș.a.

„La Săcele însă s-au chibzuit acum o școală cu trei clase (capitală sau normală)“, scria episcopul Șaguna brașovenilor în 1854. Marele arhiepiscop încuraja pretutindeni deschiderea de școli : „la *Arpatak*, săraca aceea obște au cumpărat un local cu 80 florini pe carele și-au ridicat școală“, glăsuiește în același loc.

La *Vlădeni*, Șaguna numește ca învățător pe Iacob Zorca, distins fiu al comunei, sub care, în anii următori, școala ajunsese să poată rivaliza cu oricare școală sprijinită de stat.

c. Școlile din orașul și județul Cluj

Clujul, centrul vieții politice și culturale al Transilvaniei, a constituit întotdeauna, prin instituțiile sale de învățămînt, un loc de atracție pentru tineretul român dornic de lumină. E destul să amintim numai cîteva nume legate de Cluj și intrate de mult în istoria culturii noastre : Șincai, Ion Molnar-Piuariu, în veacul al XVIII-lea ; Gh. Lazăr, Gavril Munteanu, August Treboniu Laurian, Ion Maiorescu, G. Barițiu, Florian Porcius, Aron Pumnul, Al. Papiu Ilarian, Iosif Hodoș, Nic. Popea, Avram Iancu ș.a., în secolul al XIX-lea.

Numărul elevilor români, mai ales la liceul romano-catolic „academic“, a fost totdeauna mare. În 1804, directorul acestuia, Anton Dobokai, precum și preotul Dim. Vaida rugau pe episcopul Bob să numească un catechet pentru elevii uniți „foarte numeroși“ de la numitul liceu. Numărul acestora, ca, de altfel, și al celor din gimnaziu, l-a avut în vedere Bob în toamna anului 1803, cînd a întemeiat frumoasa fundație de 16 burse, dispunînd ca „cei ce beneficiau de o asemenea bursă în primul an să beneficieze de ea pînă la sfîrșitul studiilor“² ; bineînțeles, dacă se dovedeau demni de ea. De una din aceste burse a beneficiat timp de cinci ani și

¹ Nr. 33.

² Vezi hotărîrea consist. Blaj în *Protoc. prezidial episcopal pe 1803*, sub nr. 196.

Ioan Rusu, autorul acelei frumoase geografii în trei volume *Icoana pământului*¹.

Pe la 1827, între cei 45 de elevi ai liceului, 16 erau români. După 1840, numărul lor crește uimitor — o mărturisește un fost elev al acestui liceu pe acele vremuri².

Instituția în care intră, în 1793, însuși Gh. Lazăr era o școală bună, condusă de învățații călugări piariști: Martin Bolla și Ernestius. Liceul era plin de români din: cele două Solnocuri, Cojocna, Turda, Chioar, Făgăraș, Zărand, Hunedoara, cu un cuvânt din tot Ardealul. Avea tipografie proprie, în care se imprimau cărțile didactice pentru toate școlile romano-catolice din Transilvania.

În 1817 s-au pus bazele actualului edificiu din fața universității. Clădirea s-a terminat în 1821. A funcționat în forma aceasta, adică cu 4 facultăți, pînă la 1850, cînd s-a desființat: facultatea de filozofie a încetat cu totul, cea de drept a fost mutată la Sibiu³, cea de arte, desființată, iar cea de medicină, sub numele de „Institut chirurgical“, a mai dăinuit pînă la 1872, cînd s-a contopit cu universitatea, înființată atunci.

Gimnaziul, după 1850, conform *Entwurfului*, a fost transformat în liceu cu 8 clase.

În primele decenii ale veacului al XIX-lea, adică pînă pe la 1829—1830, scrie Barițiu: „În acele vremuri, prea puțini studenți români cutezau să vorbească în public limba lor maternă; unii și începuseră să o uite, alții o amestecau cu termeni maghiari în mare măsură, iar cei mai mulți nu văzură cu ochii lor alte cărți românești decît pe cele din biserică“⁴.

Situația se schimbă în mod simțitor după 1840.

Inceputul mișcărilor politice-naționale, premergătoare epocalului 1848, îl făcu tocmai tinerimea studentescă ce se găsea pe-atunci pentru practica juridică la Tabla Regească din Tîrgu-Mureș, unde își făceau stagiul cei ce terminau Facultatea juridică din Cluj, iar alții chiar în acest oraș sau la Blaj, unde domina personalitatea lui Simion Bărnuțiu, iar după îndepărtarea lui, cea a lui Aron Pumnul. Perioada aceasta, de efervescență națională, a dus tinerimea română de la liceul academic din Cluj la ideea unei *societăți de lectură*, poate întîia la noi, și a unui periodic — scris de mîină — intitulat „Aurora“ sau „Diorile“, publicație dirijată de N. Popea și Al. Papiu Ilarian, în care ultimul îndemna tinerimea la știință, la „atelierelor maiestatice ale Minervei“. Dintre numeroșii membri ai acestei societăți, care număra „filosofi“ și „juriști“ cu nume cunoscute astăzi în istoria românilor ardeleni, amintim pe: Avram Iancu, Ioan Buteanu, Iosif Hodoș, Al. Bohățiel. Ei țineau conferințe literare, fondară o bobliotecă, „se îmbăr-

¹ G. Barițiu, *Foi comemorative*, ed. dr. Diaconovich, Sibiu, 1892, p. 3.

² N. Popea, *Memorialul Arhiepiscopului și Mitropolitului Andrei baron de Șaguna sau luptele naționale politice ale Românilor din Transilvania între 1846—1873*, tom. I, Sibiu, 1889, p. 40.

³ Deși aici exista încă din 1844 o facultate juridică săsească. În locul celei desființate se va înființa alta, tot la Cluj, numai pentru maghiari, în 1863 (Cf. Victor Lazăr, *Clujul*, București, 1923, p. 42).

⁴ G. Barițiu, *Foi comemorative*, p. 4.

bătau unii pe alții în cele naționale și se instruiau, mai ales cei ce nu știau ceti și scrie românește, în gramatică și istoria românilor“. „Diorile“ se trimiteau și „canceliștilor“ din Mureș — Oșorhei spre citire. Era mai mare dragul văzînd că tinerii, din cei ce nu luaseră cărți românești în mîini, acum nu se mai puteau despărți de *Istoria* lui Petru Maior, umblînd tot cu ea subsuoară. Scurt : interesul pentru limba și cartea românească, entuziasmul pentru ce era național ajunsese la culme ¹.

Tranformat la 1850 în liceu cu 8 clase, și-a păstrat și acum proporția elementului românesc de 1/3 din totalul elevilor, grație, în primul rînd, convingătoarelor stăruințe pe lângă guvern ale protopopului Ion Fekete — Negruțiu. Acesta fu numit, la 22 noiembrie 1850, profesor de limba și literatura română la acest liceu. Pentru a veni în ajutorul elevilor săi — și al altora — a scris *Gramatic 'a romana* (Blaj, 1852) cu subtitlul : „Magyar-román nyelvtan“, pe care în ediția a II-a o publică în versiune maghiară, „spre a arăta literaților unguri cum că limba daco-română este în adevăr de origine latină“ ².

În calitate de protopop și inspector al școlilor din districtul Clujului întreba, în 1853, consistoriul din Blaj despre soarta *fundațiunii bobiene* de aici, „fără de care mai este *fundațiunea aerarială*, care, prin dreptul egalității prin legile împărătești întemeiat, au dreptul de a se împărtăși din ea și tinerii noștri români . . . pentru că tinerii noștri unii din ei sînt cei mai buni, *exemplares*, față de alții . . . și pînă acum nu s-au băgat în seamă“. Roagă să se semnaleze cazul „Înaltei Ocîrmuiri“. Apoi adaugă : „Mai avem fundațiuni bobiene la Bălgrad și la Oșorhei ; să se vadă cine și cum se folosesc de ele ?“ ³.

Prin zelul său, I. F. Negruțiu reuși să grupeze — la 1 oct. 1861 — toată „tinerimea română studioasă“ din Cluj într-o *Societate de lectură*, al cărei prim președinte de onoare a fost ales chiar el. Faptul fu considerat de români drept un eveniment cu multiple semnificații. E interesant că s-au găsit oameni și din rîndurile aristocrației maghiare care au apreciat pozitiv constituirea acestei societăți. Așa, comitele George Csáki donă tineriei societăți, ca fond, 1 000 florini ; e același generos care dăruise bisericii românești din Almașul Mare cîteva jugăre de pădure ⁴.

*

Școlile populare din Cluj. Și în acest județ au existat școli sătęști încă din veacul al XVIII-lea. Dacă s-ar fi păstrat o evidență a lor, am putea înregistra aici chiar din veacul al XVII-lea cîteva *școli mănăstirești* ; căci nu numai tradiția, ci înseși documentele vorbesc de asemenea mănăstiri care au servit și ca școli pentru diecii sau dascălii satelor. Documentul care urmează e destul de grăitor în această privință. Actul e un răspuns al protopopului Teodor Meheși din Mănăstur (Cluj) la o adresă a episcopului

¹ N. Popea, *op. cit.*, p. 39, 40.

² Vasile Gr. Borgovanu, *Biografia canonicului I. F. Negruțiu*, Gherla, 1889, p. 15.

³ Arhivele Statului — Filiala Blaj, dosar an. 1853, nr. 211.

⁴ G. Barițiu, *Părți alese*, III, p. 123.

Bob, din 1785, căruia i se ceruse avizul asupra mănăstirilor care urmau a fi menținute pentru rosturi culturale (școli) și care — conform dispoziției împărătești — urmau a fi dăruite :

„*Prea luminate Doamne Măria Ta !*

Bunurile mănăstirii *Feleacului* și a *Petridului* [de Sus, — n.n.] le-am însămnat aci mai în sus și mănăstirea *Feleacului* poate rămînea în lipsa satului [căci] s-au lăsat cu casele tocma în mănăstire și biserica din sat e mică la atîta mulțime cîtă iaste acum în *Feleac*, și pînă acum încă mulți au umblat *Duminecile* și în sîrbători tot la mănăstire și ar fi bine și *școala să rămîie la aceea mănăstire*. Iară a *Petridului*, cu cît că împrejurul ei is tot sate și mănăstirea e în virful muntelui sau dealului și e în marginea tuturor hotarălor acestor sate care-s împrejurul ei, *foarte îndămină e tuturor oamenilor a-ș duce pruncii acolo la școală* și așa *acea mănăstire s-ar putea lăsa pentru școală* precum și satele toate de prin prejur pohtesc *să rămîie de școală, că și pînă acum mai tot școală s-au ținut la această mănăstire*. Mai iaste o *mănăstire, la Berchiș*, ctitorii is neuniți ; vor și acuma să o ție neunită ; poate — să lasă sau să să strice ?

Pentru *mănăstirea de la Morlaca* am trimis la protopopul Daniil de la Mărgău și altele care mai are supt mîna sa, și nu mi-au trimes nici un răspuns ; *aceaia de la Morlaca s-ar putea lăsa și aceeaia pentru școală ?*“.

Cam în aceeași vreme, Gh. Șincai așază dascălii la *Gilău* (Eliseu Bărbosu), *Feneșul Săsesc* (Florești — Bartolomeu Puteanu) și *Sînmihaiul de Cimpie* (Filimon Hara), iar printr-un decret împărătesc din 1784, prin care se înființau 12 școli triviale pentru românii uniți din Transilvania, cu dascăli plătiți din fondul de instrucție al guvernului transilvan, comitatului Cluj îi reveneau două : la *Sic* și *Almașul Mare*. Dar atît cea de la *Sic* cît și cea de la *Almașul Mare* n-au justificat speranțele puse de Șincai și Bob în ele. Căci iată ce-i scrie Bob preotului din ultima localitate : „Eu, în așezarea școalei de la *Almaș* mai mult am nădăjduit frăției tale decît altor preoți întru așezarea ei“¹.

Cît despre cea de la *Sic*, citim, tot acolo, aceste rînduri adresate arhidiaconului Timandi² :

„*Dimitrie Barbulovici*, dascălul de la *Sic*, să ponosluește că nu are casă în care să șadă însuși și să ție școală, care după orînduielele împărătești ar trebui să i se dea de la numitul oraș *Sek* ; ci fiindcă răposatul în Domnul Excelenția Sa³ au fost cumpărat acoalea o casă pentru școală, în care acuma se află locuitoriu părintele *Tănasie*, nu e de lipsă ca *Sekenii* să rînduiască altă casă, ci numita casă să o dea dascălului, scoțîndu-să părintele *Tănasie* dintr-însa afară fără nici o zăbavă, carele va putea merge sau în casa dascălului celui mic sau cu șogoru-so într-o casă. Care rînduială a noastră frăția ta o vei duce în vig fără șovăire“.

Acelorași locuitori („Poporului de la *Sic*“) le trimitea Bob cu cinci ani mai tîrziu aceste dureroase rînduri :

„Noi, precum voi înșivă puteți mărturisi, ne-am învoit ca pruncii voștri să învețe întîieșdată rînduind acolo dascăl. Dară din toată sîrguința noastră mai nimic nu s-a ales ; că dascălii banii i-au mîncat și acia la voi în *Sechiu* și la mănăstirea

¹ *Protoc. exhibitorum pro 1785—1788*, Arhivele Statului — Filiala Blaj.

² al Juncului ; 8 oct. 1785.

³ Fostul episcop Grigore Maior.

Niculii ; dară din Sechiu tocmai după învățătura dascălilor, precum pricepem, *nice un prunc nu s-au îndreptat aicea la școalele cele mai mari*. Pentru aceasta dară nu vă cadă greu că s-au tras de la Toma aceea puțină plată¹ și s-au dat airlea, unde mai cu nădejde ar sta de învățătura pruncilor. Însă Toma dacă s-a îndreptat, arete pildă bună, învețe pruncii și cu vremea poate că va dobîndi plata, iară acuma nu să poate face mutare².

Dar, dintr-un memoriu din 5 martie 1820, semnat de viceprotopopul Teodor Tecar³ al Sicului, reiese că Bob nu s-a mai răzgîndit să aducă titlul de „școală împărătească” și cu el și salariul dascălului înapoi la Sic, ci le-a lăsat în continuare la Nicula (școala mănăstirii).

Nici pentru cea de la *Mărgău* preoții n-au manifestat mai mult interes, încît școala a rămas fără dascăl multă vreme, pînă cînd a trimis Bob acolo pe Mihail Raț din Asinip, „ceea ce nu le-a prea convenit, intrucît ei l-ar fi vrut pe Ioan al popii Niculaie din Zam — Sîncrai”⁴.

Sate cu învățători așezați după 1800 mai sînt : *Simbotelec*, în care dascălul Lazăr se plînge consistorului din Blaj (1800) că preotul locului l-a dat la cătănie „cu vicleșug” ; *Legiu* (1800) : arhidiaconul Timandi al Jucurilor denunța consistorului pe dascălul Nistor Niculae din această comună că, deși bine plătit, nu-și face datoria, „așa că copiii lui încredințați, rămîn tot proști”, *Aruncuta* (1801) : dascălul Pascu Ioan l-a amenințat cu bătaia pe Al. Iuri, introdus de curînd preot, sperînd că va părăsi parohia și o va ocupa el, „susținut de neamuri” ; *Așchileul Mare* (1801) : „dascălul Pop Timoftei îl roagă pe Bob să-i trimită scrisoare întăritoare de preoție” că „oamenii-s chitileani și buni” și l-ar vrea „cu toată inima” ca preot ; *Sînmihaiul Deșert* (1811) sau *Sînmihaiul de Cîmpie*, în care mai funcționa, deși bătrîn, Filimon Hara ; *Aghireș* (1814) : vicarul Silvaniei așază ca dascăl în drepturile sale pe diacul Gherman ; *Fîldul de Mijloc* (1816) : învățător Toma Pop.

În 1827, consistorul blăjean cere tuturor protopopilor să raporteze situația învățămîntului din protopopiatul fiecăruia. Din comitatul Clujului au răspuns : vicearhidiaconul Teodor Baldi al Clujului, care relatează despre școlile din : *Cluj*, *Buda*, *Dioși*, *Feiurd*, *Măcicaș*, *Propfalău*, *Șard*, *Sînpaulul de Cîmpie*, *Sînmihaiul de Cîmpie*, *Sumurduc*, *Topa*, *Sîncrai*, *Feleac*, *Mănăstur*, *Nadăș*, *Feneșul Săsesc*, *Suceag* și *Totfalău* : „în toate sînt dascăli și să învață”. Vicearhidiaconul Macavei Tecar al Sicului scria : „... am mai dat relație și la domnu fi-birău Zombori Layoș și dau și Ex. Sale cum că în eparhia mea numai în Micula⁵ este școală, batăr că ar trebui a să rădica școale precum în Sîngeorz, Răsăi, Sucutard și în altele” ; cel mai însuflețit raport e al vicearhidiaconului Ion Petrișor al *Silivașului de Cîmpie*, care încheie triumfător : În toate satele încredințate inspecției mele ieste școală ; și cîți prunci umblă la școală, bună treabă fac ; ci mulți părinți îndărătnici să află și nu-i mîină [la școală], iară solgăbiraiele

¹ Plata sau salariul acestor învățători era de 50 florini pe an (Rf.).

² *Protoc. prezid. episcopal pe anul 1800*, sub nr. 177 (Arhivele Statului — Filiala Blaj).

³ Arhivele Statului — Filiala Blaj, dosar an. 1820, nr. 111.

⁴ Arhivele Statului — Filiala Blaj, dosar an. 1800, nr. 201.

⁵ Mănăstirea Nicula.

și mai de multe ori cerîndu-i, n-au făcut mai nimica; vrednici de a fi arătați în Cr. Guberniu”¹.

În *Topa Mică* la 1833 „Școala se ține în casa dascălului. Dascălul (diacul) scria literele din Bucoavna pe un lădoi, iar socoteli, în afară de numărare, nu se făceau. Se recitau în cor atît la intrare cît și la ieșirea din clasă aceste precepte versificate de vreun dascăl: *Pe uliță mergi frumos / Nu fugi, nu fi tînos / Nu te bate, nu svîrli; / Ori cu cine ti-nțilni, / Ia clopul și mulțamește / Și frumos îl alduiește / Naintea celui de cinste / Feri din drum, ca cel cuminte; / Acasă bun mergător / Iar la școală silitor*².

La această școală au funcționat Ion și Simion Lariu, amîndoi cu „diecia” învățată la școala mănăstirii Strimba-Fizeș, frecventată de mulți tineri din cele două Solnocuri și din comitatul Clujului.

Corneștiul la 1830 avea ca dascăl pe Ion Abrudan, o distinsă figură de învățător pe acel timp. Era un neîntrecut cîntăreț. Fiindcă scria frumos, a făcut și pe notarul sau „grămăticul” satului. Ținea periodic și cursuri de pregătire a învățătorilor tineri. Lui i-au urmat: Cosma Petre și Cordoș Petre, feciori de țărani din sat, pregătiți de el³.

În *Feleac* la 1843 Ștefan Vancea era dascăl și cantor; la *Tagul Mic* (1844), diacul German Todor își vinde casa ca local de școală și o dată cu ea și munca lui de dascăl al satului pentru suma de 151 Rf⁴.

Sărmașul Mare (1830) avea școală bună pe care o frecventau mulți fii de preoți și țărani cu dare de mînă⁵.

La *Cluj*, școala primară greco-catolică își are începutul în eforturile preotului Teodor Baldi care, ajutat de sfaturile cît și cu punga secretarului guvernial Simion Oros și a episcopului Bob, reușește să deschidă în 1825 o bună școală pentru români. Aici, în 1840 funcționa ca dascăl studentul Teodor Măcicășan. Școala avea 4 fundațiuni; dascălul era plătit cu 50 florini pe an și era și cantor la biserica greco-catolică ridicată de Bob.

La *Apahida*, „Date despre anul înființării școlii nu am aflat — spune cel dintîi monografist al ei —, dar se vorbește că aici a existat școală din timpuri vechi. Cel dintîi [? n. n.] învățător a fost Vasiliu Maxim; lui i-a urmat fiul său Lazăr; apoi Maștei Pascu și Ștefan Jucan”⁶.

Școli bune mai erau în acea vreme (1830—1840) la *Cătina* și *Bărei*; pe prima a frecventat-o și Al. Chioreanu din Balda, martirul de la 1848, înainte de a merge la cea din Sărmaș.

Desigur vor mai fi fost și altele, dar ne lipsesc datele asupra lor. În preajma revoluției din 1848/49, trei sferturi din satele românești aveau școli; e drept, slăbuțe, cu învățători dieci, mulți dintre ei neavînd nici pe departe cunoștințele necesare unei profesii pe care o exercitau adeseori de nevoie; cea mai mare parte dintre aceste școli n-aveau localuri proprii; învățămîntul se făcea, de regulă, în casa diacului, făcut peste noapte

¹ Arhivele Statului — Filiala Blaj, dosar an. 1827, nr. 217.

² Pr. Vasile Cosma, *Cinci sate din Ardeal*, f.a., p. 92.

³ V. Cosma, *op. cit.*, p. 62.

⁴ Florini — aur sau „galbeni”.

⁵ Șt. Pascu, *Alexandru Chioreanu alias Baternai*, Sibiu, 1939, p. 9—10.

⁶ Simion Todoran, *Monografia școlii gr. ort. din Apahida*, în: „Transilvania”, nr. 1, 1911.

învățător (1827). Nu exista continuitate în viața școlilor : funcționau un an-doi, apoi, fie că renunța satul să le mai susțină, fie că pleca dascălul, pe care nu-l plăteau cu lunile ; se închidea, și așa rămânea pînă cînd vreun ordin „aspru“ venit de sus îl aducea pe protopop la fața locului, ca să o pună din nou în picioare. Privită astfel, nu e de mirare că pe mulți nu-i dorea ruina sau chiar moartea ei. De aceea scria plin de amărăciune, în 24 octombrie 1849, I. F. Negruțiu, protopopul Clujului și directorul școlilor române din comitat :¹ „școalele noastre în cea mai slabă stare se află, fiind risipite“². Neavînd cine, s-a apucat el să le „îndrepteze“ : inspectează școli, înlocuiește și numește dascăli noi (la *Sumurduc*, pe un Tolnea), scrie cărți pentru școlărirea satelor ; laudă și stimulează pe dascăli în munca de luminători. Cînd găsește elemente excepționale, le acordă larg sprijin. Așa de exemplu : în *Frata* funcționa ca „ludi-magister“ un Nicolae Pop, absolvent al sintaxei din Blaj. În 1854, e mutat de I. F. Negruțiu în *Lăpuu*, școală mai răsărită, frecventată și de elevii din *Agrișiu* și *Stobor*. Deși avea peste 100 de elevi, Nicolae Pop făcuse „adevărate minuni în sporiul învățătorei“ cu ei — spune raportul inspectorului. Și singura dorință a acestui învățător tînăr și destoinic a fost de a i se da posibilitatea să-și continue studiile „la o Pedagogie din imperiu“, ca „să se aleagă ceva de capul meu“, cum zice el într-un memoriu către I. F. Negruțiu, care îi prețuia mult această rîvnă spre dascălie. Hotărît să-l ajute, îl recomandă elogios consistorului din Blaj, solicitînd o bursă „pentru studii pedagogice“. Cererea a rămas însă nesatisfăcută.

După revoluție, mai bine zis în urma investigației guvernamentale din 1857, din datele furnizate de către protopopi aflăm de existența a peste 100 de școli unite, al căror început poate fi fixat în primele decenii ale secolului al XIX-lea. Raportate la numărul satelor și al locuitorilor, sînt puține³. Însă, după părerea unora, și cite s-au deschis după 1850 erau prea multe. „S-au înființat școale aproape în tot satul, fără a avea fonduri din care să se susțină, și de aceea nici una nu-i de Doamne-ajută“, relatea un corespondent al „Gazetei“⁴. „Înainte de a se fi înființat 5—6 școli bune în întregul cerc al Cîmpiei, s-au înființat 104, dintre care nici 3 nu au dascăli, nu de frunte, dar nici de mijloc — continuă corespondentul — ; apoi vai de pruncii încredințați unor oameni neisprăviți. Pruncii de la părinți încă n-au ce aștepta, căci n-au de unde da, și lor lipsindu-le ; de la dascăli încă nu. În asemenea condițiuni, românii rămîn tot în starea în care au fost pînă acum“.

La o întrunire a fruntașilor români din regiune s-a exprimat dorința — transformată apoi în hotărîre — ca pentru întreaga Cîmpie să se înființeze 3 școli triviale în cele trei subcentre, iar la mijloc un gimnaziu, cum e cel de la Blaj. Comunele desemnate pentru primele erau : *Țăgșor*, *Căpuș*, *Păltaca*, și pentru ultimul, *Țicudiul*. Dar comisarul guvernului pentru

¹ Numit de guvern cu ord. nr. 13361/1853 („Arhivele Statului Filiala Blaj“).

² Aluzie la înlăturarea episcopului Ioan Lemeni, al cărui adept se vede a fi fost.

³ Numele celor ortodoxe a se vedea la cap. „Despre episcopia Sibiului“ v. și anexa II.

⁴ „Gazeta Transilvaniei“ (foileton), nr. 11, 1852. Asupra aceleiași probleme, v. „Gazeta Transilvaniei“, nr. 44, 45, 1853.

chestiunile culturale nu aprobă cererea, motivînd că : neavînd Cimpia orașe industriale, nu poate avea nici școli mai mari decît cele satești.

Despre slaba situație a învățămîntului din comitatul Cluj vorbesc rapoartele protopopilor : I. F. Negruțiu¹ al Clujului, Ananie Pop² al Morlăcii, Teodor Pop³ al Cojocnei și Petre Man⁴ al Miluanului. Toți acuză administrația că nu ține cont de sesizările lor și nu ia măsuri energice de îndreptare a lucrurilor.

d. Școlile din județul Hunedoara

De capitală, *Deva*, nu ne ocupăm, întrucît abia după 1850 s-a deschis în ea o primă școală românească ortodoxă. Ne vom opri în schimb asupra celorlalte centre urbane din acest mare județ.

Orăștia avea încă din veacul al XVIII-lea, pe lîngă școlile săsești și maghiare, și o școală românească.

Pînă la 1848, desigur, au fost mai puțini, dar după 1850 erau mulți elevi români înscriși la liceul săsesc de aci. La 1864 s-au constituit în „Societate de lectură“, în cadrul căreia dădeau șezători, țineau ședințe însuflite, organizau serbări cu coruri și declamări în care se puteau auzi, recitate, poezii cu titlul : *Șaptele umbrei lui Horea sau Marșul bravilor lui Horea*⁵.

Cît despre școlile poporale din acest oraș, se știe că au fost două ; una unită și alta ortodoxă. În una din ele e întîlnit în 1803 un „diac și didascalos Tamaș“. În 1816, un Ioan Baneai, care se intitula „ludimagister“, era sprijinit în susținerea școlii chiar de magistratul orașului, Michael Ehremberg. Școala unită a căzut, în 1820, pradă unui incendiu. Nu știm dacă a mai fost reclădită. E posibil să se fi contopit cu cea ortodoxă, care, la 1855, avea ca dascăl un unit, pe Nicolae Bîrsan, un bărbat foarte instruit, care-i învăța pe copii printr-o metodă ușoară, lucruri foarte grele⁶ și amănunțite. O elogioasă apreciere asupra „minunatului său talent de pedagog“ a apărut în revista lui Gr. Silași⁷. Din această notiță aflăm că Bîrsan predă elevilor săi și limba germană și-i iniția și-n studiul istoriei românilor după lucrarea lui I. V. Rusu⁸, protopopul — pe atunci — al Sibiului.

În tîrgușorul *Hațeg* se înființase încă la 1777 o școală trivială gr. cat. grănicerească cu 30 de elevi, avînd ca dascăl pe un Jacob Popa. Paralel cu această școală „militară“, mai funcționa una națională unită, alta națională ortodoxă și școala normală a călugărilor franciscani, în care tot învățămîntul se predă numai în limba latină și germană. Nu numai în secolul al XVIII-lea, ci și în cel următor a fost frecventată de mulți tineri români, cum a fost și obscurul scriitor și teolog Moise Sora Noacul, care termina

¹, ², ³, ⁴ — toate din 1858 — Arhivele Statului — Filiala Blaj, dosar an. 1858, nr. 373—375.

⁵ D. Prodan, *Versuri contemporane despre răscoala lui Horia*, în : Anuarul VI al Arhivei de folclor (1944).

⁶ v. „Telegraful Român“, din 12 aprilie, 1855.

⁷ *Sionul Românesc* (Viena) an. II, p. 191.

⁸ E vorba de *Compendiu de Istoria Transilvaniei*, Sibiu, 1864.

seminarul la rom. cat. în Cluj prin 1825, cu o bursă bobiană¹. Probabil că prin această școală va fi trecut și acel „cocon sărac“, dar foarte inteligent, pentru care protopopul neunit Maximilian al „Hațegului“, la 13 octombrie 1821, se ruga de văduva lui Const. Hagi Pop din Sibiu, să-l ajute la studii... „că are mare rivnă și mergere la școla latinească... -i deprins [și] în greceie bine, ceva și în franțuzie“².

La 1815, școala unită o ducea greu, căci „căpitanul sîrb Dyurisits — comandantul companiei din Hațeg — pre dascălul național de legea unită, cu numele Oprea, care ținuse școala mai înainte la *mănăstirea Prislop* și la *Tuștea*, nu l-au lăsat să țină școală în Hațeg zicînd că e un hoț și mișel; dar după ce s-au făcut neunit, l-au pus dascăl, silind și pre pruncii uniților să umble la el la școală“³.

„Școala nemțească“, cea trivială grănicerească, avea dascăli proveniți din fostele cadre militare. Învățămîntul se predă în întregime în limba germană, dascălii fiind de regulă șvabi și maghiari sau cite un român „slab“, cum a fost Petre Leluț, care semna „Péter Lelutz“. În ea învățau nu numai fiii de grăniceri, ci și alții, dacă numărul celor dintii era mic. Cu asemenea dascăli și învățămînt nu se putea ajunge prea departe.

Abia la 1852, o dată cu venirea lui Ștefan Moldovan (fostul prefect de legiune al Cetății de Baltă la 1848) ca vicar la Hațeg, se pune în mod hotărîtor problema învățămîntului de masă. După repetate cereri și memorii către Schwarzenberg, guvernatorul Transilvaniei, acesta îi răspunde lui Moldovan, cu adresa nr. 498/1853, că nu de școli are nevoie comitatul, ci de dascăli; să găsească modalitatea de pregătire a diecilor în acest scop, adică autoritatea bisericească (episcopia sau vicariatul) să deschidă o *preparandie la Hațeg*.

La 5 octombrie același an, Șt. Moldovan face cunoscută episcopiei de Lugoj această adresă și cere să i se trimită ca dascăl-„director“ al noii preparandii pe Petre Anca, absolvent al Institutului pedagogic „Sf. Ana“ din Viena. Dar în locul acestuia, consistorul i l-a trimis pe Benjamin Densușianu, fratele lui Aron și Nicolae Densușianu. Inaugurarea s-a făcut la 1 ianuarie 1854. Funcționa cu 3 cursuri (clase), în care se predau: scrierea și citirea română, germană și maghiară; gramatica română, catehismul și istoria biblică; istoria naturală, aritmetica, istoria patriei, pedagogia, geografia, economia și cîntările bisericești⁴.

O dată cu Densușianu a fost numit profesor-ajutor și Simion Ulpian, absolvent de teologie, acesta, mai ales pentru candidații slab pregătiți.

Spre această școală au alergat mulți tineri din județ. Această affluentă de tineri se explică și prin înlesnirea mijloacelor de trai care li s-a făcut: întreținerea lor a fost facilitată de jertfele materiale ale vicarului Moldovan și ale cîtorva fruntași români care l-au ajutat în această frumoasă operă culturală: Vasile Buteanu din Cercul Hațegului și George Strîmbu

¹ Aron Pumnul, *Lepturariu românesc*, tom. IV, P. II, Viena, 1865, p. 37—38.

² N. Iorga, *Contribuțiuni la Istoria literaturii române la începutul secolului al XIX-lea*, P. III: *Scriitorii greci*, București, 1906, p. 29.

³ Dr. Iacob Radu, *Din monografia parohiei gr. cat. a Hațegului*, în: „Răvașul“ VI (1909), iunie.

⁴ Dr. I. Radu, *Istoria vicariatului gr. cat. al Hațegului*, f.a., p. 151—152.

din al Puiului. Pînă la data desființării (15 iulie 1857), această școală a dat peste 80 de învățători, cu o pregătire bună între ceilalți colegi de tagmă din acel timp. A încetat din lipsă de mijloace materiale. În locul ei rămase școala trivială, fostă grănicerească, din care vicarul Moldovan reuși să scoată pe dascălul neamț Ioseph Moritz, întrucît era și bătrîn (70 de ani) și nici nu știa prea bine românește. În locul său însă fu numit un alt om nepotrivit, în persoana lui P. Lelutz, care refuză să predea în școală limba română, invocînd motivul că instituția „e școală nemțească”. Moldovan puse mîna pe ea, întrucît stăpînirea transformase localul acelei școli într-adevăr naționale în cazarmă pentru jandarmi. Vicarul se plînge guvernului de impertinența și abuzul lui Lelutz. Hîriiile dintre dascălul încăpățînat și vicarul îndirjit au ținut pînă în 1861, cînd se terminară cu biruința ultimului, care numi de astă dată un dascăl bun, pe Ion Cornea.

Un distins dascăl al timpului ¹ făcînd o expunere asupra situației învățămîntului din fostele școli grănicerești la 1861 constată că „școala militară din Hațeg, vestită înainte de 1848”, la acea dată era numai „o umbră din ce a fost”. O reabilitare a ei se încearcă prin aducerea lui Vasile Dumbravă, pînă atunci (1864) fost învățător (profesor) la școala capitală din Reghin. Era și el absolvent — ca și Anca — al institutului pedagogic „Sf. Ana” din Viena. La îndemnul vicarului, el înlocuiește limba de predare în școală — germana — cu limba română, inovație care a stîrnit protestele unora. Evident că atît vicarul cît și Vasile Dumbravă nu s-au lăsat intimidați de protestele acestora.

La Brad, pînă la înființarea gimnaziului, precedat de înființarea școlii normale (1862), a funcționat o veche școală națională ortodoxă, al cărei început e anul 1826. La 1848 avea ca dascăl pe Nicolae Molnar, căruia i-au urmat Alexandru Hegea, George Bogdan și Ion Anghel.

Școala normală s-a deschis la începutul anului școlar 1862/63 cu clasa I, celelalte trei înființîndu-se succesiv. Funcționa la etajul clădirii cumpărate de la Francisc Zavasky, chibzuită să devină localul viitorului gimnaziu al românilor ortodocși din Zărand și Hălmagiu. Instituția dădea cea mai înaltă pregătire elevilor. Dar intelectualii din regiune, între care se numărau patrioți de frunte ca : protopopul Iosif Bașa, Amos Frîncu și Iosif Hodoș, deputat al Zărandului, protopopul Moise Lazăr și George Secula, asesor la Tribunalul din Baia de Criș, stimulați și sprijiniți în planul lor de episcopul Șaguna, după ce au avut asigurate acțiunile de la împrumutul de stat din 1854 a 92 comune din Zărand și Hălmagiu, în adunarea tractuală din iulie 1860 și cea din ianuarie 1861, o dată cu cumpărarea casei lui Zavasky, hotărăse și înființarea gimnaziului (mic, cu 4 clase). În acest scop se creă *fondul gimnaziului*, constînd din : împrumuturile de stat, veniturile terenului de la Mihăleni (moșie cumpărată de la un grof), donații, ajutoare de la cele trei consistorii (Sibiu, Arad, Caransebeș) și didactrul de 18 florini de la elevii din satele fondatoare și 24 florini de la cei din satele nefondatoare.

Dar recunoașterea dreptului de funcționare fu aprobat abia în iulie 1869 de către Iosif Ötvös, ministrul Instrucțiunii și Cultelor. Actului îi urmă deschiderea gimnaziului în toamna aceluiași an cu clasa I.

¹ Moise Panga, în : „Amicul Școalei”, nr. 32, 1861.

O dată cu deschiderea gimnaziului, constrînsă a face economii spre a-i asigura acestuia condițiile de funcționare, epitropia desființează clasele I și a II-a de la „normă”, păstrînd numai clasele a III-a și a IV-a, socotind că acestea două vor da suficiente elemente pentru gimnaziu ¹.

La școala normală au funcționat în primii ani: Simion Băcillă, Ion Popescu, Al. Bașa și Pavel Truța.

Hunedoara avea o școală trivială înființată în 1785 printr-un decret împărătesc. Dascălul era plătit cu 50 Rf. din fondul de instrucție al guvernului transilvan. Dintre dascălii care au funcționat aici, posteritatea a reținut numai numele învățătorilor Daniel Silvași (1835—1852) și Gheorghe Boji (1852—1864).

La *Dobra* era școală veche grănicerească, înființată în 1775 printr-un decret al Mariei Tereza. Ca în toate școlile grănicerești, limba germană se bucura și aici de toate onorurile.

Prin strădaniile românilor din Dobra și din jur, și cu sprijinul lui Șaguna, în toamna anului 1860 se deschide aici o *școală capitală* sau *principală* cu patru clase, care, prin destoinicia cadrelor sale didactice, se va ridica la un frumos renume.

Meritul înființării ei l-a avut protopopul Nicolae de Crainic, care, cu concursul administratorului de cerc și cu însuflețitul sprijin al unor cetățeni de inimă din Dobra și satele din împrejurimi, ca al căpitanului Alexandru de Crainic, Lazăr Herbai, Iosif Ognean din Mihăești, al unor preoți din tract (Ganea, Popovici, Hădan ș.a.) și cu al conducătorilor grănicerilor și al corporațiilor grănicerești, a înduplecat organele de conducere ale comunelor („antistiile comunale”) din cerc să cedeze *obligațiunile* de la împrumutul de stat din 1854 pentru crearea unui fond, din veniturile căruia să se susțină o școală capitală („tractuală”) în locul celei grănicerești. În ea au căpătat o temeinică pregătire mulți intelectuali. Preoții, notarii, învățătorii etc. din aceste părți aveau la bază numai școala capitală din Dobra.

După informațiile primite din partea locului ² la această școală au funcționat: pr. Ion Popescu din Zdrenț (1860—1862), Inocențiu Muntenescu (1862—1868), Avram P. Păcurariu (1863—1864), Nicolae Ghinea, Iosif Olariu și Petre Pera.

Școli grănicerești, prin urmare mai bune decît majoritatea celorlalte conduse de diecii bisericilor, erau, în acest județ, la *Cugir*, unde în anul 1867 funcționa Nicolae Grigoriță, un învățător capabil și energic, lăudat pentru activitatea sa în publicațiile timpului ³, la *Baru-Mare*, *Zăicani* și *Livadia* ⁴.

Tot atît de vechi, cel puțin, ca acestea — deci din secolul al XVIII-lea — erau școlile mănăstirești de la *Prislop*, *Plosca*, *Silvașul de Sus* și *Vaca*; ultimele două recunoscute prin rescriptul împărătesc din 1785 „pentru îngrijirea sufletelor și creșterea pruncilor” ⁵.

¹ Ion German, în: *Școala și Familia* (Brașov), 1902, p. 120.

² Comunicarea părintelui Al. Florea (din Dobra).

³ „Gazeta Transilvaniei”, nr. 40, 1867, și „Magazinu pedagogicu”, 1867, p. 238—237.

⁴ G. Barițiu, *Material pentru istoria regimentului I de graniță transilvan*, în: „Observatorul”, nr. 20, 1885.

⁵ v. *Protoc. prezid. episcopal pe 1785* — Arhivele statului — Filiala Blaj.

O altă școală veche în acest județ era la *Ocolișul-Mare*. Aici, la 1805, vicarul Nicolae Huțovici al „Hunidorii” așeza ca diac pe feciorul popii Petre, „dându-i-să mai încolo voie și despre aceia ca și pruncii de aceia din sat și de altă parte să-i poată deprinde la învățătură”¹.

La 1810 se făcea inventarierea cărților de la *Mănăstirea Prislop*, cu care prilej se scria că „... un Mineiu l-au luat dascălul; așîderea Acatistul l-au dus dascălul Niculae din *Vilcele*”².

Unii dintre călugării blăjeni, foști profesori în veacul al XVIII-lea, erau trimiși în provincie spre a face misionarism ori școală la vreo mănăstire. Așa a fost călugărul Macarie Șafar, mort în 1810, care a ținut multă vreme școală la *Mănăstirea Prislop*.

Într-o „Statistică a românilor uniți” din 1811, neterminată³, sînt menționate avînd „ludimagistri” localitățile *Romos* și *Cugir*.

La *Ciula-Mare* (1818) preotul Petre Stoicovici, care a învățat puțină carte la școala M-rii Prislop, făcea, după putință, și pe învățătorul satului; și aceasta pînă la moarte (1851).

La *Secărimb*, la 1815, protopopul unit Vasile Colosi — unul dintre colaboratorii la *Dicționarul de Buda* — înființează împreună cu preotul rom. cat. o școală pe care o frecventau copiii ambelor confesiuni (unită și romano-catolică).

Tot în *Secărimb* funcționa o școală de *montanistică* (școală pentru specializarea în mine, păduri etc.), pe care o absolvea în 1847 Ion Brad, viitorul prefect de legiune la 1848/49 pentru Orlat-Sibiu.

În școlile vechi (secolele al XVII-lea și al XVIII-lea și începutul celui următor), cîntările bisericești ocupau locul întîi, căci la celelalte obiecte nu putea arăta bieții dascăli vreun progres decît după ani de trudă. Cei mai buni elevi, dacă aveau voce, deveneau dieci. O asemenea școală bună, la sfîrșitul veacului al XVIII-lea și începutul celui următor, în care se învățau toate cîntările bisericești și ritualul (un fel de seminar), a fost și cea de la *Branișca*, adunînd sub acoperișul ei copiii din satele din împrejurimi, unde, se vede, învățau destul de mult, încît unii dintre ei se făceau preoți chiar numai cu școala de aici⁴.

La *Biscaria*, în 1830, Nistor Socaciu e numit cantor și dascăl grație bunăvoinței preotului Mihail Popovici, după ce protopopul îl „cercă și-i ispiti știința”. Era absolvent al școlii normale romano-catolice din Orăștie; pentru umilințele suferite de la preotul Popovici (îl trimitea noaptea cu boii la păscut), acesta se va răzbuna cumplit în memoriile⁵ sale, făcîndu-i cu ascuțime portretul moral.

Bircea-Mare avea în 1840 școală „în casa dascălului”.

La *Băița* (1834), ortodocșii și uniții susțin împreună aceeași școală, iar la *Bouțarul de Jos* (1830), școala dispunea de clădire proprie.

¹ Orig. în arhiva Inst. teologic academic din Sibiu.

² Dr. I. Radu, *Inst. vic. gr. cat. al Hațegului*, p. 146.

³ Arhivele statului — Filiala Blaj.

⁴ Nicolae Bembea, *Monografia școlii din Branișca-Bicău*, Sibiu, 1902, p. 20.

⁵ *Din memoriile unui preot român: Nistor Socaciu*, publicate și comentate de Sever Dan, în: „Gazeta Transilvaniei”, nr. 14—22, 1906, și I. Lupăș, în: „Tribuna poporului”, nr. 219, 1911.

La *Uricani-Hobiceni* (1846—1848), dascălul Dumitru Părău, venit din satul Răchiți (j. Gorj), învăța pruncii într-o căsuță închiriată.

În 1838 muri baronul de origine română Al. Nopcea. Prin testamentul său lăsa 8 000 Rf. pentru diferite biserici și școli românești ; între acestea era și cea din *Strigiu* și cea din *Breteia Română*.

În *Cîgmău*, satul de naștere al lui Ion Budai-Deleanu, s-a deschis școală abia în 1849, în casa învățătorului Petru Budai¹, vreun vlăstar al vechii familii din care se trăgea autorul *Țiganiadei*.

Am amintit mai sus că intențiile guvernului cît și ale aceloră căroră le era la inimă situația poporului român și-au găsit, pentru Hunedoara, un admirabil instrument în vicarul Ștefan Moldovan. La 1852, după cum va mărturisi el mai târziu², în afară de școlile grănicerești din Hațeg, Cugir, Spini, Baru-Mare și Vețel, în întreg vicariatul Hațegului nu era nici o școală sistematizată, „ci ici, colo, instrucțiunea de tot primitivă se ținea de nescari cantori, în casele lor și pe lângă o dotațiune de 30—40 cruceri, ori 2—3 merțe de cucuruți de la părinții pruncilor care umblau la școală“. Situația era grea ; oamenii nu înțelegeau rostul școlii ; exista lipsă de încredere și uneori chiar împotrivire față de școală. Ștefan Moldovan fu nevoit să intre de cîte două-trei ori în același sat spre a-i convinge pe oameni să deschidă și să susțină o școală pentru copii. Muncea de „se spe-tea“ — cum îi scria prietenește lui Șuluțiu la Blaj — pentru înființarea școlilor populare. Ca să-i ușureze munca, Șuluțiu îi da de model metoda protopopului Simion Bocșa al Gherlei, care reușise să asocieze 2—3 comune la susținerea unei școli ; în felul acesta se putea asigura dascălului un salariu bun — pînă la 300 florini — „la care apoi se vor afla și dascăli buni“ (1853).

În linia programului său, încă în anul sosirii ca vicar la Hațeg, Șt. Moldovan convocă la 25.VIII (1852) pe toți preoții într-un sinod vicarial, poruncindu-le : a) să lămurească poporului importanța școlii ; b) să caute imediat în sat o casă în care să se deschidă școala ; c) să se caute dascăl harnic „căruiă urmează să i se plătească de fiecare prunc 1 florin“ ; d) „toți pruncii între 6—12 ani sînt obligați a frecventa școala“, de la Sînmihai pînă la Sf. Gheorghe ; e) pruncii cu stare, să-și cumpere abecedare (de la vicariat), iar pentru cei săraci „să se strîngă milă“.

Tot în 1852, toamna, izbutește să deschidă școli în : *Subcetate*, *Sfîntă-Măria-Orlea* (angajînd ca dascăl un „măiestru jocariu“), *Păucinești*, *Rîul-Alb*, *Livadia* și *Bar* ; dascăli, aproape în tot locul erau preoții³. În 1853, după consfătuirea de la Rîușor — avută cu preoții și organele administrative — se mai deschid cîteva școli în : *Silvașul de Sus*, *Mateești*, *Pui*, *Petrila*, *Livezeni*, *Vulcan* și *Uricanii de Jos*, satele obligîndu-se a plăti dascălului un salariu anual de „300 florini și 12 stînjeni de lemne“ ; iar ca o condiție suplimentară, dascălii trebuiau să-i inițieze pe copii și în cunoașterea limbii germane, iar în Rîul-Alb numai în limba germană și maghiară. Se

¹ G. Călinescu, *Istoria literaturii române de la origini pînă azi*, București, 1941, p. 81.

² *Șematismul istoric al Diecezei de Lugoj*, Lugoj, 1903, p. 167.

³ Dr. I. Radu, *op. cit.*, p. 146.

fixează durata cursurilor între 1 septembrie și 15 iunie. „În școală nu e alegere între unit și neunit“¹.

Acum e vremea inițiativelor. Judele cercual al Toteștilor, Fr. Iechim, concesionează pe trei luni cârciumăritul, pentru crearea de fonduri școlare, în comunele : *Piclișa, Sîntă-Măria, Balomîri și Subcetate*.

Apoi, ideea unor școli centrale — adică unindu-se 2—3 sate sărace pentru a susține o singură școală — își găsește o tot mai largă aplicare. Astfel, Ciula-Mare și Ciula-Mică salarizează un singur învățător. La fel procedează și comunele Vălioara și Boița, care în 1857 aveau un învățător ambulant, pe Anton Pop. Sistemul s-a păstrat pînă în 1889.

Dar în primii ani ai erei absolutiste s-au deschis și alte școli. O știm dintr-o scrisoare a lui Șaguna către brașoveni, cărora le comunica, în 1854, că „... în protopopiatul Dobrei s-au înființat în anii trecuți 17 școli; în cel al Iliei, 12 școli; sporim cu toată sărăcia noastră către bogăția intelectuală“, și că „obștiile se întrec care de care să întemeieze școala sa și să hotărască leafa dascălului“².

Șaguna nu exagera prea mult : apăreau școlile pe întinsul vastului comitat al Hunedoarei ca ciupercile după ploaie. Însă progresul în ele era minim. Căci nu putem numi dascăl orice om care, dincolo de rugăciunile bunului creștin și cîntările bisericești, nu cunoaștea nimic sau aproape nimic. Și de aceștia erau cu zecile. Împotriva acestor școli și dascăli improvizați s-a ridicat dr. Pavel Vasici, indispuind pe Șaguna.

Ca să exemplificăm repeziciunea cu care apăreau școlile, dăm aici numele școlilor din *protopopiatul Zărandului*, unele înființate în vremea absolutismului, iar altele fiind mai vechi : *Băița* (veche), *Seliște*, *Arminghia*, *Blăjeni*; apoi următoarele, înființate prin prețiosul sprijin al pretorului dr. V. Cerkavsky din *Baia de Criș* : *Dupăpiatră*, *Buceș*, *Bulzești de Jos*, *Tomnatecu*, *Luncoiul de Jos*, *Crișcior* (veche), *București*, *Brad* (veche), *Tebea* (veche), *Giunc*, *Ribița*, *Birtin* și *Valea Bradului*.

Majoritatea populației din comitat era ortodoxă. Deci ortodocșii ar fi trebuit să aibă spre sfîrșitul perioadei absolutismului cel puțin 200 de școli primare, dar, cu toate eforturile făcute, nu s-a putut ajunge la această cifră pînă la 1858, cînd s-a redactat „*Verzeichnis*“-ul, pe care episcopul Șaguna îl înaintă guvernului și în care erau trecute toate școlile populare ortodoxe din Transilvania pînă la acea dată.

Pe cele unite, existente la 1858, le-am găsit trecute într-o publicație cu caracter confesional³.

Acestea erau următoarele : „În protopopiatul Bobîlnei : *Cibu* (adast), *Cigmău* (școla provisorie) și *Secărimb* (susținută din Fundus Regius) : *Baia de Criș* (uniții+rom. catolicii; învățător român, I. Birta); în vicearhidiaconatul Hunedoarei : *Ghelar* (veche), *Plosca-Baia* (veche) și *Veșel*; v. arhid. Cugirului : *Cugir*, *Orăștie*, *Spini* și *Turdaș*; v. arhid. Hațegului : *Boușarul de Jos*, *Boușarul de Sus*, *Bucova*, *Cîrbești*, *Ciula Mare*, *Clopotiva*, *Corbeșteni*, *Galați*, *Grădiște*, *Hațeg* (veche), *Livadia de Cimp*, *Lunca Cernii*, *Lupeni*, *Matieș*, *Mîrleasa* și *Bărbătenii de Jos* (o singură școală, înv. : T. Datcu) și *Zăicani*.

¹ *Ibidem*.

² Andrei Bîrseanu, *Istoria școalelor centrale române din Brașov*, Brașov, 1902, p. 102.

³ *Șematismul Diecezei gr. cat. de Lugoj*, Lugoj, 1903.